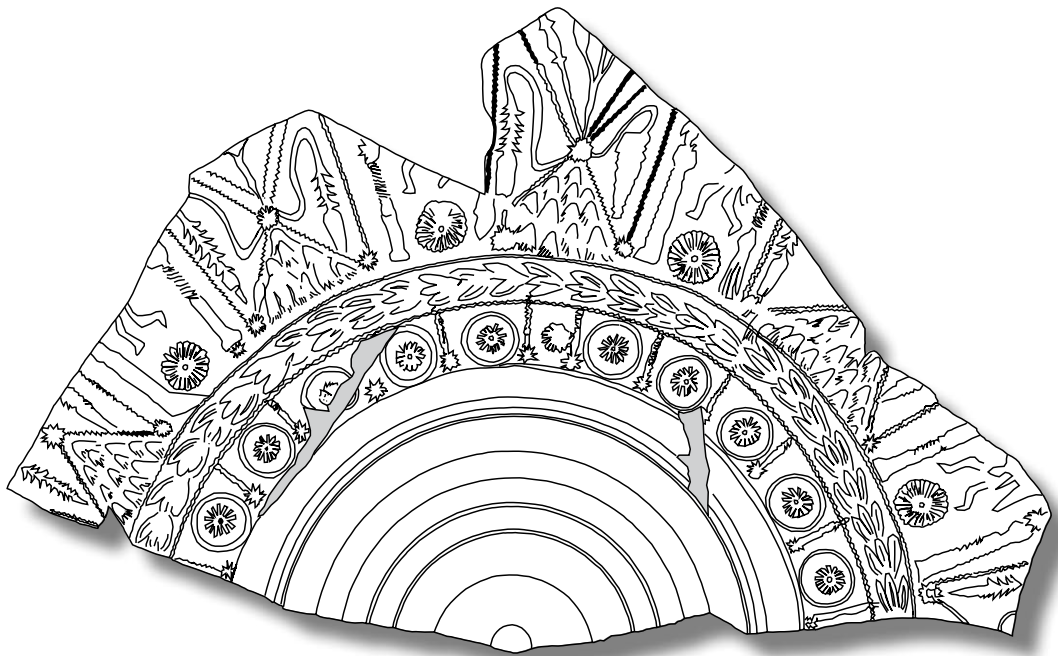

APROXIMACIÓ A LA *DE*TOSA ROMANA

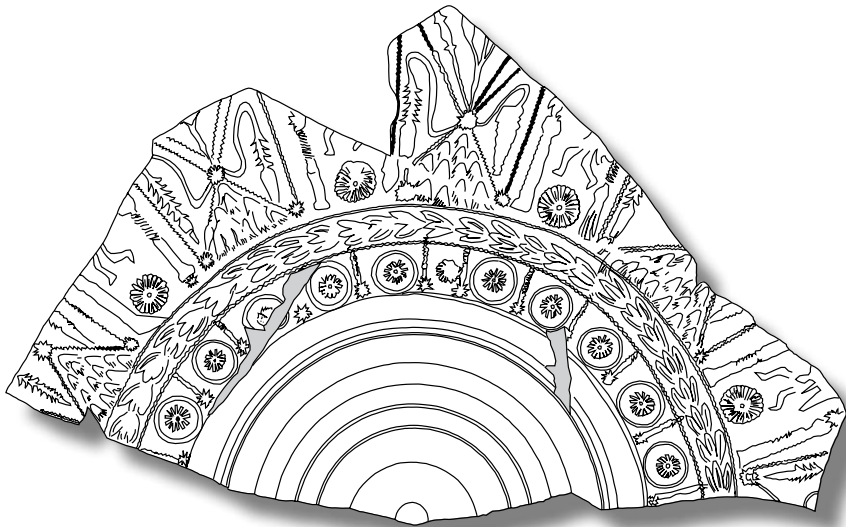
Margarida Genera i Monells
Ramon Járrega Domínguez

**Resultats de les investigacions arqueològiques
al solar de la Costa dels Capellans, núm. 5
Tortosa (el Baix Ebre)**

APROXIMACIÓ A LA *DE*TOSA ROMANA

Margarida Genera i Monells
Ramon Járrega Domínguez

**Resultats de les investigacions arqueològiques
al solar de la Costa dels Capellans, núm. 5
Tortosa (el Baix Ebre)**

Edició©: Margarida Genera i Monells
Disseny i maquetació: www.pragma.cat
© dels textos: Els autors
© de les fotografies: Els autors
Fotografies sense font:
Arxiu Margarida Genera i Monells
D.L.: T-2124-2009
ISBN: 978-84-936713-3-4

ÍNDEX

PRESENTACIÓ	9
SALUTACIÓ	11
PRÒLEG	13
CONSIDERACIONS PRÈVIES	17
1. RESUM, <i>RESUMEN</i> I <i>SUMMARY</i>	19, 20, 21
2. INTRODUCCIÓ	23
3. LA COSTA DELS CAPELLANS AL NUCLI ANTIC DE TORTOSA (Josep Alanyà i Roig).....	27
4. ANTECEDENTS DE LA INVESTIGACIÓ	31
5. TREBALLS DE CAMP I METODOLOGIA.....	33
Seqüència estratigràfica.....	34
6. ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS	43
6.1 - La ceràmica	43
6.1.1 - Època tardorepublicana	44
Ceràmica campaniana.....	45
Ceràmica ibèrica	45
Ceràmica grisa ibèrica de tipus emporità.....	45
Àmfora ibèrica	45
Àmfora itàlica	46
Anàlisi valorativa de l'horitzó tardorepublicà	46
6.1.2. - Època imperial	47
Sigil·lata itàlica	47
Sigil·lata tardoitàlica.....	48
Sigil·lata gàl·lica	50

Sigil·lata hispànica	59
Sigil·lata africana A	63
Ceràmica de parets fines	64
Ceràmica comuna itàlica (?)	65
Ceràmica d'engalba interna roja pompeiana	65
Ceràmica africana de cuina	66
Ceràmica africana de pasta groga	69
Ceràmica d'engalba roja	69
Ceràmica comuna	70
Llàntia	72
Àmfora púnicoebussitana	74
Àmfora tarraconense	75
Àmfora bètica	77
Àmfora ròdia	80
Àmfora africana	80
Àmfora oriental (?)	80
Altres materials ceràmics	80
Anàlisi valorativa de l'horitzó altoimperial	81
6.1.3 - Època medieval i moderna	81
6.2 - El vidre (Joan-Manuel Coll)	82
Vidres premats i/o bufats a motlle	83
Vidres de bufat lliure	83
Paral·lels i cronologia	84
Conclusió	85
Bibliografia	86
Inventari dels vidres estudiats	87
6.3 - Els objectes metàl·lics	91
Bronze	91
Ferro	91
6.4 - El material constructiu	93
Pintura parietal	93
Material lapidi	93
<i>Tegulae</i> , ímbrexs i paviments de <i>signinum</i>	93
6.5 - La fauna	97
7. CONSIDERACIONS REFERENTS ALS MATERIALS ARQUEOLÒGICS	99
La ceràmica	99
L'horitzó tardorepublicà	99
L'horitzó altoimperial	101

Els vidres	106
Valoració general	107
8. SIGNIFICACIÓ DEL REGISTRE DE LA COSTA DELS CAPELLANS EN EL CONTEXT DE LA <i>DERTOSA</i> ROMANA	111
La historiografia	111
Les fonts escrites	113
La numismàtica	115
Les fonts epigràfiques	117
La problemàtica historicoarqueològica, fundació de la ciutat i la seva categoria jurídica	125
La topografia antiga de <i>Dertosa</i>	131
El pas de la Via Augusta i el pont de l'Ebre.....	143
9. L'ÀREA PORTUÀRIA	145
10. CONCLUSIONS	149
BIBLIOGRAFIA.....	151
ANNEXOS.....	175
SÍNTESE ESTRATIGRÀFICA (Àlvaro Arasa)	179
Introducció	179
Localització	179
Geologia regional.....	179
Metodologia	180
Descripció dels nivells	180
Conclusions.....	182
ESTUDI DE LES RESTES FAUNÍSTIQUES (Eva Orri i Jordi Nadal)	183
Estudi osteològic	184
Estudi de les restes malacofaunístiques	195
Malacofauna marina	195
Malacofauna terrestre	196
Consideracions finals.....	197
Bibliografia	199
ESTUDI DE LES RESTES ANTRACOLÒGIQUES (Ethel Allué)	201
Bibliografia	202
LÀMINES	203

PRESENTACIÓ

El llibre que tinc el goig de presentar és, sens dubte, una aportació important al coneixement de la *Dertosa* en època romana. Aquest treball recull el fruit d'una activitat investigadora que ha estat possible gràcies al suport i la implicació de les diferents institucions del territori: la Diputació de Tarragona i la Generalitat de Catalunya hi han col·laborat àmpliament per posar a l'abast de tothom el coneixement d'una Tortosa romana que, en alguns aspectes, ens és desconeguda, i ens permet desvetllar alguns dels seus trets més amagats.

És a començament dels anys vuitanta quan s'inicia a Tortosa una autèntica recerca arqueològica, com en altres ciutats d'arreu del nostre país. És llavors quan també es comença a generalitzar una nova sensibilitat pels temes de patrimoni cultural.

La Diputació de Tarragona, tal com fa en altres indrets de les nostres comarques, ha col·laborat de forma decisiva en aquest projecte, i s'ha fet càrrec de la restauració d'alguns dels materials exhumats, prospeccions geolèctriques, tancament i retolació de jaciments, recuperació de làpides romanes, publicacions, etc.

Malgrat que totes les intervencions urbanes dutes a terme en aquella etapa es van efectuar amb caràcter d'urgència, van ser alhora el resultat d'una planificació ajustada a les característiques d'un dels pocs solars del nucli antic d'aquesta ciutat on es podien fer sondeigs arqueològics.

Aquest ha estat un treball de camp que, des dels seus inicis, s'ha dut a terme amb un equip multidisciplinari, comptant, a més de l'arqueòloga directora de l'excavació Dra. Margarida Genera, amb l'arquitecte Josep Bestraten, el geòleg Àlvaro Arasa, el topògraf Ramon Tucho i

especialistes que han aprofundit posteriorment en l'estudi dels materials, com el Dr. Ramon Járrega (coautor del llibre), així com altres aportacions més específiques.

Ara, totes les dificultats a què han hagut de fer front aquestes recerques pioneres, com les grans transformacions urbanes d'època medieval i posteriors o els nivells freàtics que apareixen molt superficialment; es veuen àmpliament compensades amb aquesta obra que ja tenim a les mans.

En el cas present és, a més, una mostra de la perseverança i de l'esforç que ha culminat amb aquesta *Aproximació a la Dertosa romana: Resultats de les investigacions arqueològiques al solar de la Costa dels Capellans, núm. 5, Tortosa (el Baix Ebre)*. Estem convençuts que aquest treball esdevindrà una obra de referència per al coneixement del pas dels romans per un sector de la *Tarraconense* fins ara gairebé inèdit.

Josep Poblet i Tous

President de la Diputació de Tarragona

SALUTACIÓ

En el moment en què s'està preparant l'edició d'aquest llibre, Tortosa té en marxa nombroses obres públiques, segurament les més importants en nombre i en volum d'inversió de la seva història. Una part d'aquestes obres s'estan fent al centre històric, com a resultat de les actuacions que s'emmarquen en el Pla Integral del Nucli Antic de Tortosa (PINCAT) i les que està fent el govern de la Generalitat amb el nou edifici judicial o amb la seu de les delegacions territorials. En totes aquestes obres, pel fet d'estar incloses en el nucli històric de la ciutat, és preceptiu fer les oportunes excavacions arqueològiques i documentar, si s'escau, les troballes, així com adoptar les mesures més adequades per a la seva conservació, d'acord amb el criteri de la Comissió de Patrimoni de les Terres de l'Ebre.

Tortosa té una llarga història, a bastament documentada, que amb estudis com el que aborden aquí la Dra. Margarida Genera i Monells i el Dr. Ramon Járrega Domínguez, constaten aquest llegat de més de dos mil anys. A la nostra ciutat, gràcies a la Festa del Renaixement, que enguany ha sumat catorze edicions, evoquem un passat esplendorós que ens ha deixat joies arquitectòniques i documentals de gran interès. Però si Tortosa va assolir aquell lideratge en el segle XVI és perquè ja tenia un pòsit important en les diferents cultures i civilitzacions que hi han deixat la seva empremta.

Aquesta *Aproximació a la Dertosa romana* ve precisament a donar llum sobre un període encara poc documentat de la història de Tortosa. Es tracta d'un estudi sobre les investigacions arqueològiques realitzades a mitjan dècada dels anys vuitanta en un solar del carrer de la Costa dels Capellans, just al costat de la Catedral de Santa Maria.

Vull recordar aquí que aquest rigorós estudi constata, al mateix temps, l'eclosió de la recerca arqueològica a Tortosa, situació en la qual té molt a veure l'excel·lent col·laboració institucional entre la llavors recentment creada delegació del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Tortosa. És precisament la directora d'aquesta excavació, la Dra. M. Genera, la primera arqueòloga amb què es va dotar la delegació de Cultura, una professional de prestigi, especialment en temes d'arqueologia ebreca, que ja als anys setanta havia destacat per les seves aportacions en el Congrés de Cultura Catalana. Fou també membre de les primeres comissions de Patrimoni de les Terres de l'Ebre, just a partir del moment de la seva creació tot col·laborant en la definició d'una línia de criteris patrimonials.

És a partir d'aquell moment quan a Tortosa es comença a generalitzar una nova sensibilitat pels temes del patrimoni cultural, que perdura fins avui.

Actualment, l'Ajuntament de Tortosa, a més de promoure el treball de camp també aposta per la difusió de treballs científics com el que aquí presenten els doctors Margarida Genera i Ramon Jàrraga. Una tasca que ens ha de permetre continuar descobrint la nostra història i progressar en la construcció de la Tortosa del futur.

Ferran Bel i Accensi

Alcalde de Tortosa

PRÒLEG

Accepto de bon grat la petició dels autors d'escriure unes ratlles de comentari al contingut d'aquest llibre. Una deferència que agraeixo i que es justifica per la meua relació, llunyana però doble, amb la seva gestació. D'una banda per l'encoratjament que vam donar als primers vuitanta, des del Servei d'Arqueologia de la Generalitat acabat de crear, al Dr. Miravall, aleshores responsable de la nova i flamant delegació de la Conselleria de Cultura a les Terres de l'Ebre, i a la Dra. Genera per tal d'estimular la recerca arqueològica de la *Dertosa* romana. Les excavacions a la plaça de l'Olivera i al solar de la Costa dels Capellans van ser en aquells moments un dels fruits d'aquest interès compartit. D'altra banda, vint anys després, el meu suggeriment i ajuda des de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica perquè s'estudiés i es preparés la publicació de l'excavació de la Costa dels Capellans que havia quedat inèdita. Avui veiem culminat aquest estudi, que en realitat hem d'agrair al treball i a la tenacitat de la Dra. Margarida Genera i del Dr. Ramon Jàrrega. Feina feta. Enhorabona!

Cal remarcar tot seguit que encara avui se'ns escapa la topografia arqueològica d'aquella ciutat romana que fou l'origen de la Tortosa actual. L'escassetat de les actuacions arqueològiques que s'hi han portat a terme, algunes encara inèdites, i les dificultats que troba l'excavació en aquest jaciment com a conseqüència de la capa freàtica que el riu Ebre ha fet pujar per damunt de bona part de les cotes on es troben les restes d'època romana, expliquen aquesta mancança.

Per això la publicació del conjunt de materials trobats al solar de la Costa dels Capellans excavat el 1985, malgrat les limitacions de la seva interpretació estratigràfica tal com s'assenyala en el text, constitueix una aportació valuosa per apropar-nos una mica a la

realitat arqueològica d'aquest jaciment encara tan desconegut. Es tracta d'un conjunt de materials: ceràmiques, vidres, bronzes, ferros, algun fragment de material constructiu i restes de fauna, la major part del qual procedeix probablement d'un abocador d'època flàvia, encara que amb intrusions de materials d'èpoques posteriors i amb alguns residus que ens documenten fases més antigues del jaciment. L'acurat estudi d'aquest conjunt permet albirar diverses qüestions, des de copsar la vitalitat de la *Dertosa* d'aquell final del segle I dC i la seva capacitat d'importar productes de procedències ben diverses, fins a constatar alguns dels hàbits alimentaris de la seva població.

M'ha interessat especialment la presència de materials tardorepublicans, poc nombrosos i residuals en el conjunt però sens dubte ben significatius pel jaciment. Els fragments de ceràmica campaniana, de ceràmica ibèrica, de ceràmica gris de la costa catalana, d'àmfora ibèrica i itàlica ens situen al segle I aC, i porten a fer un esguard a la qüestió dels orígens de la ciutat romana. Els autors deixen oberta la interpretació de si aquestes restes procedeixen de l'establiment ibèric preromà que hipotèticament es situa al turó del castell de la Suda, o bé si cal relacionar-les amb les fases inicials de la ciutat romana al peu del turó, que fins avui no s'han encara documentat arqueològicament. Diré amb atreviment, tot i respectant la prudència dels autors, que sens dubte prenen la posició més rigorosament científica donada l'escassetat de fragments i la problemàtica estratigràfica del solar estudiat, que jo m'inclino més aviat per la segona opció. Aquests materials, i especialment la ceràmica campaniana que és la que permet més precisió cronològica, són força homogenis i sembla que tots podrien datar-se de mitjan segle I aC, i en canvi no hi ha cap fragment que calgui datar en un moment més antic, com semblaria lògic si els materials procedissin per erosió o remoció de terres del poblat ibèric del turó.

La qüestió dels orígens de la ciutat romana de *Dertosa* ha estat debatuda àmpliament a partir de les informacions que donen les fonts textuais antigues i també de l'epigrafia i de la numismàtica. Molt aclaridor ha estat darrerament l'estudi de M. Llorens i X. Aquilué de les encunyacions monetàries de la ciutat. I també aquest llibre ens dóna en el capítol dedicat al context de la *Dertosa* romana una recopilació ajornada i crítica de les interpretacions que s'han fet i que es desprenen de les fonts disponibles.

En qualsevol cas queda clar que, molt probablement, tant la cronologia com la forma com es va constituir originàriament la *Dertosa* romana només podran ser aclarides en el futur mitjançant l'arqueologia. Però en la meva opinió, aquest estudi dels materials

del solar de la Costa dels Capellans apunta a una fundació als peus del turó de la Suda que probablement cal remuntar almenys a mitjan segle I aC. Sense que puguem descartar una data lleugerament més alta, en els primers decennis del segle, que faria *Dertosa* contemporània de les altres ciutats romanes de Catalunya fundades en aquells anys.

Tanquem aquest breu pròleg formulant un anhel que de ben segur serà compartit pels lectors d'aquest llibre. Que en els propers anys es puguin resoldre les mancances de l'arqueologia de l'antiga *Dertosa*! Això serà un pas important per tal de potenciar la riquesa indubtable del patrimoni arqueològic de Tortosa, i també per avançar en el coneixement del conjunt de les ciutats romanes de Catalunya.

Josep Guitart i Duran

Catedràtic d'Arqueologia (UAB – ICAC)

CONSIDERACIONS PRÈVIES

La publicació d'aquest llibre representa haver assolit una fita important. Era un deure que tenia pendent, d'una forma molt especial, no sols envers els tortosins, sinó també amb tots els altres ciutadans de les Terres de l'Ebre, a partir del moment en què em vaig fer càrrec de la direcció, com a arqueòloga del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, de les primeres excavacions en diferents solars d'aquesta ciutat, a la recerca dels seus orígens.

Malauradament, i sempre a contracor, fins ara no ens havia estat possible complir plenament la responsabilitat assumida. Doncs, tot i els més de vint-i-cinc anys transcorreguts des de l'inici de les excavacions urbanes a Tortosa, el nostre propòsit ha estat sempre l'elaboració d'una obra científica que compregués l'estudi conjunt de tots els materials recuperats, tasca que no sempre ha estat pròpica realitzar.

Avui, el llibre sobre les investigacions en el solar de la Costa dels Capellans, núm. 5, fet conjuntament amb el Dr. Ramon Járrega de l'ICAC, és ja una realitat. Desitgem que esdevingui una bona eina de treball, que aporti coneixement i desperti, alhora, debats enriquidors que contribueixin a avançar en la investigació de la nostra ciutat.

D'acord amb aquesta línia de pensament, esperem que abans d'un any puguem completar la feina amb la publicació de les recerques efectuades en el territori de *Dertosa*, basant-nos en els treballs fets a la vil·la de Barrugat, a Bitem. I, finalment, uns mesos més tard, un nou llibre sobre Tortosa, on es tracten monogràficament les excavacions de la plaça de l'Olivera a fi de visualitzar la imatge real d'aquesta gran ciutat amb tot el seu dinamisme i encant, que ara fa més de dos mil·lennis gaudí d'una posició geoestratègica immillorable.

Agraeixo la col·laboració de totes les persones i institucions que han fet possible la publicació d'aquestes recerques, amb la convicció que sense donar-les a conèixer, de cap manera no hauríem assolit totalment els objectius de la investigació arqueològica.

Margarida Genera i Monells

Directora de l'excavació

1. RESUM

Presentem els resultats de l'estudi dels materials recuperats durant la intervenció efectuada l'any 1985 en el solar de la Costa dels Capellans, núm. 5, dins del nucli urbà de Tortosa, comarca del Baix Ebre.

Malgrat que es tractés d'un espai molt reduït de poc més de 12,5 m², hi localitzàrem una gran concentració de ceràmiques, que en un principi vàrem atribuir a un petit abocador de caire domèstic, basant-nos principalment en les característiques sedimentològiques de la troballa. Tanmateix la presència de materials d'època medieval i moderna (així com la fragmentació de gran part de les ceràmiques romanes), ens obliga a replantejar-nos l'origen d'aquest dipòsit, en el sentit més ampli del terme, exposant altres interpretacions possibles.

Un cop efectuat l'estudi aprofundit de tot el conjunt, podem pensar que s'hauria tractat més aviat d'una acumulació majoritàriament de ceràmica, que podria provenir d'un abocador que s'hauria format en un lloc molt pròxim, i que hauria estat alterat a causa de moviments artificials de terres.

Tot i que des d'aleshores ençà s'hagin dut a terme noves actuacions molt més extenses, aquest conjunt encara avui representa el més important testimoniatge de restes de la cultura material corresponents a l'Alt Imperi romà que s'han recuperat a Tortosa. Per tant, el seu estudi constitueix una aportació interessant no solament per documentar de forma més precisa la distribució de les ceràmiques romanes d'època flàvia a Catalunya (anys 70-100 dC), sinó també per fer una primera aproximació al coneixement de l'antiga *Dertosa*.

Paraules clau: Costa dels Capellans / ciutat romana de *Dertosa* / nucli urbà / doble port maritimofluvial / riu Ebre / ceràmica romana / segle I dC

1. **RESUMEN**

Presentamos los resultados del estudio de los materiales recuperados durante la intervención efectuada en el año 1985 en el solar de la Costa dels Capellans, núm. 5, dentro del núcleo urbano de Tortosa, comarca de El Baix Ebre.

A pesar de que se tratara de un espacio muy reducido, de poco más de 12,5 m², localizamos una gran concentración de cerámicas, que en un principio atribuimos a un pequeño vertedero de carácter doméstico, basándonos principalmente en las características sedimentológicas del hallazgo. Asimismo, la presencia de materiales de época medieval y moderna (así como la fragmentación de gran parte de las cerámicas romanas), nos obliga a replantearnos el origen de este depósito, en el sentido más amplio del término, exponiendo otras interpretaciones posibles.

Una vez efectuado el estudio pormenorizado de todo el conjunto, podemos pensar que se habría tratado, más bien, de una acumulación mayoritariamente de cerámica, que podría proceder de un vertedero que se habría formado en un lugar muy próximo, y que habría sido alterado a causa de movimientos artificiales de tierras.

Aunque a partir de aquellas fechas se hayan llevado a cabo nuevas actuaciones mucho más extensas, este conjunto todavía en la actualidad representa el más importante testimonio de restos de la cultura material correspondientes al Alto Imperio romano de los recuperados en Tortosa. Por tanto, su estudio constituye una aportación interesante no sólo para documentar de forma más precisa la distribución de las cerámicas romanas de época flavia en Catalunya (años 70-100 d. de J. C), sino también para efectuar una primera aproximación al conocimiento de la ciudad romana de *Dertosa*.

Palabras clave: Costa dels Capellans / ciudad romana de *Dertosa* / núcleo urbano / doble puerto marítimo-fluvial / río Ebro / cerámica romana / siglo I d. de J. C.

1. **SUMMARY**

We present here the results of the study of the archaeological materials recovered during the excavation carried out in 1985 on the site at no. 5 Costa dels Capellans, in the town centre of Tortosa, in the county of the Baix Ebre.

Although it was a very small space, covering little more than 12.5m², we located a considerable concentration of pottery, which we initially attributed to a small rubbish dump of a domestic nature, mainly on basis of the sedimentological features of the finds. However, the presence of some materials dating from the mediaeval and modern periods (as well as the fragmentation of much of the Roman pottery), forced to us to reconsider the origin of this deposit, in the broadest sense of the term, exploring other possible interpretations.

Having studied the whole assemblage in depth, our conclusion is rather that it is a matter of an accumulation, mostly of pottery, probably coming from a rubbish dump which must have built up in the immediate vicinity, and been affected by man-made earth movements.

Although other, much more extensive work has been carried out since then, this assemblage still represents the most important remains of the material culture of the Roman Empire at its peak so far found in Tortosa.

Therefore, its study constitutes a worthwhile contribution not only to a more precise documentation of the distribution of Roman pottery in the Flavian period in Catalonia (70-100 A.D.), but also to starting to build up knowledge of the Roman town of *Dertosa*.

Key words: Costa dels Capellans / Roman town of Dertosa / town centre / dual maritime-fluvial port / river Ebro / Roman pottery / 1st century A.D.

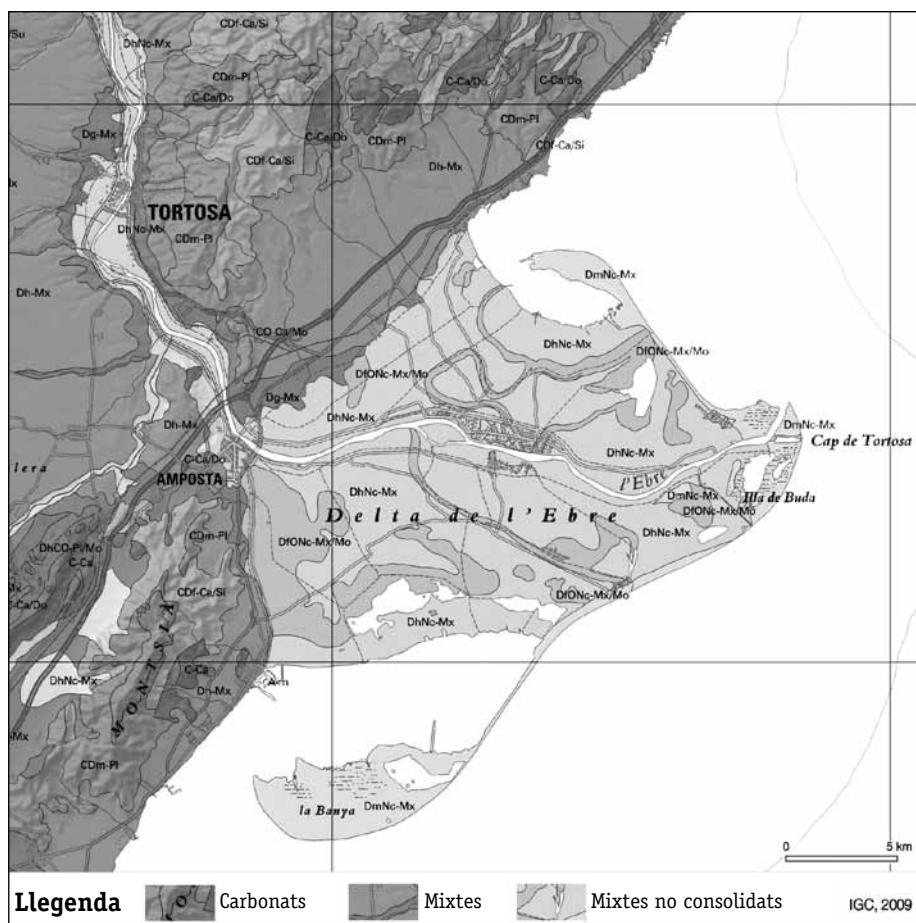

Fig. 1. Situació de Tortosa, avui. Hi podem observar les condicions geoestratègiques de la ciutat romana ara fa uns dos mil anys, tenint en compte la formació recent del Delta, que la converteix en un important centre de comunicacions marítimofluvials, prop de la costa. (arxiu de l'Institut Geològic de Catalunya, 2009)

2. INTRODUCCIÓ

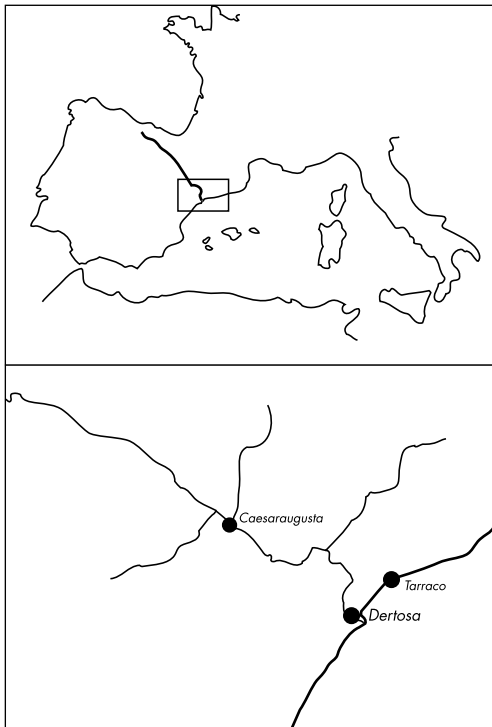

Fig. 2. Situació de la ciutat de *Dertosa* en la xarxa fluvial de l'Ebre.

Un dels temes que podem considerar com una “assignatura que ha romàs pendent” de l’arqueologia catalana és el coneixement de l’antiga ciutat de *Dertosa*. La gran transformació que ha anat experimentant al llarg dels segles, amb el seu distanciament respecte a la línia de la costa, amb la formació gradual del delta, ha anat configurant una imatge de la Tortosa d’avui que emmascara la d’una altra ben diferent, a la qual només ens podem aproximar a través d’una correcta interpretació de totes les dades aportades per la investigació científica.

Després d’una llarga tradició erudita (que es comenta en el capítol corresponent), és als anys vuitanta del segle XX quan es planteja, per primera vegada, la possibilitat de dur a terme excavacions arqueològiques al nucli urbà de Tortosa, mentre que a d’altres ciutats (Tarragona i Barcelona) ja hi havia una trajectòria més o menys consolidada. Com sempre

acostuma a succeir en l’àmbit de l’arqueologia urbana, són les necessitats urbanístiques les que originen l’inici d’una determinada intervenció en un lloc concret i el ritme d’execució sol estar-ne totalment condicionat.

Fins no fa gaire, no podíem afirmar que al nucli antic de Tortosa es produís una activitat constructiva massa important, en comparació amb altres ciutats. Aquest fet ha contribuït a que les excavacions arqueològiques efectuades fins ara siguin poc nombroses.

En aquest sentit, les troballes que aquí presentem contribueixen a donar una mica de llum sobre l'antiga *Dertosa*, ciutat que actualment roman força desconeguda, ja que encara ni tan sols comptem amb una restitució de la seva planta urbana com a conseqüència, d'una banda, de la falta d'informació imprescindible per poder-ho efectuar amb tot rigor i, de l'altra, de la proximitat de la capa freàtica en nombrosos punts de la ciutat, la qual cosa ha dificultat moltíssim la pràctica d'excavacions en la part antiga del nucli urbà, sobretot pel que fa a la documentació dels nivells més profunds. En una de les, ara per ara, úniques intervencions en què es van assolir els 6 m de fondària, com és el cas de la plaça de l'Olivera o de Nostra Senyora de la Cinta (Genera 1982-1984), es va haver de recórrer a la col·laboració dels bombers per anar extraient l'aigua. D'aquesta manera, es va poder conèixer la fonamentació d'un gran edifici localitzat al costat de l'actual catedral, davant d'una de les portes del claustre.

La intervenció que aquí presentem es pot considerar, però, una de les pioneres en aquest sentit, i ja per aquesta raó té un valor, si més no, simbòlic, a més de tenir un destacable interès per a l'estudi del comerç romà a través de les ceràmiques, que ens amplia la visió que havíem tingut fins ara sobre alguns aspectes de la *Dertosa* de les darreries del segle I dC.

Fig. 3. Vista aèria d'un sector del nucli antic de la ciutat de Tortosa amb indicació del solar de la Costa dels Capellans núm. 5 en època recent. *(fotografia: arxiu Ajuntament de Tortosa)*

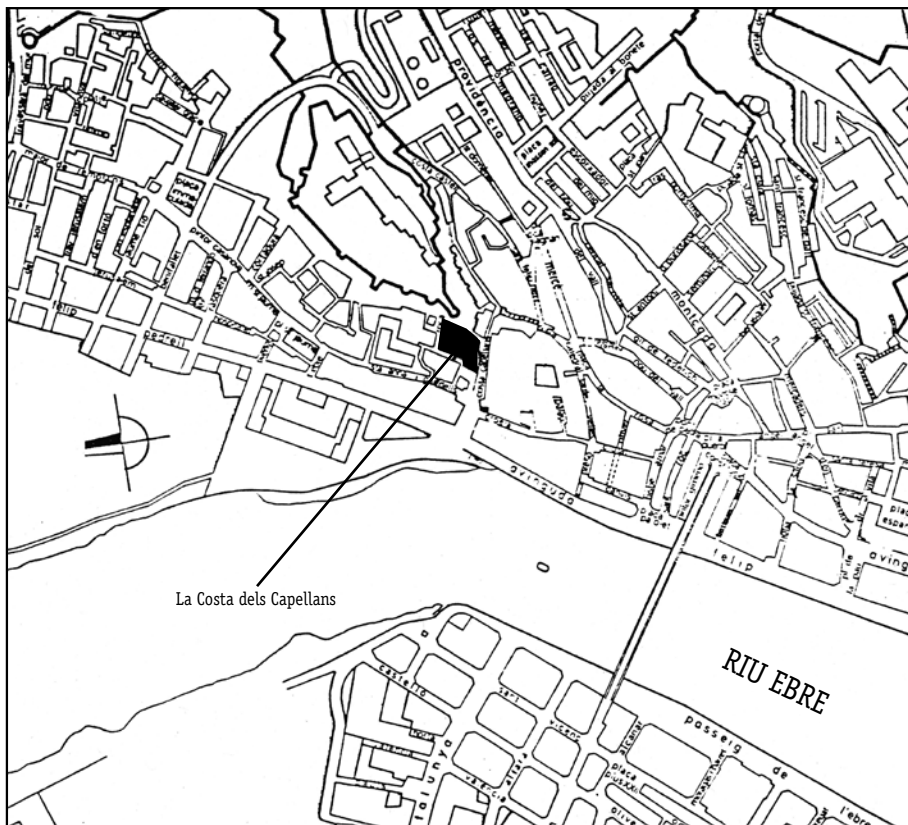

Fig. 4. Plànol de l'emplaçament del solar de la Costa dels Capellans núm. 5, dins la xarxa urbana de Tortosa.

3. **LA COSTA DELS CAPELLANS AL NUCLI ANTIC DE TORTOSA**

Per Josep Alanyà i Roig

El carrer anomenat avui Costa dels Capellans arrenca del punt on es troben la placeta de Santa Anna i el carrer de la Cruera. A l'angle NO de la façana de la catedral puja en un pronunciat pendís entre el mur lateral NO d'aquesta i l'antic Hospital de Santa Maria i, quan arriba al nivell de l'absis, continua planejant sota el vessant meridional del castell de Sant Joan o de la Suda fins a entroncar amb el carrer del Castell, que discorre entre el vessant oriental del turó, on s'aixeca la fortalesa tortosina i l'edifici dels Reials Col·legis.

El nom Costa dels Capellans és postmedieval. A l'edat mitjana (s. XII-XV), en els documents consultats, és anomenat Costa de Santa Maria perquè discorria arran del mur lateral de l'antiga catedral romànica i hi donaven les façanes del Forn de la Canonja i de la Infermeria, dues dependències importants de la Canònica de Santa Maria. Durant la construcció de la catedral gòtica, almenys des del 1345, el carrer apareix també anomenat carrer de l'Obra de la Seu perquè els carreus que baixaven per l'Ebre des de les pedreres de Flix i Riba-roja eren desembarcats davant el Portal de Tamarit, immediat a la Costa, i pujats per la via més breu al peu de l'obra.

La Costa dels Capellans fou un dels indrets afectats per la construcció de la catedral gòtica (s. XIV-XVIII), juntament amb el carrer de les Taules Velles, el propi carrer de la Cruera, la plaça de l'Olivera i el carrer de la Suda, que circuïen l'espai on va aixecar-se l'edifici catedralici i la Canònica de Santa Maria. A la Costa dels Capellans s'aixecaren els primers ginys per començar la catedral per la capella i torre de Sant Pere i fou aquí on els constructors hagueren de fer una excavació més fonda respecte al nivell del carrer per als fonaments. (ALMUNI BALADA,

Fig. 5. Foto del carrer de la Costa dels Capellans en l'actualitat, la fletxa indica el solar núm. 5.

Fig. 6. Detall del solar de la Costa dels Capellans en l'actualitat (foto: Lluís Sant)

Victòria. *Un exemple de fàbrica baixmedieval de gran envergadura: la catedral de Tortosa als segles XIV i XV*, 2002.)

La Costa dels Capellans era un dels carrers que circuïen la catedral i la canònica, amb els de la Cruera i Taules Velles, on s'aixecaven les cases de les dignitats canòniques i les finques urbanes que tenien adscrites. Segons notícia de la documentació consultada, la Costa de Santa Maria, avui dels Capellans, albergava a l'edat mitjana el Forn de la Canonja, propietat del Prior, i el complex de l'hospitaleria amb l'Hospital de Pobres de Santa Maria, bastit a principis del segle XIII (Arxiu Capitular de Tortosa, Comú del Capítol, 1, 7. Cfr. ALMUNI, V., *op. cit.*, p. 282-287; 323).

Al tram més baix del carrer, a mitjan segle XIV hi havia algunes cases ocupades per eclesiàstics i laics relacionats amb la canònica i també una capella dedicada a Santa Llúcia, que era propietat del monestir de Benifassà: "...*predata capella Sancte Lucie... est sita inter cristianos et prope domos et capellam hospitalarii... ante foros et in platea atrii maioris ecclesie dertosensis, et de prope eam infla triginta passus...*" (ACTo, Manual Notarial del Capítol, 12 de desembre de 1339).

Actualment, la Costa dels Capellans, nom derivat probablement de les propietats immobiliàries dels eclesiàstics que servien a la seu i de la presència i deambulació d'eclesiàstics que s'hi observava contínuament, és una via de poc trànsit, sobretot des que varen fer-se els enderrocs d'edificis i les excavacions del sector de l'absis de la catedral i va urbanitzar-se la zona amb unes escales que salven el desnivell que hi ha entre la Costa dels Capellans i el carrer de la Suda. Negat al pas de vehicles, només els vianants que visiten els exteriors de la catedral poden transitar pel carrer, ara empedrat, entre el mur lateral NO de la seu i l'edifici de l'antic Hospital de Santa Maria, avui casa d'habitatges familiars.

4. ANTECEDENTS DE LA INVESTIGACIÓ

Fins avui, en aquest mateix carrer s'han estudiat diversos solars: els corresponents als números 4, 5 i 7. L'arquitecte Joan Abril i Guanyabens, en un sondeig efectuat a començaments del segle XX, el qual correspondria al núm. 7 (en un punt molt proper al que aquí ens ocupa), va comprovar l'existència de vestigis antics: entre ells són remarcables diverses làpides amb inscripcions romanes i elements constructius motllurats i restes de mosaics. Arran d'aquestes troballes es va plantejar una primera hipòtesi, segons la qual en aquest sector es trobaria el recinte foral de l'antiga *Dertosa*. En efecte, sense haver-se comprovat amb suficient certesa, treballs posteriors han permès constatar que els vestigis més antics localitzats fins avui a Tortosa es concentren principalment en aquesta zona de la ciutat.

L'any 1982, pocs mesos després que un de nosaltres s'incorporés com a tècnic del Servei d'Arqueologia a la delegació del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat a Tortosa, es va elaborar un pla d'intervencions, on s'inclouïen diverses actuacions en dos solars del mateix carrer de la Costa dels Capellans.

D'acord amb aquestes previsions, entre els anys 1983 i 1985 vàrem intervenir en els terrenys corresponents als números 4 i 5. Tot i ser la numeració correlativa, aquests dos punts estaven relativament allunyats i les característiques del terreny són molt diferents. Al número 4 hi va aparèixer un complex d'estructures subterrànies cobertes per una volta de canó, a l'interior de les quals vàrem localitzar fragments de terrissa d'èpoques diverses (tan sols 1 de sigil·lata molt rodada), sense un context ben definit.

Finalment, durant els mesos de gener i febrer de 1985 es va dur a terme la intervenció, aleshores en el número 5 del mateix carrer, d'una durada total de 20 dies, els resultats de la qual conformen el tema central d'aquest estudi per l'alt significat de la informació aportada en referència al coneixement de la ciutat romana de *Dertosa*, ja que hem pogut constatar evidències de l'existència de nivells d'època romana, que són un dels pocs documentats a la ciutat i un dels primers que es varen poder estudiar amb metodologia arqueològica.

Fig. 6. Vista de la façana nord de la catedral, amb accés al carrer de la Costa dels Capellans.

5. TREBALLS DE CAMP I METODOLOGIA

Partint de la informació exposada en els paràgrafs anteriors, aquest sector de Tortosa oferia grans expectatives pel que fa a l'existència d'algun registre arqueològic interessant. Per aquest motiu era un dels indrets on, des d'un bon principi, s'havia previst intervenir. D'altra banda, d'acord amb tot això, les obres del Pas de Ronda projectades per la Direcció General d'Arquitectura i Habitatge a la Suda es van condicionar a l'estudi arqueològic previ com a requisit indispensable segons l'Acord de la Comissió Territorial de Patrimoni de Tortosa. Tot i així, l'excavació pròpiament dita no va poder començar fins gairebé dos anys més tard, perquè depenia de l'enderroc del vell edifici que hi restava, que havia estat adquirit per l'ajuntament feia poc temps.

En conjunt, podem afirmar que va ser una intervenció molt complicada, sobretot per les circumstàncies que la van envoltar. Aleshores, mesos abans de la publicació de la Llei PHE, per causes molt diferents, entre les quals esmentem els forts condicionants derivats dels terminis de finalització de l'obra, que ens exigien una gran urgència en acabar la feina malgrat la quantitat de material, el rigor climàtic d'aquell hivern i la manca d'una conscienciació ciutadana pel que feia a intervencions arqueològiques urbanes en aquesta ciutat, a diferència de les de Tarragona i de Barcelona; vàrem haver d'aplicar un sistema que ens permetés accelerar el treball sense perdre rigor científic en els resultats. Per aquest motiu vàrem establir una retícula, que definia espais d'1 m de costat, de forma que quedés enregistrada la dispersió de les diferents troballes segons la seva naturalesa, amb prou precisió com perquè poguessin reconèixer la seva ubicació dins del conjunt.

Després que les màquines rebaixessin el sòl fins a la cota del carrer actual, vàrem iniciar la nostra tasca garbellant totes les terres remogudes per les màquines i excavant una superfície de 12,5 m² al peu del turó. Les limitacions de l'àrea excavable venien donades per la mateixa morfologia del terreny, que constitueix un petit replà –creiem que retallat en part artificialment– que voreja el costat oest de la Suda.

Durant els treballs de camp vàrem distingir 8 nivells en els quals apareix un alt percentatge de ceràmica comuna, àmfora i restes de fauna (més d'un 12%) del total de les restes localitzades, que superen les 14.500 comptabilitzades.

Seqüència estratigràfica

Al damunt es trobaven alguns materials d'època moderna i medieval juntament amb una concentració d'altres ja romans acumulats a conseqüència de l'acció incontrolada de la màquina excavadora que havia iniciat les tasques de terraplenament sense previ avís tal i com s'havia pactat.

El nivell 1 es caracteritza per un sediment constituït bàsicament per graves heteromètriques, on va començar a aparèixer la part superior d'un gran bloc de conglomerat que posteriorment s'anava engrandint a mesura que aprofundia (fig. 10 p. 37 i fig. 12 p. 38). En aquest mateix nivell va aparèixer abundant material ceràmic, entre el qual destaquem la presència d'algunes terrisses comunes ben conservades i restes de terra sigil·lata amb marques.

El nivell 2 presenta pràcticament les mateixes característiques sedimentològiques que l'anterior. La diferència rau en el fet que en aquesta cota l'espai lliure del gran bloc s'havia reduït. Per tant, el material arqueològic es trobava concentrat en aquells punts on quedaven alguns buits.

El nivell 3, l'autèntic estrat arqueològic, es caracteritza per la presència de materials detrítics molt heteromètrics amb un gran nombre de ceràmica i acumulació d'ossos d'aus, mamífers, *Hèlix sp.*, 1 valva dreta d'*Anodonta sp.* També en alguns punts es van trobar grans concentracions de carbons i matèria orgànica. La matriu d'aquest conjunt estava constituïda per materials sorrencs i llimosos de tonalitats brunes.

Del nivell 4 al 7, sedimentològicament presenten les mateixes característiques que l'anterior. Tanmateix, des del punt de vista arqueològic, a mesura que aprofundíem, els blocs de pedra

de la tartera obstruïen el pas i els nivells eren cada cop més estèrils; això ens va fer aturar la intervenció a poc més dels 2 m de fondària. Només en alguna concavitat de la roca aparegueren materials que s'havien esllavissat. Aquests s'atribueixen al nivell 8, tot i tractar-se de material residual.

Hom va poder observar també que la darrera construcció del solar es va fer adossada a la roca viva, que molt possiblement s'havia retallat en època romana ja que en el decurs de les nostres recerques va aparèixer la primera filada d'un mur molt arrasat, amb restes d'estucs molt esmicolats que formaven part de l'argamassa, sobreposant-se a la línia retallada de la roca i en part seguint la mateixa direcció (fig. 13 p. 39 i fig. 25 p. 94).

De fet, havíem observat que en el conglomerat apareixien alguns retalls realitzats artificialment i que alguns buits de la mateixa roca havien estat reomplerts amb pedres de formes diverses per tal d'anivellar el terreny (fig. 15 p. 40 i fig. 17 p. 42).

Com ja hem anticipat, aquestes intervencions, juntament amb l'activitat recent de les màquines, havien afectat l'estratigrafia original, la qual cosa explica la presència de materials medievals o fins i tot moderns que constatem en pràcticament tots els estrats, tot i que la presència gairebé exclusiva de materials del segle I dC ens donen indicatiu de l'existència inicial d'una estratigrafia d'aquesta època, que ha de correspondre al nivell 3, al qual ens acabem de referir.

L'ocupació d'aquest indret devia oferir l'avantatge que les construccions es podien assentar directament a la roca viva, en contraposició a les dificultats que devia suposar instal·lar-se a la part baixa, on apareixen molt superficialment els nivells de sorres i graves del riu, així com la capa freàtica a pocs metres, i que, a més d'una major dificultat en l'assentament dels edificis, devia produir-se sovint perill d'inundacions.

Així doncs, com a conclusió, podem suposar que originàriament el nivell d'època romana correspondria a un petit abocador de caire domèstic, hipòtesi que ens ve corroborada tant pels percentatges i la naturalesa dels materials dipositats, com també per l'estudi geològic dels diferents nivells identificats. Tanmateix, els materials, tot i ésser cronològicament homogenis, apareixen força fragmentats (no tenim gairebé cap perfil sencer), per la qual cosa això es podria deure bé a les remocions posteriors bé a que en època romana aquests materials s'hi trobessin en posició secundària, és a dir, que haguessin estat transportats juntament amb les terres des d'algun abocador situat en algun altre lloc, no gaire llunyà.

Fig. 7. Detall del solar de la Costa dels Capellans, un cop enderrocat el vell edifici que hi restava i construït el mur pantalla de formigó.

Fig. 8. Detall del sondeig de la Costa dels Capellans en la fase inicial de l'excavació.

Fig. 9. Excavació del nivell 1.

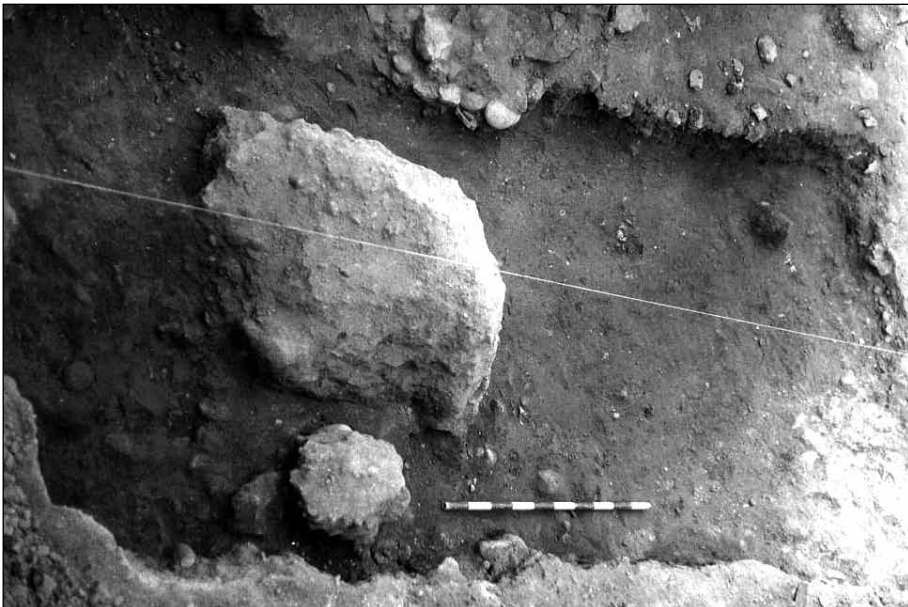

Fig. 10. Detall del nivell 1, en procés d'excavació, on ja apareix el bloc de conglomerat. A mesura que aprofundiem, s'anava engrandint.

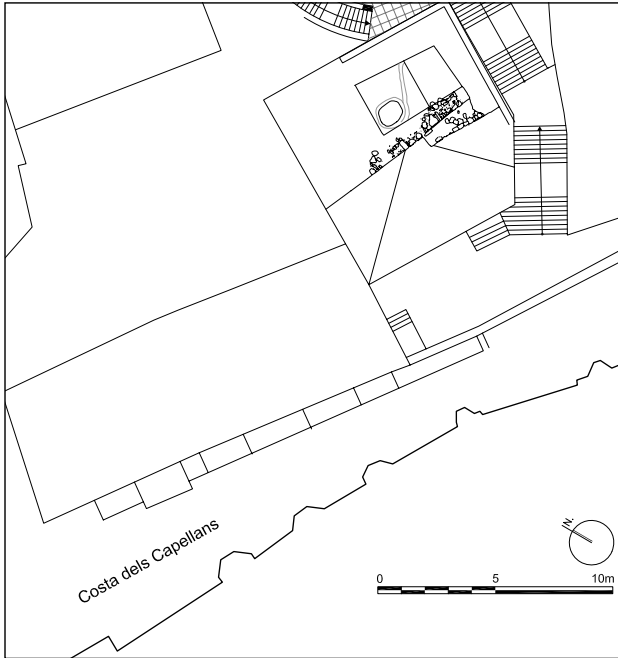

Fig. 11. Planta de la zona excavada en el pla sota la Suda.

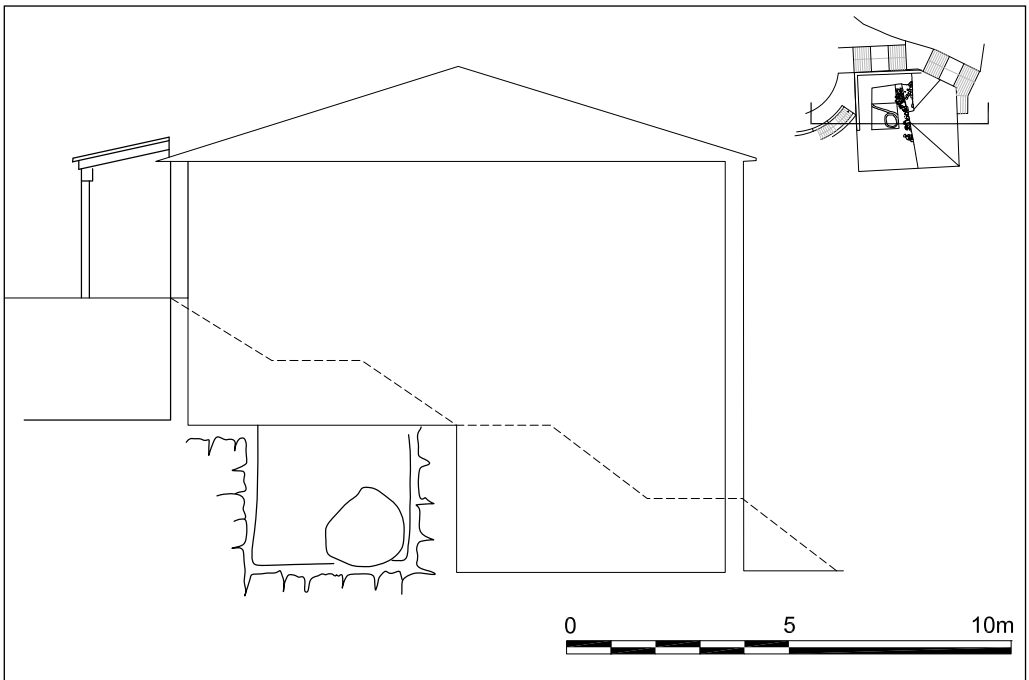

Fig. 12. Secció de la zona excavada en el pla sota la Suda.

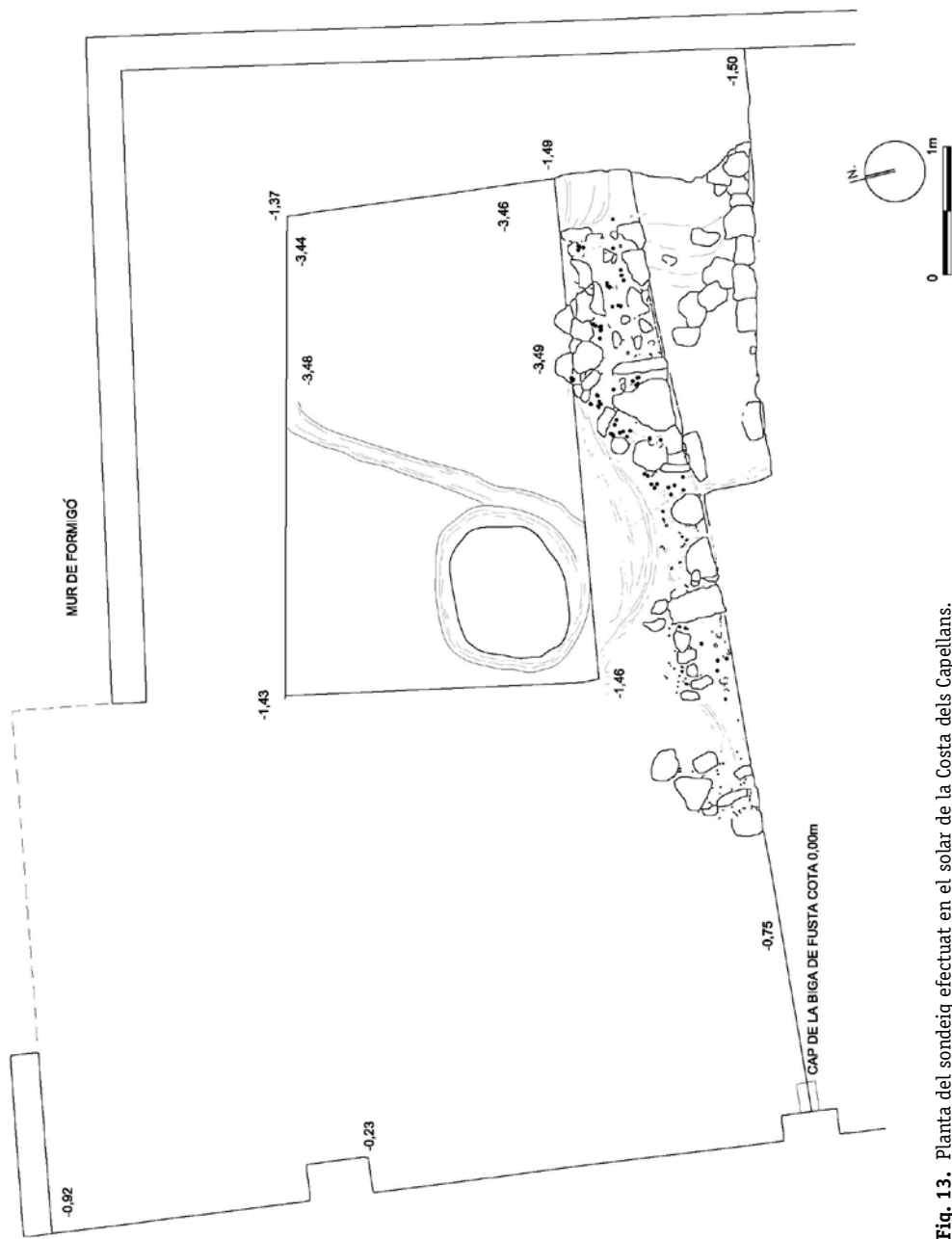

Fig. 13. Planta del sondeig efectuat en el solar de la Costa dels Capellans.

Fig. 14. Detall de l'excavació del nivell 3 amb una concentració de ceràmica.

Fig. 15. Detall del nivell 3 amb el bloc de conglomerat al centre del sondeig. També observem que alguns buits de la roca apareixen reomplerts de còdols per tal d'anivellar el terreny.

Fig. 16. Treball d'eliminació del bloc de conglomerat per finalitzar l'excavació.

Aquest abocador (o abocament de terres) hauria estat recobert per blocs de conglomerat i concentracions de pedres dipositades amb la finalitat d'anivellar aquest sector del terreny, on posteriorment s'han trobat restes d'època medieval i contemporània.

Fig. 17. Detall de l'excavació en el nivell 7.

Fig. 18. Detall del perfil estratigràfic.

6. ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

6.1 - La ceràmica

Malgrat que, com s'ha dit abans, es va produir una important remoció de terres prèvia a les excavacions arqueològiques i que es detecta una barreja entre materials antics i medievals (i fins i tot moderns), l'estudi de les ceràmiques romanes resulta d'interès per dues raons:

1 – Constitueix el primer conjunt de materials ceràmics de l'Alt Imperi romà que s'ha localitzat a Tortosa, i per ara el més ben conegut. Cal tenir present que, en general, les aigües del subsòl dificulten la documentació d'estrats d'època altoimperial, com es va poder comprovar, per exemple, a la plaça de l'Olivera. Per tant, el lot ceràmic trobat a Costa dels Capellans resulta ésser força significatiu per a l'estudi d'aquest moment històric a *Dertosa*.

2 – Presenten, tot i trobar-se barrejades amb d'altres de més modernes, una clara homogeneïtat cronològica, centrada en un moment avançat del segle I de la nostra era. Per tant, podem considerar que procedissin d'un context arqueològic tancat d'aquesta època, que deuria ésser remenat i contaminat en algun moment indeterminat de l'edat mitjana (per l'abundància de ceràmiques grises i comunes oxidades d'aquesta cronologia), i posteriorment durant l'edat moderna, com ho indica la presència (poc abundant, d'altra banda) de ceràmiques vidrades modernes. Tanmateix, com es veurà més endavant, el conjunt ceràmic romà té entitat, per la qual cosa creiem que presenta un interès científic per a l'estudi del comerç i l'economia a la ciutat de *Dertosa* durant el segle I, més concretament en època flàvia.

Tot i l'aparició juntament amb altres materials medievals i moderns, hem tingut en compte la seva homogeneïtat, fet pel qual hem procedit a estudiar les ceràmiques del jaciment de la Costa dels Capellans com un sol conjunt, la qual cosa creiem que és més lògica, ateses les circumstàncies abans esmentades.

6.1.1 - Època tardorepublicana

Les ceràmiques d'època tardorepublicana són clarament minoritàries dins del conjunt; tenint en compte el lloc de la troballa, creiem que és probable que procedeixin de la zona del castell de la Suda i que s'hagin pogut esllavissar amb les terres fins restar dipositades a la zona de l'excavació.

Ceràmica campaniana

El conjunt es redueix a 13 fragments de ceràmica campaniana (6 de campaniana A i 7 de campaniana B). Pel que fa a les formes documentades, de la campaniana A tres fragments (dues vores i un peu) corresponen a la forma Lamboglia 5/7 i un probablement a la Lamboglia 4, els altres tres són informes. La ceràmica campaniana B està representada per un fragment de la forma Lamboglia 1, dos (una vora i un peu) de la Lamboglia 5, un que probablement correspon a la Lamboglia 5/7, dos possibles exemplars de la forma Lamboglia 3 i dos informes; un d'aquests darrers, per la qualitat de l'engalba, es pot considerar com una campaniana B típica (per les qualitats del vernís), mentre que la resta probablement corresponen al que hom anomena "B-oïdes" o, més modernament, ceràmica de Cales (Pedroni 2001).

A més del reduït del conjunt (que fa pensar que, com s'ha indicat, aquestes ceràmiques podrien provenir del castell de la Suda), crida l'atenció la seva tipologia i datació. Tots els fragments de ceràmica campaniana A amb forma identificable corresponen a la producció tardana (l'anomenada "campaniana A tardana"), la qual cosa els proporciona una cronologia coincident amb la dels exemplars de campaniana B. Aquesta datació, *grosso modo*, es pot situar entre el darrer quart del segle II i els tres primers quarts del segle I aC. Tenint en compte aquesta cronologia (que els escassos materials ens impedeixen precisar més), cal plantejar-se si aquests materials procedeixen de l'hipotètic poblat ibèric situat dalt del castell o si, al contrari, corresponen als moments inicials de la ciutat romana, que no es coneixen amb precisió, però que podem datar en el segle I aC, potser en època cesariana.

Estadísticament, la ceràmica campaniana A constitueix el 46,66% del total de ceràmiques de vernís negre trobades a aquesta excavació, mentre que la campaniana B té una presència quelcom superior, del 53,33%. Malgrat que es tracta d'una mostra numèricament reduïda, es detecta un cert equilibri entre ambdues produccions, tot i que amb superioritat pel que fa a la producció B (o B-òide, sovint difícil de distingir). En qualsevol cas, si contrastem la ceràmica de vernís negre amb les ceràmiques sigil·lates de la Costa dels Capellans, trobem que les primeres conformen tan sols l'1,77% davant d'un aclaparador 98,22% per part de les segones, la qual cosa demostra la preeminència numèrica dels materials d'època imperial i la residualitat dels tardorepublicans.

Ceràmica ibèrica

En consonància al que ja s'ha vist entorn les ceràmiques campanianes, la representació de la ceràmica ibèrica resulta força mins. S'han identificat tres vores de *kalathos*, corresponents a la forma Mata-Bonet 27.11 (datada entre els segles III i I aC), una vora de recipient del tipus anomenat "coll de cigne", una vora exvasada i tres fragments informes de ceràmica pintada. A més, s'han recollit 9 fragments informes de ceràmica ibèrica, 4 vores de gerres i un informe que ho podrien ésser (sense total seguretat) i un fragment de ceràmica pintada dubtosament ibèrica.

Es tracta d'un conjunt reduït, clarament secundari en el total dels materials de l'excavació i que per si mateix no aporta gaire cosa. Tot i així complementa el conjunt de ceràmica campaniana estudiat més amunt. Constitueix el 54,83% del total de materials tardorepublicans.

Ceràmica grisa ibèrica de tipus emporità

Aquesta producció, també molt minoritària, es redueix a 5 fragments, dels quals dos pertanyen a les bases i un és informe, mentre que s'ha recollit un altre fragment de fons que podria correspondre, dubtosament, a aquesta producció. L'únic fragment significatiu és una vora de gerreta, corresponent a la forma Aranegui 7, que data d'entre la segona meitat del segle II i mitjan segle I aC (ARANEGUI 1987). Correspon plenament, doncs, a la cronologia tardorepublicana proporcionada per les ceràmiques campanianes, que constitueix el 8,06% del total de les ceràmiques d'aquesta època.

Àmfora ibèrica

El conjunt es redueix a dos fragments, un d'ells informe i l'altre corresponent a una vora del tipus "bd 3 b" segons la classificació de P. Castanyer, M. Py, E. Sanmartí i J. Tremoleda (AA.

VV. 1993, p. 49-52), que es pot datar entre els segles III i I aC. Aquests fragments conformen el 3,22% del material tardorepublicà en general, i el 0,32% del total de les àmfors trobades a la Costa dels Capellans. L'escassa representació d'aquest tipus de materials està en consonància amb el petit nombre de materials de cronologia tardorepublicana que es coneix en aquest lloc.

Àmfora itàlica

El conjunt d'àmfors itàliques és força reduït, consistent en un total de 21 fragments, dels quals 17 són informes i els altres quatre corresponen a vores de la forma Dressel 1 A, que es data entre el tercer quart avançat del segle II i mitjan segle I aC. Val a dir que dos dels fragments informes presenten la típica argila i desgreixant volcànic propis del golf de Nàpols, que s'ha anomenat també "tipus DB" (NOLLA 1976), mentre que la resta són de procedència itàlica, però probablement d'altres indrets (potser del Laci).

Les àmfors itàliques corresponen al 33,87% del material tardorepublicà, fet que indica una relació percentual important, però no hem de perdre de vista que el conjunt del material tardorepublicà (tan sols 62 fragments enfront més de 2000 exemplars ceràmics d'època romana, sense comptar els d'època incerta) és numèricament poc significatiu. D'altra banda, si considerem el conjunt del material amforal recuperat a l'excavació, les itàliques en constitueixen el 3,36% del total, percentatge ja força més reduït.

Anàlisi valorativa de l'horitzó tardorepublicà

Hi trobem alguns elements (ceràmiques de parets fines, ceràmica comuna itàlica i d'engalba roja pompeiana, àmfors punicoebussitanes) que començaren a produir-se en època tardorepublicana però que, en el cas dels materials que aquí estudiem, quan es coneix la forma, aquesta correspon al període imperial, per la qual cosa els estudiarem en aquell context.

En general, doncs, la valoració que podem fer dels materials tardorepublicans és que aquests són clarament minoritaris i força homogenis cronològicament: malgrat que no puguem precisar més la datació, corresponen a un moment comprès entre el darrer quart del segle II i mitjan segle I aC. Per aquesta raó encara que no descartem que procedeixin del suposat (i pràcticament desconegut) poblat ibèric situat a l'actual ubicació del castell de la Suda, creiem que és possible que corresponguin als primers moments de la ciutat romana, que no es coneixen però que podríem adscriure al segle I aC. En aquest sentit, i tot i que evidentment es tracti de materials residuals, podem concloure que són les primeres mostres estudiades de l'horitzó ceràmic corresponent al moment fundacional de la ciutat.

6.1.2 - Època imperial

Sigil·lata itàlica

Aquesta producció, la més antiga de les ceràmiques anomenades "sigil·lates", es troba representada per un total de 38 fragments. A més dels 22 informes, els que tenen significació són els que han permès identificar la seva forma. La classificació es fa a partir del *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae* (AA. VV. 1990). Tot seguit els indiquem, amb la cronologia aproximada de cada forma entre parèntesi:

- 1 vora de la forma Conspectus 1 (-40/-15) o Conspectus 4.5 (-10/+15).
- 1 vora de la forma Conspectus 4 (-40/+50), probablement 4.6 (-15/+50).
- 3 vores de la forma Conspectus 12 (-15/+20).
- 1 vora de la forma Conspectus 17.1 (-15/+15).
- 1 vora de la forma Conspectus 18.1 (-15/+30).
- 3 vores de la forma forma Conspectus 20.5 (1/50).
- 1 vora de la forma Conspectus 20 (1/50).
- 1 fons de la forma Conspectus 22 o 23 (-15/+75).
- 2 vores de la forma Conspectus 34 (30/90).
- 1 vora que, tot i les seves petites dimensions, probablement correspongui a la forma decorada R1.1 (-10/-1).
- 1 vora de la forma Conspectus R.3 (-10/+25), forma decorada (tot i que no es conserva la decoració).

Les formes Conspectus 1 i 4 són les que tenen un origen més antic, per bé que, mentre que la primera no va més enllà de l'any 15 aC (aproximadament), la segona pot arribar fins a mitjan segle I dC. Les altres formes (Conspectus 12, 17, 18 i R.3), corresponen totes elles a una datació similar, que comença vers els anys 15/10 aC i acaba cap als anys 25/30 dC. Aquest conjunt és el més abundant, com veiem. Una datació més moderna té la forma Ritterling 20, que s'inicia vers el canvi d'era i pot arribar a mitjan segle I, mentre que la forma més tardana del conjunt és la Conspectus 34, que s'inicia en època tiberiana avançada (vers l'any 30 del segle I) i podem adscriure-la a finals de la primera centúria, vers l'any 90. Aquest darrer fragment correspon cronològicament amb la sigil·lata gàl·lica que, com veurem, conforma el conjunt més abundant del jaciment. Tanmateix, la major part dels fragments de sigil·lata itàlica corresponen a la forquilla cronològica que abraça un període comprès entre els anys 15 aC i 25/30 dC, és a dir, l'època d'August i els primers anys de Tiberi.

La sigil·lata itàlica (exclosa la tardoitàlica) constitueix el 12,41% del total de les sigil·lates localitzades al jaciment de la Costa dels Capellans, per la qual cosa la seva presència resulta discreta, tot indicant una clara residualitat en relació amb el conjunt principal de materials. Per comparació, tot i que es tracta d'un estudi de territori i, per tant, difícilment comparable amb el context de la Costa dels Capellans, podem posar en relleu que a l'estudi que va fer M. Prevosti sobre el poblament romà al Maresme, la sigil·lata itàlica representava el 8% del total de les ceràmiques fines (PREVOSTI 1981, p. 554), i al jaciment del Morè (Sant Pol de Mar) és el 10,56% (JÁRREGA 1997 A, p. 79-81; AA. VV. 1997, p. 247-277), valors discrets força propers al que aquí ens ocupa, indicatiu que aquesta producció no tingué una difusió gaire abundant a la costa mediterrània hispànica, si més no en comparació amb les altres produccions posteriors, que són molt més abundants.

Sigil·lata tardoitàlica

L'aparició de la sigil·lata tardoitàlica (especialment la producció decorada) es data amb posterioritat a l'any 79 de la nostra era, tenint en compte que no es troba a Pompeia; el final d'aquesta producció es situa vers l'any 130 dC aproximadament. Es tracta, per tant, d'una producció pròpia del darrer quart avançat del segle I i del primer quart del segle II, que apareix testimoniada a *Hispania* en poca quantitat.

Encara que en cap de les produccions localitzades en aquest jaciment s'han recuperat gaires exemplars amb marques de terrisser, els dos fragments de sigil·lata tardoitàlica que s'hi han documentat porten sengles segells. El primer d'ells és un fons en el qual es pot llegir ...ASIN-PIS..., que sens dubte correspon a *L(ucius) Rasinius Pisanus*, terrisser ben conegut (sobre la sigil·lata tardoitàlica, cfr. STENICO 1959, LAVIZZARI PEDRAZZINI 1972 i PUCCI 1980).

La producció de *Lucius Rasinius Pisanus* ha estat documentada també a altres indrets d'*Hispania*, i s'ha conegut concretament un interessant exemplar a la vil·la de Torre Llauder (Mataró, Maresme), on s'ha documentat el millor conjunt de sigil·lata tardoitàlica conegut a Catalunya, i un dels més significatius de tota la Península Ibèrica (Clariana 1990b i 1991). Aquest segell ha estat identificat també a *Emporiae* (Empúries), *Tarraco* (Tarragona), *Saguntum* (Sagunt), *Lucentum* (Alacant), *Illici* (l'Alcúdia d'Elx), *Carthago Nova* (Cartagena), Pego (la Safor, València), *Pollentia* (Alcúdia), *Hispalis* (Sevilla) i *Conimbriga* (Coimbra, Portugal), la qual cosa demostra una àmplia difusió per la costa oriental d'*Hispania* (BELTRÁN 1990, p. 75; CLARIANA 1991, p. 107-108). Concretament, a *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca) hi ha documentat el segell L.R.P, que ha estat interpretat com *L(ucius) R(asinius) P(isanus)*, considerat itàlic

però d'origen concret desconegut (BELTRÁN 1990, p. 74), tot i que probablement pertanyi a la mateixa producció tardoitàlica. Exemplars de sigil·lata tardoitàlica decorada s'han constatat també a *Saguntum* (BALIL 1964), *Valentia* i *Illici*, a més de *Lucentum* (Alacant), *Carthago Nova* (Cartagena), *Pego* (València), *Tarraco* (Tarragona) i *Conimbriga*, a Portugal (Beltrán 1990, p. 75), totes aquestes troballes ens permeten completar la distribució coneguda d'aquestes ceràmiques, i afirmar que la seva àrea de difusió és preferentment la costa mediterrània, tot i que amb alguna penetració cap a l'interior.

L'altre fragment és també un fons, que porta el segell S.M.F. que es pot desenvolupar probablement com *S(extus) M(urrius) F(estus)*. La producció de *Sextus Murrius Festus* correspon al taller de *Luna* (Luni), al nord d'Itàlia, i es troba, pel que fa a *Hispania* (Beltrán 1990, p. 72), a les ciutats de *Carthago Nova* (Cartagena, Múrcia), *Baelo Claudia* (Tarifa, Cadis) i *Salacia* (Alcacer do Sal, Portugal), a més de la vil·la romana de Torre Llauder, a Mataró (Clariana 1991, p. 109). Crida l'atenció el fet que l'oficina de *Sextus Murrius P(riscus?)*, el cognom del qual, com es veu, és insegur, presenta una distribució més important a la zona que estudiem, ja que es troba documentada a Empúries, Tarragona, Sagunt, Elx i Alacant, a més de *Pollentia*, Córdoba, *Celsa*, *Valeria*, *Baelo* i Màlaga, mentre que la marca de *Sextus Murrius Festus* només la tenim documentada a l'àrea mediterrània, a Cartagena i a Torre Llauder.

La sigil·lata tardoitàlica correspon al 0,65% del total de sigil·lates del jaciment de la Costa dels Capellans. Malgrat la seva poca rellevància percentual, la seva presència és interessant, ja que cronològicament és contemporània de la sigil·lata gàl·lica (que és, com veurem, el grup més ben representat), per la qual cosa es pot interpretar dins del mateix horitzó cronològic d'època tardoclàudia o flàvia que correspon al gruix dels materials. Curiosament, aquest percentatge és pràcticament idèntic al testimoni al jaciment del Morè, a Sant Pol de Mar, al Maresme (JÁRREGA 1997 A, p. 81; AA. VV. 1997, p. 247-277), on la troballa d'un sol fragment li confereix el 0,21% del total de les ceràmiques fines. Creiem que aquests percentatges són indicatius de l'escadussera distribució que tingueren aquestes ceràmiques a les nostres costes.

Aquesta producció, tot i que sempre en percentatges discrets, presenta una distribució força estesa a la zona costanera, ja que s'han trobat exemplars a jaciments com el Morè, a Sant Pol de Mar, al Maresme (JÁRREGA 1997 A, p. 81) i, al mateix Maresme, a la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró), d'on procedeix, com hem dit abans, un dels conjunts de sigil·lata tardoitàlica més importants (si no és el més important) de tota la Península Ibèrica (CLARIANA 1990b i 1991).

En tot cas, tot i que en quantitats menors, aquestes dades ens indiquen una distribució geogràfica relativament àmplia de la sigil·lata tardoitàlica a la Península Ibèrica, singularment a les zones costaneres, on destaca una distribució força interessant al *conventus Tarraconensis*.

Sigil·lata gàl·lica

La sigil·lata gàl·lica conforma el conjunt més abundant de les ceràmiques fines localitzades, ja que es troba representada per un total de 126 fragments, a més de 9 que corresponen a la variant de la producció anomenada *marmorata*, per la decoració de l'engalba que imita les vetes del marbre groguenc ataronjat.

A més de 62 fragments de forma indeterminada, el repertori formal de la sigil·lata gàl·lica trobada a la Costa dels Capellans és força extens. A continuació s'especifiquen les formes, acompanyades entre parèntesi de la datació aproximada de cada forma:

- 1 vora de la forma Dragendorff 15 A1 (1/60).
- 1 vora de la forma Dragendorff 15 A (1/60).
- 1 vora, probablement de la forma Dragendorff 15 (1/120).
- 2 peus, que poden correspondre a les formes Dragendorff 15, 16, 17 o 18 (15/150).
- 1 fons de la forma Dragendorff 15 (15/120) o 18 A (15-60), amb el segell OF IVCVN. És més probable l'atribució a la segona forma, en la qual es documenta habitualment aquest segell.
- 9 fragments (entre vores i carenes) de les formes Dragendorff 15/17.
- 1 vora de la forma Dragendorff 17 A (1/60).
- 30 fragments (entre vores, carenes i fons) de la forma Dragendorff 18 (40/80).
- 1 vora de la forma Dragendorff 24/25 B (40/70), sense decoració de rodeta.
- 3 vores de la forma Dragendorff 24/25 B o C (40/110).
- 6 vores de la forma Dragendorff 24/25 (15/110), amb decoració de rodeta.
- 2 vores de la forma Dragendorff 24/25 (15/110).
- 1 peu de la forma Dragendorff 27, probablement A (10/40)
- 1 vora de possible Dragendorff 27 B (40/80). Tot i que és del tipus B pel perfil triangular de la vora, presenta decoració de rodeta, com el tipus A (10/40).
- 7 vores de la forma Dragendorff 27 C (80/120).
- 28 fragments segurs i dos de probables de la forma Dragendorff 27 (10/120). Tres d'ells porten segells, un amb la marca IVNI, l'altre amb el segell NOM i l'altre il·legible.

- 1 vora de la forma Dragendorff 29 B (40/90).
- 15 fragments segurs i un probable de la forma Dragendorff 29 (10/90).
- 1 vora de la forma Dragendorff 30 B (40/110), amb decoració de mètopes.
- Dos fragments (un fons i un informe) de possible forma Dragendorff 30, decorats (10/120).
- 1 vora de la forma Dragendorff 33, probablement C (100/160), però no es pot descartar la B (60/120).
- 9 fragments (entre vores i carenes) de la forma Dragendorff 33 (20/120).
- 2 vores, possiblement de la forma Dragendorff 33 (20/160).
- 1 vora, probablement de la forma Dragendorff 35 (60/160).
- 7 vores de la forma Dragendorff 36 (60/160), dues d'elles amb decoració de barbotina.
- 2 fragments de la forma Dragendorff 37 A (60/100).
- 16 fragments segurs i 5 probables de la forma Dragendorff 37 (60/150).
- 1 fons, possiblement de la forma Dragendorff 37 (60/150), amb marca il·legible: A.....
- 1 fons de la forma Ritterling 5 (-5/+50) o 9 (40/70), amb marca OF NGI.
- 2 vores de la forma Ritterling 8 B o C (50/120), que podrien correspondre a la mateixa peça.
- 1 peu de la forma Ritterling 8 (?) (10/80), amb marca SEN..... ; tot i que la lectura no és gaire clara, sembla que podem afirmar que correspon al segell SENILIS, del qual tenim un altre exemplar en aquest mateix jaciment. A la part inferior de la base presenta un grafit *post cocturam*, de lectura dubtosa (IVI..., o potser un numeral).
- 1 vora de la forma Ritterling 9 B (?) (15/70).
- 1 fragment que potser correspon a la forma Ritterling 11 (20/60).
- 1 peu de la forma Haltern 7 (1/20) o Ritterling 15 (-5/+50). Amb segell intern: OF M (la M no és segura). Correspon probablement a la marca OF MODESTI.
- 1 fons amb el segell INV, probablement INVENTVS.
- 1 peu amb la marca: SENILIS.
- 1 peu amb segell il·legible.

Les formes més representades són la Dragendorff 15, amb 2 fragments; la 18 (30 fragments), la 24/25 (12 fragments), la 27 (37 o 39 fragments), la 29 (16 o 18 fragments), la 30 (un o dos fragments), la 33 (10 o 12 fragments), la 36 (7 fragments), la 37 (18 o 23 fragments) i la

Ritterling 8 (2 o 3 fragments). Les formes Dragendorff 17 i 35, Ritterling 5 o 9, Ritterling 9 B (?), Ritterling 11 (?) i Haltern 7 o Ritterling 15 estan representades per un sol fragment.

D'aquest conjunt destaquen, pel nombre d'exemplars, les formes Dragendorff 29 i 37 (és a dir, les decorades), seguides de les formes Dragendorff 24/25, 33 i 36; no obstant, la més ben representada és la forma Dragendorff 27, amb un total de 37 o 39 fragments; destaca també la bona presència de la forma Dragendorff 18, amb 30 exemplars.

Pel que fa a la cronologia, les formes Dragendorff 15, 17 i 29, i les Ritterling 5, 8 i 9 són les més antigues, amb unes cronologies que oscil·len entre el canvi d'era i els primers vint anys del segle I fins als anys 60/70 dC, bàsicament entre les èpoques de Tiberi i Neró. Altres tenen una datació més àmplia (Dragendorff 24/25, 27, 30 i 33). Juntament amb aquestes, n'hi ha d'altres que tenen una cronologia més moderna: així, la Dragendorff 18 es data entre l'època de Claudi i la de Domicià, mentre que les Dragendorff 35, 36 i 37, d'àmplia perduració, comencen en època de Neró/Vespasià, a partir dels anys 60 del segle I.

En el conjunt, per tant, hi ha formes que es daten ja en la segona meitat del segle I. Com que d'altres presenten una cronologia més àmplia, convé precisar, tant com sigui possible, la datació dels diferents subtipus o variants, que no sempre és possible determinar, atès l'estat fragmentari de les peces. De tota manera, els resultats són força interessants: la forma Dragendorff 24/25 B proporciona una cronologia de Claudi-Vespasià (anys 40/70); tot i que la Dragendorff 27 A té una datació més antiga, la variant 27 C presenta una cronologia considerablement més tardana, de les èpoques de Domicià-Adrià (anys 80/120, aproximadament). La forma Dragendorff 29 B presenta una cronologia compresa entre època clàudia i Domicià (anys 40/90), similar a la de la Dragendorff 30 B (anys 40/110). La Dragendorff 33 B es data entre els anys 60 i 120, però el fragment podria correspondre també a la variant 33 C, que té una datació de ple segle II (100/160). De la Dragendorff 37, que té una cronologia força àmplia, s'ha identificat el tipus A, datat entre els anys 60 i 100 aproximadament.

Del que s'acaba d'esmentar es desprèn una tendència general cap a una cronologia de segona meitat del segle I. En aquest sentit, destaquen especialment les variants Dragendorff 27 C i 33 B o C, que apunten a una cronologia compresa entre els anys 80 i 120 (probablement, en el nostre cas, la datació final vers l'any 160 sigui excessiva). Tanmateix, tant pel que fa a aquests materials com pel seu contrast amb altres que després veurem (fonamentalment la cronologia de les ceràmiques africanes de cuina i la pràctica absència de sigil·lata africana

A) no ens permeten pensar en cronologies massa baixes; l'únic fragment identificat de vora de la forma Dragendorff 37 correspon a la variant antiga, mentre que per altra banda hi ha un fragment decorat amb l'anomenat "estil de mètopes", que podem considerar d'època de Domicià. Tanmateix, l'abundància de peces de la forma Dragendorff 18 apunta també vers una cronologia relativament avançada dins de la producció gàl·lica.

No se'ns escapa el fet que, atès que no es va trobar l'estratigrafia intacta, potser no podem ésser massa concloents a l'hora d'ajustar cronologies, i cal tenir en compte fenòmens de residualitat; tanmateix, tenint en compte que el gruix dels materials és del segle I, que els més antics, com ja s'ha vist, són quantitativament poc rellevants, que gairebé no hi ha materials romans més moderns i que les formes de la sigil·lata gàl·lica semblen marcar una tendència general, creiem que totes elles corresponen a un context arqueològic romà (bé que alterat en època posterior) desconegut, que pot datar-se en la segona meitat del segle I, més probablement en època de Domicià, entre els anys 80 i 100 dC.

Pel que fa a les decoracions, la majoria consisteixen en les representacions de motius geomètrics i florals que tan habituals són en la fase d'esplendor (època de Tiberi-Neró/Vespasià) de la sigil·lata gàl·lica. Tanmateix, hi ha altres motius decoratius més singulars. En aquest sentit, podem destacar un fragment de vas de la forma Dragendorff 30 B, amb la decoració distribuïda en registre metopats, que presenta una figura humana força esquemàtica sota una arcada, amb una cama aixecada cap a enrere; tot i que Oswald recull al seu catàleg algunes figures de gladiadors bestiaris amb un fuet a la mà i també una cama aixecada cap a enrere que se li assemblen lleugerament (OSWALD 1931, p. 82-83 i làm. LIII, núm. 1106, 1107 i 1117), la figura que presenta més paral·lels amb la nostra és una representació de Venus que s'agafa el peu amb la mà esquerra, mentre que amb la dreta es sosté els cabells (OSWALD 1931, p. 33, làm. XV, núm. 292). Tot i que la figura de la Costa dels Capellans és molt més esquemàtica que el referent presentat per Oswald, creiem que la identificació és exacta, ja que la figura s'està agafant clarament el peu i la disposició del cos és exactament la mateixa, per la qual cosa no es tracta d'un gladiador, sinó d'una Venus. Oswald atribueix aquest tipus de decoració a l'anomenat estil de *Germanus* (pel nom del terrisser que habitualment segellava aquestes peces), de La Graufesenque, i ho data en època de Vespasià.

Podem destacar també un magnífic fragment de fons de la forma Dragendorff 37, amb la decoració distribuïda en camps metopats, en els quals s'alternen motius florals amb representacions de figures alades amb la cama esquerra aixecada cap a enrere, que probablement cor-

responen a representacions d'amorets, molt habituals en la sigil·lata gàl·lica (OSWALD 1931, p. 46, làm. XXIII, núm. 457-458; p. 48, làm. XXIV, núm. 497-498) i també en la hispànica, però que malauradament no podem identificar amb precisió per haver-se conservat tan sols la part inferior de les figures. És molt més probable, doncs, que es tracti d'amorets més que no pas de Victòries alades (OSWALD 1931, làm. XXXIX, núm. 808-818; làm. XL, núm. 819-826) per apreciar-se clarament les cames nues, a diferència de les Victòries, que apareixen sempre amb *faldes* ben evidents. Les representacions d'amorets en la sigil·lata gàl·lica es poden datar entre l'època de Claudi i el període antoninià (OSWALD 1931, p. 46 i 48), per la qual cosa es tracta d'un tema de repertori d'àmplia cronologia.

Un altre fragment, que probablement correspongui a una Dragendorff 37, presenta la figura d'un cérvol corrent cap a la dreta que, encara que no és idèntic als que apareixen al catàleg d'Oswald, té uns paral·lels força similars (OSWALD 1931, p. 113-114 i làm. LXXI, núm. 1730 a 1736); es troben a La Graufesenque a partir d'època de Claudi-Neró i, especialment, durant el període dels emperadors Flavis i els Antonins.

Finalment, esmentarem un fragment de paret (que tant podria correspondre a la forma Dragendorff 29 com a la 37) que presenta també figures aparentment distribuïdes en mètopes, de les quals es pot identificar una representació esquemàtica d'un quadrúpede dirigit vers l'esquerra, 1867 i 1868 del catàleg d'Oswald (1931, p. 121 i làm. LXXVI), corresponents al taller de Lezoux i datats en època de Trajà-Adrià. Probablement l'exemplar de la Costa dels Capellans és més antic, i no se'n pot establir la procedència malgrat la similitud, a més que no és igual als referents esmentats per Oswald. A la mateixa peça apareix una representació (no menys esquemàtica) d'un conill o una llebre vers la dreta, similar als números 2040 a 2053 del catàleg d'Oswald (1931, p. i làm. LXXIX-LXXX) però que, a diferència d'aquestes, no apareix en actitud de córrer, sinó que està aturat. La identificació com a conill o llebre la podem fer per les llargues orelles que té. Els exemplars recollits per Oswald, encara que es daten a partir d'època de Tiberi, pertanyen especialment entre l'època de Claudi i la de Vespasià, i encara que en un cas s'atribueixi a Montans, en tots els altres corresponen a produccions de La Graufesenque (OSWALD 1931, p. 129-130), per la qual cosa podem pensar que aquesta peça, malgrat el que s'ha dit en relació amb la figura anterior, pertanyi probablement al taller de La Graufesenque, i deu correspondre a una cronologia compresa entre els períodes de Claudi i de Vespasià.

En resum, podem dir que a partir de les representacions figurades humanes i animals que hem constatat en la sigil·lata gàl·lica del jaciment de la Costa dels Capellans, tot i que alguns

dels motius presentin una perduració posterior, cronològicament ens remetent, en general, al període de Claudi a Vespasià, i són majoritàriament (si no totalment) productes de La Graufesenque.

Cal posar en relleu la presència de 9 fragments amb segell (un d'ells il·legible), la majoria ja estudiats anteriorment (GENERA-PÉREZ SUÑÉ 2002). Hi hem d'afegir els segells OF NGI i SENILIS. Tot seguit revisarem llurs procedència i distribució.

INVENTVS: Pertany al taller de La Graufesenque (GENERA-PÉREZ SUÑÉ 2002, p. 74).

IVNI: Correspon al taller de *Iunius*. Es troba als tallers de La Graufesenque, Banassac i Lezoux, tot i que probablement l'exemplar de *Dertosa* pertanyi al primer. Aquest segell està documentat a Rheinzabern, Les Alileux i Terra-Franche. IVNI és una variant de IVNIVS, que s'ha trobat a Terra-Franche i la Graufesenque, i concretament en la forma Dragendorff 27 a Silchester, mentre que a Tarragona Oswald recollí la variant IVN (GENERA-PÉREZ SUÑÉ 2002, p. 72).

NOM: Correspon al taller de *Nomius*. S'ha trobat en exemplars de la forma Dragendorff 27 a la terrisseria de Montans, fet pel qual es pot atribuir a aquest taller (GENERA-PÉREZ SUÑÉ 2002, p. 73).

OF IVCVN: Correspon a l'*officina* de *Iucundus* i pertany al taller de la Graufesenque i es troba en peces de la forma Dragendorff 18 a Empúries, Tarragona i *Lucentum*, així com a Ilkley, Londres, Richborough, Silchester, Reims, Vechten, Bonn, Colònia i Mainz (GENERA-PÉREZ SUÑÉ 2002, p. 72); també apareix en jaciments del nord i nord-oest d'*Hispania*, concretament a León, Lugo, Briteiros i Santander (FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2005, p. 82). A la Costa dels Capellans està present sobre un fons que pot pertànyer tant a la forma Dragendorff 15 com a la 18 A, per bé que els paral·lels esmentats permeten pensar que es tracti de la segona. Aquesta estampilla és la més ben representada al derelicta empordanès de cala Culip IV, on apareix sobretot en la forma Dragendorff 24/25 B, tot i que apareix també en les formes Dragendorff 15/17, 18 A i B, 24/25 A, i 27 A i B (NIETO *et alii* 1989, p. 137 i 204).

OF MODESTI: Correspon a l'*officina* de *Modestus*. Del taller de La Graufesenque, es documenta a Londres (formes Ritterling 9 i Dragendorff 27), *Glanum* i Vechten (Dra-

gendorff 27), i en formes indeterminades a Angers, Autun, La Graufesenque i Trion (GENERA-PÉREZ SUÑÉ 2002, p. 73-74); al nord i nord-oest d'*Hispania* es troba a León, Lugo i Braga (FERNÁNDEZ OCHOA *et alii* 2005, p. 82). En el cas de la Costa dels Capellans, com ja hem dit, es troba en un fons que pot pertànyer a la forma Haltern 7 o potser a la Ritterling 15; tanmateix, creiem que la identificació d'aquest segell no és segura, ja que la lectura de la lletra M no és clara.

OF NGI: Podria identificar-se amb *Niger*.

SENILIS: Correspon a la terrisseria de La Graufresenque; a *Hispania* s'ha documentat només a dos llocs més (BELTRÁN 1990, p. 95), concretament a les ciutats d'*Emporiae* (Empúries) i *Emerita Augusta* (Mèrida). Tanmateix, en coneixem un altre (inèdit) relativament proper a Tortosa, procedent de la vil·la romana dels Antigons (Reus). Com hem vist, al jaciment de la Costa dels Capellans en tenim dos exemplars, un d'ells amb el segell fragmentari.

La major part dels segells (tret del de *Nomius*, del taller de Montans), correspon a la terrisseria de La Graufresenque (o la Graufenca, en català), al sud de França. Aquesta dada permet refermar la constatació que el taller de La Graufesenque és el que va tenir una major difusió a *Hispania*, i podem pensar que, tot i que no ho podem determinar amb seguretat, probablement la immensa majoria de la sigil·lata gàl·lica present al jaciment de la Costa dels Capellans provingui d'aquest indret. Tanmateix, però, aquesta procedència només la podem constatar amb seguretat quan és possible documentar la marca del terrisser.

Aquesta important expansió de la sigil·lata gàl·lica de La Graufesenque a la costa de l'est d'*Hispania* s'ha relacionat amb el port de *Narbo* (Narbona) pel qual es deuria efectuar la distribució d'aquests productes; un exemple del tràfic d'aquestes mercaderies és el ja citat derelict de Culp IV (NIETO *et alii*, 1989) situat a la costa nord de Catalunya. Aquest element ens permet valorar el paper portuari de *Dertosa* en la ruta de comercialització d'aquestes ceràmiques, que es dirigien cap al sud des de *Narbo*. En aquest aspecte, podem també considerar que a *Dertosa* podria ésser el centre de distribució a partir del qual es varen comercialitzar aquestes ceràmiques en direcció Ebre amunt, vers *Caesaraugusta* (Saragossa), on apareixen entre finals de l'imperi de Tiberi i l'època flàvia (BELTRÁN 1990, p. 97).

Pel que fa a la variant anomenada *marmorata*, a més de 17 fragments informes (dos d'ells decorats), i tres fons, la resta presenten el repertori formal següent:

- 2 vores de les formes Dragendorff 15/17 (1/120).
- 1 vora de la forma Dragendorff 18 A (15/60).
- 1 vora de la forma Dragendorff 18 (15/60).
- 1 perfil complet de la forma Dragendorff 27 B (40/80) amb el segell TERTIUS.
- 1 vora de la forma Dragendorff 27 C (80/120).
- 4 fragments (parets i carena) de la forma Dragendorff 27 (10/120).
- 3 fragments (1 vora i dos fragments de paret) de la forma Dragendorff 29 (10/90). La vora correspon a la forma Dragendorff 29 B (40/90) i està decorada amb motius geomètrics circulars alternats amb la representació d'un ocell girat cap a l'esquerra (que malauradament no es conserva sencer, per la qual cosa no es poden observar les potes) que es pot paral·lelitzar amb els motius 2267-2280 del catàleg de Félix Oswald, especialment el motiu 2266 per la llargària del coll (OSWALD 1931, p. 143-144, lám. LXXXV). Aquests motius, majoritàriament atribuïts al taller de La Graufesenque, es daten entre l'època de Tiberi i el període antoninià.

Encara que el conjunt de formes de sigil·lata *marmorata* és massa petit com per a establir conclusions (en qualsevol cas, crida l'atenció la seva escassa presència envers la sigil·lata gàl·lica d'engalba vermella), coincideix formalment amb el repertori vist anteriorment, ja que les tres formes representades (Dragendorff 18, 27 i 29) es troben abundantment en l'altre conjunt, especialment la Dragendorff 27. Des del punt de vista cronològic, la sigil·lata *marmorata* sol considerar-se com típica de l'època de Neró, però l'atribució cronològica de la variant Dragendorff 27 C permet suposar una perduració de la producció en època de Domicià, que és la que considerem més probable per al conjunt que aquí estudiem.

Com hem vist, del conjunt de peces de la sigil·lata *marmorata* tan sols una ens ha proporcionat un segell, corresponent al taller de TERTIUS. Pertany també (com la majoria dels abans esmentats) al taller de La Graufesenque; en peces de la forma Dragendorff 27 (com en el cas de *Dertosa*) es documenta a Nîmes, i en forma indeterminada, a Tarragona (GENERA-PÉREZ SUÑÉ 2002, p. 75).

Val a dir que hi ha tres fragments (dos dels quals podrien correspondre, sense total seguretat, a les formes Dragendorff 29 i 37) que, per les seves petites dimensions i mala conservació, són

d'atribució dubtosa entre la sigil·lata gàl·lica i la hispànica, bé que resulten completament irrelevants des del punt de vista tipològic i estadístic.

La presència percentual de la sigil·lata gàl·lica és força rellevant; la producció típica d'engalba roja representa el 41,17% del total de les sigil·lates, mentre que la producció *marmorata* (molt més minoritària) és el 2,94%; entre ambdues produccions conformen el 44,11% del total, és a dir, gairebé la meitat, la qual cosa, juntament amb la important presència de la sigil·lata hispànica (28,75%) indica clarament una preponderància de les produccions d'època tardoclàudia (Neró) i flàvia. Pel que fa a les dues grans famílies de la sigil·lata gàl·lica que hi són presents, la d'engalba roja i l'anomenada *marmorata*, la presència de la primera és clarament preponderant, ja que constitueix el 93,33% del total de la producció gàl·lica, enfront del 6,66% que correspon a la *marmorata*.

L'abundància de sigil·lata gàl·lica en jaciments arqueològics que presenten una important fase d'època clàudia i flàvia es pot constatar també en altres jaciments de la costa catalana, com per exemple el Morè (Sant Pol de Mar, el Maresme), on hi ha un bon repertori formal (més reduït, però, que el que aquí ens ocupa), amb presència de les formes Dragendorff 15 A i B, 17 A, 18 (concretament, la 18 B), 24/25 (s'ha identificat el tipus 24/25 B), 27, 28, 29, 30 B, 32, 33, 35 36, 37 A, Ritterling 5 i 8, i una possible Vernhet B.2 (JÁRREGA 1997 A, p. 81-82). Les dades comparades d'aquests jaciments ens permeten pensar que l'època de Claudi-Neró i almenys la primera meitat del període flavi (és a dir, el govern de Vespasià) varen representar, per als assentaments romans de la costa catalana, un període de probable empenta econòmica, basada possiblement en la comercialització del vi català. Així mateix, cal considerar també l'existència d'un actiu comerç, que en un port fluvial de la importància del de *Dertosa* resulta un reflex lògic pel que fa a les dades que aquí analitzem.

Un altre conjunt arqueològic d'època flàvia localitzat a Catalunya que podem utilitzar com a element de comparació és, novament, el derelicta empordanès de cala Culip IV, on s'han documentat les formes Dragendorff 15/17 B, 18 A i B, 24/25 A i B, 27 A i B, 29 B, 35 A i B, 36 B, 37 i Déchelette 67 (NIETO *et alii* 1989, p. 131-193).

Un punt que cal destacar és que, en el cas de l'esmentat jaciment del Morè (per citar un cas cronològicament similar i no gaire allunyat des del punt de vista geogràfic), la presència de la producció *marmorata* és inexistent, així com al derelicta de cala Culip IV, on és pràcticament absent (NIETO *et alii* 1989).

A l'estudi del poblament romà del Maresme efectuat per M. Prevosti, la sigil·lata gèlica constitueix el 15% de totes les ceràmiques fines (PREVOSTI 1981, p. 554), mentre que al jaciment del Morè (San Pol de Mar) (JÁRREGA 1997 A, p. 81-82; AA. VV. 1997, p. 247-277), representa el 10,56%, motiu pel qual podem destacar la similitud percentual entre ambdues dades; es tracta d'una presència important, però força més reduïda que a la Costa dels Capellans, dada indicativa que en el nostre cas ens trobem davant d'un conjunt arqueològic contemporani d'aquesta producció.

Al País Valencià s'han documentat exemplars de sigil·lata *marmorata* a València, Sagunt i *Illici*, consistents en vasos de les formes Dragendorff 15/17, 18, 24/25, 27, 36, Ritterling 1, 8 i 12, sempre en poca quantitat (MONTESINOS 1991, p. 207). Malauradament, en els estudis que fan referència a les produccions gèliques a la nostra àrea geogràfica, la sigil·lata *marmorata* apareix insuficientment caracteritzada i manquen dades quantitatives, però sempre sembla que la presència de la producció *marmorata* és gairebé testimonial. En canvi, al jaciment de la Costa dels Capellans sí que hi és present, malgrat que percentualment és també poc rellevant. Tenint en compte aquesta dicotomia, podríem teoritzar l'existència de mercats de distribució diferents que poguessin explicar una major distribució de la producció *marmorata* a la zona de *Dertosa*, tot i que, tenint en compte que tan sols supera el 5% del total de les sigil·lates gèliques, probablement no ens puguem posar forts en aquesta argumentació.

Sigil·lata hispànica

Aquesta producció apareix representada en quantitat menor que la sigil·lata gèlica, però tot i així té una presència considerable: 88 fragments. D'aquests, 59 fragments són informes i 4 corresponen a peus de formes indeterminades, però de la resta en podem identificar la forma. El repertori és el següent:

- 4 fragments (una vora, un peu i 2 carenes) de la forma Dragendorff 15 (1/120).
- 5 carenes de les formes Dragendorff 15/17 (1/120).
- 1 fons que podria pertànyer a les formes Dragendorff 15, 16, 17, 18, 35 o 36 (1/160).
- 2 vores de la forma Dragendorff 24/25 B (40/70).
- 1 base de la forma Dragendorff 24/25 B (40/70), amb marca CELSI-0.
- 2 vores de la forma Dragendorff 24/25 C (70/120).
- 1 vora de la forma Dragendorff 24/25 (15/120), amb decoració de rodeta.
- 8 carenes de la forma Dragendorff 24-25 (15/120), a més de 4 fons que podrien correspondre a aquesta forma.

- 1 vora de la forma Dragendorff 27 C (80/120).
- 2 fragments segurs (una vora i una carena) i un probable de la forma Dragendorff 27 (10/120).
- 4 fragments de vora i paret de la forma Dragendorff 29 (10/90).
- 5 vores segures i 2 probables de la forma Dragendorff 33 (20/160).
- 1 vora de la forma Dragendorff 35 (60/150), llisa, a més d'un altre possible fragment.
- 1 vora de possible Dragendorff 36 (60/160).
- 1 vora de la forma Dragendorff 37 A (60/100).
- 16 fragments segurs (15 vores i un fons) i 5 probables (una paret, una vora i 3 peus) de la forma Dragendorff 37 (60/150).
- 1 vora de la forma Mezquíriz 4 (segles I-III); decoració de rodeta.
- 2 fragments (una vora i un peu), potser de la forma Ritterling 8 (15/80) o similar.
- 1 forma tancada (engalba només exterior); forma indeterminada.

Val a dir que les cronologies, en la major part dels casos, són les de les formes gàl·liques de referència, i que poden experimentar variacions més tardanes en el cas de la sigil·lata hispànica; no obstant això, tenint en compte la importància del conjunt gàl·lic al jaciment de la Costa dels Capellans i la pràctica absència de materials més moderns (com la sigil·lata africana A), creiem que la sigil·lata hispànica aquí representada deu correspondre als primers períodes de la producció.

Tret d'algunes formes de cronologia més antiga i àmplia, com la Dragendorff 15 i la 33, i la Ritterling 8 (que de tota manera, a excepció de la primera, no es troben representades amb seguretat), o la Mezquíriz 4 (que té una cronologia força laxa –segles I-III– que no ens permet fer precisions) la resta de materials corresponen ja a un horitzó de la segona meitat del segle I. De la Dragendorff 37 tenim documentada la variant A, més antiga (anys 60/100 aproximadament); tanmateix, d'altres formes en general de datació més àmplia, n'hem pogut documentar algunes variants amb cronologia més concreta. Així, per exemple, la variant Dragendorff 24/25 C es data entre els anys 70 i 120, i la Dragendorff 27 C entre el 80 i el 120 aproximadament. Per tant, tot sembla apuntar a un mateix moment cronològic, el que ja ens dibuixava la sigil·lata gàl·lica: un moment datat entre els anys 80 i 100 aproximadament, en època de Domicià.

Com és ben sabut, la sigil·lata hispànica planteja encara importants problemes cronològics. Tot i que moltes formes derivin del repertori gàl·lic, és agosarat atribuir-los automàticament la datació d'aquest darrer; per tant, en molts casos no és possible precisar la cronologia inicial, que

majoritàriament s'ha de situar a partir de mitjan segle I i, en alguns casos concrets, en època flàvia. Així, en el cas de la Dragendorff 29, que malgrat les produccions gal·les siguin més antigues, s'ha suposat que l'origen de les hispàniques s'ha de retardar cap a principis de la segona meitat del segle I dC (MEZQUÍRIZ 1961, p. 168; ROMERO 1985, p. 91). A València, l'aparició d'aquesta forma es data vers als anys 65/70 i el final cap als anys 80/85, tot i que en estrats de finals del segle I i inicis del II la seva presència sigui encara important (ESCRIVÀ 1991, p. 151-152).

El darrer moment de la producció resta també problemàtic, i varia força segons les formes. Ja hem vist un final d'època domiciàna per a la forma Dragendorff 29, mentre que les altres perduren més en el temps. Així, les formes Dragendorff 18, 24/25 i 33 es constaten a *Conimbriga* en estrats d'època de Trajà (Mayet 1975 B, p. 184-185), datació testimoniada també per a la forma 33 a València (ESCRIVÀ 1991, p. 158). Tanmateix, la Dragendorff 18 es troba a València encara en estrats d'època d'Adrià, tot i que en menor quantitat que en d'altres més antics (ESCRIVÀ 1991, p. 156-157). La Dragendorff 27 apareix a la mateixa ciutat encara a inicis d'època antonina (ESCRIVÀ 1991, p. 157-158). És força difícil determinar el grau de residualitat en aquestes presències, la qual cosa invita a la prudència.

Aquesta producció ha estat poc present a l'hora de proporcionar-nos exemplars amb marca, perquè només s'ha localitzat una base de la forma Dragendorff 24/25 B, amb el segell CELSIO, del qual no en coneixem cap paral·lel ni, per tant, la procedència.

La sigil·lata hispànica representa el 28,75% del total de les sigil·lates trobades en aquest jaciment, de forma que demostra tenir una presència important. Aquesta realitat coincideix amb la que es constata en altres àrees properes. Així, a *Tarraco*, en un context (datable a inicis del segle II) situat al número 32 de l'actual carrer del Gasòmetre, la presència de la sigil·lata hispànica és massiva: 65% del total del material ceràmic, enfront de tan sols un 8% de sigil·lata africana A, i una absència total de sigil·lata gàl·lica i hispànica (GARCÍA *et alii* 1997, p. 198). Tot i que el conjunt ceràmic és força reduït (188 exemplars), resulta prou significatiu la important presència de la sigil·lata hispànica a *Tarraco*. Altres contextos tarraconenses demostren el mateix: a l'antic *collegium fabrum* de la ciutat, en un conjunt de la segona meitat del segle I, la sigil·lata hispànica correspon al 54% del total de la vaixel·la fina (enfront del 32% de la gàl·lica), mentre que en diversos contextos datats en la primera meitat del segle II (núm. 10 de la Rambla Vella, PERI 2 i el Parc de la Ciutat) la sigil·lata hispànica segueix sent preponderant, amb valors que oscil·len entre el 40 i el 80% de les ceràmiques fines (GARCÍA *et alii* 1997, p. 199-200).

En canvi, aquesta situació s'inverteix conforme avancem cap al nord ja que, per exemple, al Maresme la representació percentual d'aquesta producció és molt inferior en comparació amb la presència preponderant de la sigil·lata gàl·lica, com es pot comprovar al jaciment del Morè (San Pol de Mar) (JÁRREGA 1997 A, p. 82-83), on la sigil·lata hispànica apareix només amb el 13,79% del total de les sigil·lates altoimperials, enfront del 10,56% de la sigil·lata itàlica, el 0,21% de la tardoitàlica, el 43,53% de la gàl·lica i el 31,89% de la sigil·lata africana A (AA. VV. 1997, p. 247-277). En el Maresme, la sigil·lata hispànica constitueix el 25% de totes les ceràmiques fines (PREVOSTI 1981, p. 554), la qual cosa li confereix una representació lleugerament més alta, però clarament inferior a la que es constata a les comarques costaneres del sud de Catalunya. Tot i així, però, són valors similars als de la Costa dels Capellans, la qual cosa indica que aquest conjunt es va formar en un moment en què la sigil·lata gàl·lica era encara preponderant al mercat.

Aquest tipus de sigil·lata és també força abundant a les zones situades més al sud, com Sagunt i València (ESCRIVÀ 1991; MONTESINOS 1991). Aquest fet ens està indicant una dinàmica comercial diferent a segons quines àrees de la costa catalana, ja que mentre que l'àrea situada al nord de Barcelona sembla estar més oberta al comerç amb la Gàl·lia (d'on s'explica la preponderància de la sigil·lata gàl·lica), a les àrees situades més al sud es constata una major presència d'altres produccions que semblen procedir de l'interior d'*Hispania*, probablement de la important àrea productora de La Rioja (JÁRREGA 2003, p. 127-128). En aquest sentit, el paper que el port fluvial de *Dertosa* degué tenir com a punt d'intercanvi entre les mercaderies de la costa i de l'interior permet suposar que deuria ésser un punt de distribució important d'aquests productes en la seva difusió cap a la costa, tant en direcció a *Tarraco* com vers al sud (*Saguntum, Valentia*).

Tanmateix, i malgrat tot el que s'hagi dit, cal tenir en compte l'existència d'una producció de sigil·lata hispànica localitzada al Camp de Tarragona, que encara és pràcticament desconeguda, que resta per estudiar, i que ha estat constatada per la troballa de motlles per a la producció de bols de la forma Dragendorff 37 als jaciments de Mas d'en Corts-Planes del Roquís (Reus-Riudoms), Mas de Gomandí (Reus) i el Velòdrom (Mont-roig) (PALLEJÀ 1994, p. 16). L'estudi detallat dels punxons i de les marques dels terrissers ens podrien ajudar a intentar determinar l'origen i distribució de la sigil·lata hispànica. Ara per ara, no podem deixar de tenir en compte que potser la presència de les produccions de l'interior i del sud d'*Hispania* a Catalunya pot haver estat sobredimensionada, tot i que encara l'autèntic abast de la sigil·lata hispànica produïda a *Tarraco* resta per determinar, i no sabem si la seva difusió va ésser

molt important o restà, al contrari, reduïda a l'àmbit local. Per tant, no estem en condicions de determinar si la sigil·lata hispànica documentada a *Dertosa* procedeix de l'àrea de *Tarraco* o si, al contrari, arribà a la ciutat des de l'interior a través de l'Ebre.

Sigil·lata africana A

La sigil·lata africana A té una presència molt minoritària (43 fragments, dels quals només un proporciona forma identificable, i encara amb dubtes), per la qual cosa creiem que aquesta minsa representació pot respondre al fet que hi hagi hagut algun tipus d'intrusió estratigràfica (recordem la presència de materials medievals o probablement moderns al jaciment), però també a la possibilitat que correspongui a les primeres fases d'aquesta producció, en època flàvia, amb la qual cosa aquesta petita representació resultaria coherent amb el conjunt majoritari del jaciment de la Costa dels Capellans, definit per l'abundant representació de la sigil·lata gal·lica i la hispànica. Aquesta interpretació sembla bastant més destacable si tenim en compte que a l'àrea de la costa catalana la sigil·lata africana A tingué una distribució força important (PREVOSTI 1981, p. 554-555; BELTRÁN 1990, p. 136), motiu pel qual l'escàs nombre de fragments d'aquesta producció (ni que siguin intrusius) que hem constatat ens fa pensar en un context anterior a la difusió d'aquesta producció a Catalunya o, si més no, contemporani de la fase inicial de la seva producció, quan encara havia assolit una distribució molt minsa.

L'únic fragment identificable correspon a un peu que es pot assimilar a la forma Hayes 136 o la Hayes 140 (120/225). Per tant, presenta una datació força tardana, cosa que ens fa pensar que es tracti d'un fragment intrusiu.

La sigil·lata africana A conforma el 14,05% del total de les sigil·lates del jaciment, motiu pel qual presenta un valor percentual no gaire alt i similar al de la sigil·lata itàlica, i això, juntament amb la manca de documentació de fragments amb forma, li confereix un paper clarament inferior al de les altres sigil·lates, la qual cosa s'explica, possiblement, pel fet que aquesta producció tot just s'estava començant a comercialitzar a *Dertosa* quan es va formar el conjunt, la qual cosa quadra bé amb una cronologia flàvia. Tanmateix, no hem d'oblidar la possibilitat que es tracti de materials intrusius, idea que es reforça tenint en compte la cronologia de la forma Hayes 140.

A l'estudi del poblament romà del Maresme efectuat per M. Prevosti, la sigil·lata africana A constitueix el 27% de totes les ceràmiques fines (PREVOSTI 1981, p. 554). Tanmateix, no podem

contrastar aquesta dada amb el nostre conjunt, perquè es tracta d'un mostreig procedent de prospeccions, que recull sens dubte materials de moments en els quals aquesta producció tingué una distribució més important (segles II-III).

Ceràmica de parets fines

En total, aquesta producció apareix representada per 107 fragments, dels quals 56 corresponen a la variant anomenada "de clofolla d'ou" i 51 a altres tipus. D'aquests darrers, 47 són de forma indeterminada, mentre que de la primera producció n'hi ha 51. Es tracta d'un material molt feble, que per tant es fragmenta amb molta facilitat, però tot i així s'han pogut documentar algunes formes. Cal remarcar el fet que cap d'elles correspon a època republicana, són totes d'època imperial.

Producció de closca d'ou

- 2 vores de la forma Mayet 54 o 55 (-20/+60).
- 2 vores que poden correspondre a les formes Mayet 20, 40 o 42 (10/100).
- 1 vora, potser de la forma Mayet 14 A o 15 (-25/+15), pasta taronja.

Altres produccions

- 1 vora de la Mayet 36 (10/70).
 - 1 vora de la Mayet 37 A (40/90) o 38 B (30/100).
 - 1 vora de la forma Mayet 54 o 55 (-20/+60).
 - 1 fragment informe, que correspon probablement a la forma Mayet 37 A (+40/+90).
- Decoració a barbotina, que representa una fulla.

Encara que no podem descartar que aquestes ceràmiques siguin, en part, residuals, hi ha una sèrie de dades que ens indiquen una coherència del conjunt. En primer lloc, les ceràmiques del tipus "de clofolla d'ou" són més nombroses que les altres, la qual cosa ja és cronològicament significativa, perquè aquesta producció es considera com de l'època de Claudi-Neró; per tant, les formes documentades deuen ésser d'aquest període, encara que això ens planteja un problema per la vora que hem atribuït a la forma Mayet 14 A o 15; tanmateix, la identificació és problemàtica, tenint en compte l'alt grau de fragmentació d'aquests materials.

Els altres fragments (Mayet 36, 37 A i 54 o 55) permeten una identificació tipològica més clara, i tenen una cronologia força àmplia, que arriba a l'època flàvia plena en els dos primers casos. Pel que fa a la forma Mayet 37 A, es data tant en època clàudia com en temps

dels Flavis, la qual cosa coincideix amb la resta del conjunt. No és possible, amb les dades recollides, atribuir una procedència geogràfica concreta a aquests materials. Malgrat tot, i considerant-ho tot en conjunt, les ceràmiques de parets fines permeten dibuixar també un panorama cronològic centrat en l'època de Claudi-Neró i sense descartar una datació d'època flàvia, que és exactament el panorama que ens indiquen les sigil·laries gèl·liques, com abans s'ha vist. Per tant, aquests materials ens proporcionen també l'índex de l'existència d'un context arqueològic coherent, per bé que aparegués remogut.

El jaciment d'entitat més proper amb el qual es poden efectuar comparacions és la ciutat de *Tarraco*, on en els estrats d'època julioclaudia, a més de formes pròpies del període augustià (Mayet 14, 16 i 21), destaquen d'altres d'època de Claudi i Neró (Mayet 20 i 37), segons es desprèn d'un estudi recent de conjunt (DÍAZ-OTIÑA 2002, p. 186), encara que manquen recerques concretes a aquella ciutat sobre el període flavi (que, paradoxalment, és la data en què es materialitza el gran complex edilici de la part alta de la ciutat), la qual cosa ens podria interessar en relació al context de la Costa dels Capellans.

Un altre jaciment (aquesta vegada subaquàtic) que cal considerar un altre cop, en aquest cas per la seva cronologia d'època flàvia, és el derelicte de Cala Culip IV, a les comarques gironines, on es documenten també les formes Mayet 35-37, 37 A i B, 38 B, 39, 40 i 42 A (NIETO *et alii* 1989, p. 84-113).

Des del punt de vista percentual, podem dir que les ceràmiques de parets fines de closca d'ou representen el 41,63% del total d'aquesta producció, el 58,36% restant és atribuïble a altres produccions. Per tant, cal posar en relleu la important presència percentual de la producció de parets fines de closca d'ou, pròpia de l'època de Claudi-Neró.

Ceràmica comuna itàlica (?)

A aquesta producció podria correspondre un fragment de vora horitzontal, molt minso, i que per tant no permet una caracterització tipològica segura. Podria pertànyer a la forma Com. It. 6 D, datada entre el 200 i el 50 aC aproximadament, per la qual cosa seria residual en aquest context AA. *VV.* 1993, p. 360).

Ceràmica d'engalba interna roja pompeiana

Aquesta producció itàlica està representada per tan sols 16 fragments, dels quals 11 són de forma indeterminada. Ens interessa especialment la resta, que respon al següent repertori formal:

- 2 vores de la forma Goudineau 13 (-25/+25).
- 2 vores de la forma Goudineau 15 o 19 (-25/+25).
- 1 vora de plat de la forma Goudineau 19 (-25/+25).

Es tracta, per tant, de materials datats clarament en època d'August i els primers anys de Tiberi, motiu pel qual els considerem residuals en tots els sentits en relació al conjunt, i s'han de posar en relació amb les sigil·lates itàliques.

Ceràmica africana de cuina

Aquesta producció, sempre molt abundant a la costa catalana, ho és també en aquest context, fins al punt que és la més important en el jaciment de la Costa dels Capellans, a excepció, evidentment, de les ceràmiques comunes, sempre més nombroses. De tota manera, la ceràmica africana de cuina està representada per la gens menyspreable quantitat de 455 fragments, als quals es podrien afegir tres fragments: 2 vores similars a la forma Ostia III, 267 A (100/420), que semblen de ceràmica africana, però són atípiques; una vora similar a la forma Ostia I, 275 (200/250), un exemplar semblant (però de perfil més alt) a la Hayes 181 (150/250), que no sembla africana, i finalment un possible fragment de la forma Hayes 22, d'atribució tanmateix dubtosa.

Dels 455 exemplars de ceràmiques africanes, 217 són de forma indeterminada, la qual cosa ens dóna una elevada representació de formes recognoscibles. El repertori formal és el següent:

- 38 vores segures (i 5 probables) de la forma Hayes 19/194 (70/200) - Ostia II, 303 (30/110).
- 2 vores de la forma Hayes 19/194 (70/200) o Hayes 23 (70/250).
- 57 vores segures (i 1 probable) de la forma Hayes 22 (70/150).
- 13 vores de la forma Hayes 22 o 196 (70/250).
- 1 vora de la forma Hayes 196 (?).
- 4 vores de la forma Hayes 23 A
- 37 vores segures i 17 probables de la forma Hayes 23.
- 32 vores de la forma Hayes 23 i 181 (?).
- 1 vora de la forma Hayes 131 (?).
- 16 vores similars a la forma Hayes 181 (150/250), però amb algunes diferències formals (perfil més alt).

- 1 vora de la forma Uzita 48.1 (?) (175-250).
- 1 vora de la forma Ostia I, 262 (200-450).
- 3 vores similars a la forma Ostia I, 270 (100/400)
- 1 vora de la forma Ostia I, 273 (200/270).
- 4 vores de la forma Ostia I, 306 (15/75).
- 1 vora de la forma Ostia II, 306 (30/70).
- 4 vores de la forma Ostia II, 312 (30/110).
- 1 vora de la forma Atlante CVII, 12 (100-250) (molt fina).
- 1 vora de la forma similis *Celsa* 85.46726 (50-70).

Tot i que hi hagi un variat repertori de formes, les més abundantment constatades són la Hayes 22 (amb 57/58 vores atribuïbles, i 13 que podrien pertànyer a aquesta forma o a la Hayes 196) i la Hayes 19/194 (amb 38 vores segures i 5 probables). La forma Hayes 23 també es troba força ben representada (37 vores segures i 17 probables); val a dir que la variant 23 A (la més antiga, que es data entre els anys 70 i 150, aproximadament) es troba representada per 4 fragments, mentre que la variant tardana (la Hayes 23 B) és virtualment absent. Altres formes que coincideixen, *grosso modo*, amb aquesta cronologia són les 4 vores de la forma Ostia I, 306 (anys 15/75), la vora de la forma Ostia II, 306 (anys 30/70), les 4 vores de la forma Ostia II, 312 (anys 30/110) i la vora similar a la forma *Celsa* 85.46726 (anys 50-70). Tots aquests materials aporten una cronologia del darrer quart del segle I i inicis del II.

Com a paral·lel, és interessant tenir en compte la presència de la forma Ostia II, 306 als estrats d'època julioclaudia de *Tarraco* (DÍAZ-OTIÑA 2002, p. 186), la qual cosa ens ajuda a conèixer millor la presència inicial d'aquestes produccions durant el segle I dC a les nostres contrades, abans de la seva difusió massiva a partir de l'època flàvia.

Tanmateix, hi ha alguns fragments que poden ésser més tardans: les 16 vores de possible identificació amb la forma Hayes 181 (anys 150/250), les 32 vores d'atribució insegura entre la forma Hayes 23 i la 181, les 2 vores de la forma Ostia I, 270 (anys 100/400), la vora de la forma Ostia I, 273 (anys 200/270), la vora de la forma Atlante CVII, 12 (100-250), el possible fragment de la forma Hayes 131, i la possible vora de la forma Uzita 48.1 (anys 175-250).

Si considerem els materials que s'acaben d'esmentar, no ens ha d'estranyar que hi hagi materials posteriors al segle I, tenint en compte que s'ha detectat la presència ocasional de

materials moderns intrusius; tanmateix, creiem que s'han de valorar dos fets. El primer, que el material apareix en estat molt fragmentari, per la qual cosa la simple atribució de vores obertes a formes com la Hayes 181 no és del tot segura, i en alguns casos es pot rebutjar, ja que es tracta de bols més alts que en el cas de la Hayes 181 "standard". En segon lloc, crida l'atenció la total absència d'exemplars atribuïbles amb seguretat a les formes Hayes 23 B, 196 i 197, que conformen la fàcies típica de la ceràmica africana de cuina de ple segle II i del segle III. En canvi, les formes Hayes 22 i 19/194, tot i la llarga perduració d'aquesta darrera, són pròpies de la primera fase de la producció, encaixant molt bé en un horitzó de darrer quart del segle I dC; a més, l'experiència demostra que, a la costa catalana, la forma Hayes 19/194 (la segona en importància a Costa dels Capellans, després de la Hayes 22) és molt minoritària en contextos on abunden les dues formes esmentades més amunt, de manera que podem pensar que es tracti, bàsicament, d'una forma pròpia, principalment, de la primera fase de la producció, en la segona meitat del segle I.

Es fa difícil efectuar una apreciació percentual sobre la presència de la ceràmica africana de cuina, atès que els altres tipus de la ceràmica comuna romana no es troben ben identificats al context que aquí estudiem, ja que es tracta de materials força fragmentaris que fan molt difícil una identificació segura de les peces. Tanmateix, tenint en compte que la ceràmica africana de cuina és un producte d'importació, és possible tractar d'establir un paral·lelisme amb uns altres materials d'importació prou significatius, com són les sigil·lates. D'aquestes darreres, sumades, s'han documentat 853 fragments, enfront dels 534 de la ceràmica comuna africana. Així, aquesta darrera constitueix el 38,50% del total (la qual cosa ens sembla força considerable), mentre que les sigil·lates són el 61,49% del total. Val a dir que, en aquest darrer cas, dominen percentualment les sigil·lates gàl·liques, com hem vist abans, per la qual cosa el pes de cada un dels tipus, considerat separatament, és menor si el confrontem amb la ceràmica africana de cuina. D'altra banda, la migrada presència de la sigil·lata africana A (43 fragments, dels quals només un proporciona forma identificable, i encara amb dubtes) permet apreciar una enorme diferència percentual amb la ceràmica de cuina de la mateixa procedència, ja que aquesta darrera constitueix ni més ni menys que el 92,54%, enfront d'un esquitit 7,45% corresponent a la sigil·lata africana A.

Com a conclusió general, i malgrat la presència d'alguns exemplars que podrien ésser més moderns (i que caldrà revisar), podem concloure que la major part de les ceràmiques africanes de cuina trobades al jaciment de la Costa dels Capellans corresponen a una fàcies inicial d'aquest tipus de produccions, pròpia del darrer quart del segle I dC, en consonància

amb el que ens ha aportat l'estudi de la sigil·lata gè·lica, la hispànica i la ceràmica de parets fines.

Ceràmica africana de pasta groga

Aquest tipus de materials ha estat individualitzat a partir de l'estudi de la ceràmica comuna de les comarques de Girona (CASAS - CASTANYER - NOLLA - TREMOLEDA 1990, p. 44 i 248-253), i presenta una cronologia de segle II avançat i segle III. De tota manera, la seva presència al conjunt de la Costa dels Capellans és insegura, i es redueix a dos fragments que es poden relacionar amb la forma Uzita 1 (VAN DER WERFF 1982, p. 147; BONIFAY 2004, p. 263). Per tant, tenint en compte les circumstàncies generals del context, sembla tractar-se de sengles fragments més moderns i descontextualitzats.

En quant a mostreig estadístic, la ceràmica amb la qual creiem adequat comparar aquesta producció és, òbviament, la ceràmica africana de cuina. La diferència és abismal, ja que aquesta darrera constitueix el 99,25%, en relació amb el 0,74% que correspon a l'africana de pasta groga.

Ceràmica d'engalba roja

Un dels elements més característics que ha proporcionat el conjunt arqueològic de la Costa dels Capellans és una producció ceràmica amb engalba roja. La seva argila és de color ocre-groguenc, recoberta amb una engalba de color vermell corall però mate. Malgrat la fragmentació del material, s'han pogut reconèixer algunes formes, que corresponen sempre a gerres.

Aquest material és molt interessant ja que no es documenta a la major part de Catalunya, però en canvi sí que apareix en abundància a les excavacions de Guissona, a la Segarra, la qual cosa ha donat peu a anomenar-la "ceràmica d'engalba roja de Guissona". Sobre aquesta producció s'ha donat a conèixer un primer estudi tipològic (PERA 1993). La seva comparació i l'aparent identitat en la textura i l'acabat de les peces ens fan suposar que es tracta de la mateixa producció. La seva cronologia sembla força àmplia, ja que aparentment es data entre mitjan segle I aC (en poca quantitat) i època antoniniana (PERA 1993, p. 303). Tot i que l'estratigrafia de la Costa dels Capellans no ens permet una datació tancada, la cronologia per als exemplars de *Dertosa* sembla ésser del segle I dC.

En total s'han recollit 235 fragments atribuïbles a aquesta producció, dels quals només 8 tenen una forma recognoscible. A més d'una nansa de forma indeterminada, els altres 7

fragments són perfectament identificables, i poden associar-se i fins i tot identificar-se amb les formes de la tipologia de la ceràmica de Guissona, fet que referma la idea que es tracti de la mateixa producció. La majoria correspon a gerres; així, s'ha documentat una vora de gerra que probablement pertany a la forma Guissona 1 B, una altra vora de la forma Guissona 2 C, dues de la Guissona 2 B i una altra que pot correspondre a la Guissona 3. A més, hi ha un fragment amb nanses similars a les de la forma Guissona 18, però amb vora diferent; i amb la nansa del tipus E.

Juntament amb aquests materials, s'ha trobat també una vora de bol de la forma Guissona 9 A.

Tenint en compte que a les excavacions de l'antiga *Iesso* (Guissona) la ceràmica d'engalba roja es troba en quantitats importants, s'ha suposat raonablement que fou produïda a la zona. La seva presència a Tortosa ens fa pensar que aquesta producció, originària de la Catalunya interior, deuria ésser comercialitzada per l'Ebre arribant fins a *Dertosa*, on deuria tenir una presència significativa, a jutjar pel que hem constatat al jaciment de la Costa dels Capellans.

No es pot descartar *a priori* una procedència diversa, potser local, però creiem que les dades actualment conegudes apunten vers l'esquema que s'acaba d'exposar. Caldrà, a partir d'ara, parar més atenció a la possible presència d'aquests materials a les excavacions d'època romana per tal de tractar de conèixer la seva distribució espacial i confirmar si es tracta d'una producció localitzada o si, al contrari, té una geografia de producció més àmplia.

Ceràmica comuna

La ceràmica comuna s'ha trobat molt malmesa, en general, per la qual cosa el conjunt no aporta gaire a la definició formal d'aquesta producció, que sempre acostuma a ésser la menys considerada de la ceràmica romana. La major part del material està compost per fragments informes (que generalment no podem atribuir amb seguretat a època romana, atès que també hi ha materials més moderns) i padellassos de nanses, fons de gerres i altres recipients que no poden ésser classificats amb precisió a causa del seu estat fragmentari. A més, pel que fa a la ceràmica reduïda, no podem descartar que en alguns casos pugui correspondre a època romana, però quan tenim perfils identificables i decoracions (pentinades), podem atribuir-los clarament a l'època medieval o fins i tot moderna, com ho indiquen les decoracions pentinades que, tot i estar mal caracteritzades cronològicament, no corresponen, pel que sabem, a produccions d'època romana.

Malgrat les limitacions que s'acaben d'indicar, hi ha alguns exemplars que permeten una classificació. Entre ells hi ha una vora de morter itàlic, de la forma Dramont 2, amb un segell en cartel·la rectangular on podem llegir DOMITI / VOPIS o DOMITI / VORIS, ja que l'erosió de la peça impedeix precisar si la lletra de lectura insegura és una *R* o una *P*; hipotèticament, pot correspondre a un *Domitius Vopiscus*. En tot cas, la lectura DOMITI no ofereix dubtes, per la qual cosa l'hem relacionat amb els morters que porten els segells (*P*) *rimige(nius) Domit(iorum)*, *Cn. Domitius Arign(otus)*, *Cn. Dom(itius) Cet(...)*, *Cn. Domi(tius) (E)uarist(us)*, la qual cosa indica que la família dels *Domiti* tingué un important paper en la producció d'aquests morters (BELTRÁN 1990, p. 216), fet que comprova la seva presència també a *Dertosa* amb l'exemplar que hem estudiat. La forma Dramont 2 es produí a la zona del Tíber i la Campània, datada del segle I i inicis del II (BELTRÁN 1990, p. 215), la qual cosa coincideix perfectament amb el context de la Costa dels Capellans.

D'altra banda, s'ha documentat una vora de gerreta que correspon a la forma Vegas 38 c, que presenta una cronologia de ple segle I que sembla no introduir-se gaire en la segona meitat del mateix (VEGAS 1973, p. 94). Per tant, la seva datació quadra perfectament amb la del conjunt de

Fig. 19. Detall d'una vora de morter itàlic amb segell.

la Costa dels Capellans, tot i que podria ésser també lleugerament anterior, però no hi descartem una datació dins de la segona meitat del segle I dC, en consonància amb el que apunten altres materials com la sigil·lata gàl·lica o la ceràmica africana de cuina. A més d'aquest fragment, se n'han trobat altres dos que probablement corresponen també a aquesta forma.

Pel que fa als plats i els bols, són difícils de classificar, sobretot tenint en compte la presència de materials més moderns. Tanmateix, s'han pogut identificar dues vores verticals i de perfil lleugerament carenat que es poden classificar dins de la forma Vegas 20, que presenta una cronologia molt àmplia entre els segles I aC i I de la nostra era. De tota manera, un exemplar de Sutri, a Itàlia, es data vers els anys 60-70 dC (VEGAS 1973, p. 59), cronologia que podem també relacionar amb la del conjunt de la Costa dels Capellans.

Llàntia

Els fragments de llàntia que s'han pogut recuperar són força escadussers, encara que algun d'ells s'hagi trobat en força bon estat de conservació. S'ha comptabilitzat un total de 59 fragments, els quals sempre que s'han pogut identificar (en molt pocs casos), corresponen a llànties de volutes, típiques del segle I de la nostra era.

D'aquests, destaca un exemplar molt ben conservat corresponent a una llàntia de volutes de la forma Dressel 9 - Lamboglia III. Es tracta d'una representació (molt simplificada) d'Hèrcules amb la clava, que presenta paral·lels amb alguns punxons de la sigil·lata gàl·lica (OSWALD 1931, p. 62-64 i lám. XXXVI-XXXVII, núm. 746-777) que es daten entre l'època flàvia i el període antoninià, per la qual cosa, tenint en compte que la producció i difusió d'aquestes llànties, tot i que s'origina en època julioclaudia, es generalitza a partir de l'època flàvia (BELTRÁN 1990, p. 264), podem atribuir-li probablement la mateixa cronologia que els punxons gàl·lics i, atenent al conjunt de la Costa dels Capellans, considerar-la com d'època flàvia. A la mà dreta, Hèrcules hi porta la clava, mentre que a l'esquerra duu la pell del lleó, simplificada al màxim i convertida en una simple tireta.

Hi ha també un gran fragment de llàntia, probablement de volutes, de la qual no es conserva la part superior, però sí el fons, on es llegeix la marca CLC.SVC. La tercera lletra pot ésser un *C* retrògrada, o bé part d'una *O*. Es pot identificar amb la marca CCLOSVC, datada del segle I de la nostra era, concretament en època de Claudi (OSWALD-DAVIES PRYCE 1920, 6; BONNET 1988, p. 150) tot i que es relaciona amb altres (com OPPI) d'època flàvia (NIETO *et alii* 1989, p. 121). En tot cas, es podria interpretar com a *Cl(audius)* o *Clo(dius) Suc(cessus)*. Aquest segell apareix

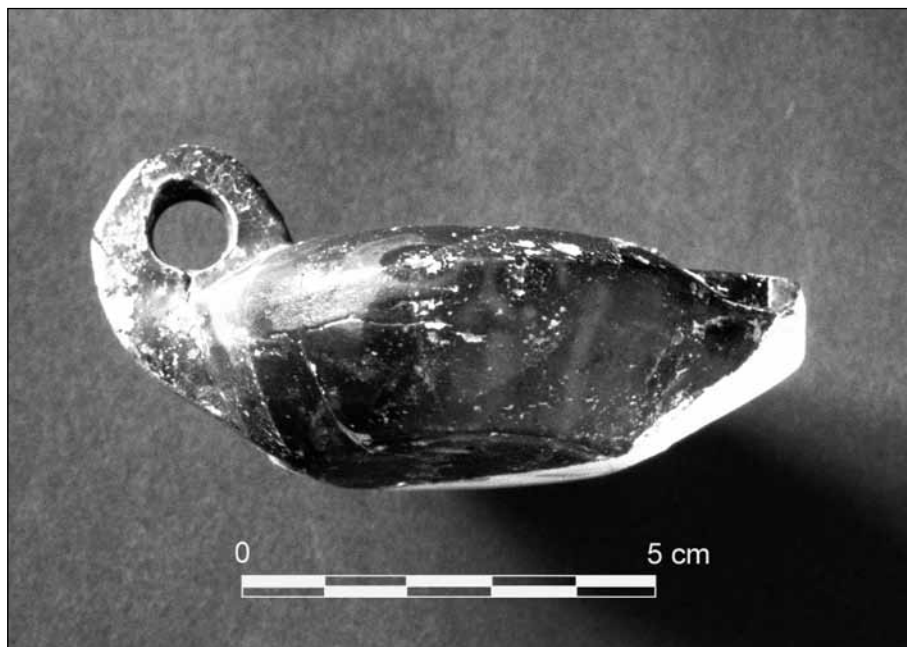

Fig. 20. Detall d'una llàntia.

àmpliament difós, sobretot a Tunísia, però també al sud de França i Itàlia (DOMERGUE 1966; BONNET 1988, p. 150-158). Pel que fa a *Hispania*, se n'han localitzat dos exemplars ben a prop de Tortosa, concretament a Tarragona (BALIL 1969, p. 136).

En un cas, es conserva una orla decorada amb òvuls que presenta clars paral·lels en contextos flavis, com en el derelict de cala Culip IV (NIETO *et alii* 1989, p. 114, fig. 64., p. 116, fig. 68-69 i p. 117, fig. 71), que es data en època de Vespasià.

Pel que fa a la resta de fragments de llànties, són massa fragmentaris en general com per poder-ne determinar el tipus de decoració. No obstant això, podem afirmar que, tot i que en poca quantitat, els fragments trobats a l'excavació de la Costa dels Capellans de llànties romanes corresponen, com el gruix del conjunt, al segle I de la nostra era, i més concretament a l'època flàvia, com ho indiquen els paral·lels decoratius i el segell de terrisser que hem identificat. Per tant, el conjunt de les llànties quadra cronològicament amb el de la resta de materials estudiats.

Àmfora punicoebussitana

Malgrat la denominació, es tracta d'una producció que perdura en època romana, durant la qual fins i tot es troba algun exemplar a Catalunya, i concretament a la Carrova, al terme d'Amposta i, per tant, a les proximitats de Tortosa (JÁRREGA 1997 B). De tota manera, quan es pot identificar la forma, els exemplars recuperats a la Costa dels Capellans són d'època tardo-republicana o altoimperial. Concretament, s'han trobat dos fragments de vora de classificació dubtosa. La primera pot correspondre a la forma PE-15 o 16 (datada del segle III aC) o més probablement, PE-17 o PE-18, la primera de les quals es pot datar dels segles II i I aC, mentre que la segona té una cronologia compresa entre el darrer quart del segle II aC i època làvia.

El segon fragment pertany a una vora que planteja tres possibilitats de classificació: PE-25, 26 o 27. La PE-26 és la que presenta una datació més antiga, compresa entre mitjan segle I aC i la meitat del segle I de la nostra era; la PE-27 es data dels tres primers quarts del segle I, mentre que la PE-25 presenta una cronologia més àmplia, compresa entre el segon quart del segle I i el tercer quart del II dC.

A més dels dos fragments de vores, s'han recollit 30 fragments informes, alguns dels quals presenten decoracions d'impressió de cordes que són característiques d'aquestes produccions.

Malgrat la dificultat en la classificació concreta de les dues vores abans esmentades, resulta interessant tenir en compte que les diferents possibilitats remet en general a tipus produïts en època imperial, durant els segles I i II (preferentment la primera data), cronologia que s'adiu amb la del conjunt de materials romans trobats en aquesta excavació. Això ens permet constatar la presència d'àmfores punicoebussitanes (millor seria anomenar-les romanoebussitanes) a *Dertosa*, la qual cosa no és estranya, ja que aquest tipus d'àmfores es troben, encara que no en molta quantitat, en altres contextos del sud de Catalunya. Concretament, se n'han trobat a la ciutat de Tarragona (GARCÍA - POCIÑA - REMOLÀ 1997, p. 191 i p. 192, fig. 7) i a la vil·la romana de Mas d'en Gras (Vila-seca), molt propera a aquesta ciutat (JÁRREGA 2003, p. 152-153 i p. 155, fig. 5, núm. 4). Per tant, podem concloure que les àmfores produïdes a l'illa d'Eivissa (el contingut de les quals probablement era vi), tot i que en menor quantitat que en època ibèrica, seguien arribant, durant el segle I, a la costa tarragonina i la zona de la desembocadura de l'Ebre.

Sobre el total del material amforal (577 fragments), les àmfores punicoebussitanes són el 5,54%, la qual cosa indica una presència no gaire abundant d'aquests materials a l'excavació

de la Costa dels Capellans. Excloem d'aquest còmput les àmfores itàliques, ja que suposem que corresponen a un horitzó tardorepublicà, tot i que pot donar-se el cas que els fragments informes d'àmfores punicoebussitanes puguin pertànyer a un moment romanorepublicà, tot i que hi ha força possibilitats que corresponguin, en realitat, a àmfores d'inicis d'època imperial. En tot cas, el seu escàs nombre indica una petita representativitat d'aquest tipus de materials, ja que tan sols ultrapassa el 5% del total dels materials.

Àmfora tarraconense

Dels 411 fragments d'àmfora tarraconense que s'han identificat, la immensa majoria és informe. Tanmateix, s'han conservat algunes vores que ens permeten precisar-ne la tipologia. En primer lloc, podem esmentar un fragment de vora que, pel seu perfil triangular, podria correspondre a una Dressel 1 A, fet que ens remetria, en aquest cas, a la producció d'aquesta forma, que s'ha constatat tant al Maresme com al Camp de Tarragona (COLL-JÀRREGA 1986; COMAS *et alii* 1987; CARRETÉ - KEAY - MILLETT 1995, p. 80-82, 160, 165, 257-258 i 277; GARCÍA-GURRI 1996); tanmateix, no en podem estar segurs, ja que algunes variants de la forma Dressel 2-4 presenten perfils de tendència triangular, com per exemple els localitzats a Darró i al Baix Penedès (LÓPEZ-FIERRO 1990, p. 245, 248 i 249, lám. IX).

La resta de vores corresponents a aquesta producció es troba més ben identificada. Concretament, quatre d'elles corresponen a la forma Pascual 1, 29 a la Dressel 2-4 i 7 a la Dressel 7-11. La forma Pascual 1 és la més primerenca, amb una cronologia inicial del darrer quart aC, però que dura fins a l'època julioclàudia. La clara precedència numèrica de la forma Dressel 2-4 ens remet també a un horitzó de ple segle I. Tinguem en compte que al Camp de Tarragona aquesta forma no sembla produir-se abans de l'època de Tiberi (JÀRREGA 1995, p. 185; JÀRREGA 1996, p. 482; GEBELLÍ 1996, p. 223-224; JÀRREGA 1998, p. 433; JÀRREGA 2002, p. 438); a d'altres indrets, com per exemple la Laietània, sembla que començaren abans, en època d'August. Tanmateix, i a manca d'un estudi més acurat de les pastes, l'anàlisi macroscòpica indica que la majoria dels fragments apareguts a l'excavació de la Costa dels Capellans són molt similars o idèntics a les del Camp de Tarragona (JÀRREGA 1995, p. 184-185; GEBELLÍ 1996, p. 71; GEBELLÍ 1998, p. 225; JÀRREGA 1999, p. 432; JÀRREGA 2002, p. 436) per la qual cosa podem suposar que procedien d'aquella zona o bé d'altres no determinades, com podria ser l'àrea de Sagunt i Castelló, on també es produí aquest tipus d'àmfores (ARANEGUI 1981 i 1992). En canvi, aparentment els productes de la zona laietana són virtualment inexistent, i només s'ha localitzat un fragment informe que presenta les característiques físiques pròpies de la producció del Maresme, amb una argila roja

i desgreixant de grans fragments de quars (TCHERNIA 1971); a més, hi ha altres quatre fragments de procedència indeterminada, a un dels quals ens referirem més avall.

La forma Dressel 7-11 apareix sempre arreu en menor quantitat que la Dressel 2-4; les seves característiques físiques semblen remetre també a la producció del Camp de Tarragona, on s'ha documentat la producció d'aquestes àmfores en el forn dels Antigons, prop de Reus (JÁRREGA 1995, p. 180-181; JÁRREGA 1996, p. 478-480 i 482-483; JÁRREGA 1998, p. 433-434; MASSÓ 1998, p. 284; JÁRREGA 2002, p. 431).

Tot i que no s'hagi documentat cap segell, és interessant esmentar que hi ha un fragment d'espatlla, de pasta roja i bona factura, amb desgreixant de quars poc visible, que presenta un grafit *post cocturam* a l'exterior, amb el textESSOR, que no podem interpretar. Tot i que no es pot determinar la forma concreta, a jutjar pel seu perfil corbat cal descartar que sigui una Dressel 2-4, i pot correspondre a la forma Pascual 1 o bé la Dressel 7-11 o l'Oberaden 74. Tampoc no en podem determinar exactament l'àrea de producció.

La troballa a Tortosa d'àmfores produïdes al Camp de Tarragona, és a dir, a l'ager *Tarraconensis*, ens ajuda a constatar una exportació cap al sud d'aquestes àmfores, que ben segur contenien el vi de *Tarraco* al qual fan referència els autors clàssics (Plini, *Naturalis Historia*, XIV, 71; Marcial I, 26.9; VII, 53.6; XIII, 118; Sili Itàlic, *Punica*, III, 369-370 i XV, 177; Florus, *P. Anni Florus Vergilius orator ac poeta*; cfr. *Fontes Hispaniae Antiquae*, VIII). Aquestes àmfores, que s'exportaren a Roma, es constaten també cap al sud, ja que són presents a Cartagena i fins i tot a la mateixa Cartago (JÁRREGA 2002, p. 440). La seva datació, de ple segle I (ja s'ha dit abans que sembla iniciar-se en època de Tiberi, vers el segon quart del segle I) no sembla depassar l'època flàvia (JÁRREGA 2002, p. 438-439), encara que no n'estem ben informats. En aquest cas, també aquests materials corroboren la datació de segle I dC que presenten la major part dels materials trobats a aquest jaciment.

Cal dir que, a més dels materials esmentats, hi ha tres fragments de producció dubtosa, un dels quals correspon a la forma Dressel 1, un segon és una nansa que probablement correspon a la forma Dressel 2-4 i el tercer és un fragment de vora que hipotèticament podria correspondre a la forma Oberaden 74.

En el cas de la presència de possibles Dressel 1 de producció tarraconense, estariem davant d'uns materials que es poden atribuir a l'època tardorepublicana i que, per tant, es podrien associar als minsos fragments d'aquesta època que s'han trobat a aquest jaciment.

Percentualment, les àmfors tarraconenses constitueixen el 71,23% del total de les àmfors (excloses les itàliques, ja que podrien ésser d'època tardorepublicana), la qual cosa indica una aclaparadora presència d'aquesta producció, que gairebé representa les tres quartes parts de les àmfors documentades en aquest jaciment.

Pel que fa a la distribució de les formes, i deixant de banda els possibles exemplars de tipologia dubtosa (un total de set, tres de possible Dressel 2-4 i quatre de possible Dressel 7-11), la forma Dressel 2-4, representada per 32 exemplars, és la més abundant, i constitueix el 7,78% de les àmfors tarraconenses, i és la Dressel 1 A (de cronologia, però, probablement republicana) amb un sol exemplar (i excloent un altre de probable) el 0,24% del total. La forma Pascual 1, amb quatre exemplars, és el 0,97%, mentre que la forma Dressel 7-11 en constitueix també el 0,97% ; la forma de fons pla Oberaden 74, amb un sol exemplar, correspon també al 0,97%. Tenint en compte que la majoria dels fragments són informes, i que els fragments amb forma identificable (deixant de banda els dubtosos, abans esmentats) es redueixen a 42 fragments. Segons aquest còmput, la forma Dressel 2-4 correspondria al 76,19% del total (xifra que considerem més representativa), la Dressel 1 A (amb les excepcions cronològiques que hem esmentat abans) seria el 2,38 del total, exactament el mateix que succeeix amb la forma Oberaden 74; d'altra banda, tant la Pascual 1 com la Dressel 7-11 corresponen respectivament al 9,52% del total.

Val a dir que s'han documentat un fragment informe (corresponent a l'espalla de la peça), probablement d'àmfora tarraconense, que presenta un grafit *precocturam* que representa la lletra *D*, seguit de dos traços paral·lels (GENERA-JÀRREGA 2000, p. 54 i 56).

Àmfora bètica

Les àmfors bètiques, de les quals s'ha identificat un total de 104 fragments (58 d'ells, més de la meitat, informes), constitueixen el 18,02% del total de les àmfors trobades al jaciment, per la qual cosa tenen una presència considerable. La forma d'àmfora bètica més abundantment representada al jaciment de la Costa dels Capellans és la Beltrán 2, que correspon al 23,07% del total de les àmfors bètiques (és a dir, gairebé la quarta part), seguida de la Dressel 7-11 (6,73% de les àmfors bètiques) i la Dressel 20 (5,76%), a més d'algun fragment d'atribució dubtosa a les formes Dressel 7-11, 10 o 14 (0,96%) i Beltrán 2 o Dressel 7-11 (3,84%).

D'aquestes dades es desprèn una important preponderància de la forma Beltrán 2, àmfora per al transport de salaons que es data en la segona meitat del segle I i la primera del II

Fig. 21. Detall d'un pivot d'àmfora bètica en procés d'excavació.

Fig. 22. Detall d'un fragment ceràmic, possiblement un *doliolus*, amb marca.

dC, la qual cosa coincideix plenament amb el gruix dels materials trobats al jaciment de la Costa dels Capellans. En proporcions inferiors apareixen les formes Dressel 20 i Dressel 7-11, aquesta darrera amb una representació una mica superior (però que cal considerar amb cura, tenint en compte que es tracta d'una mostra material quantitativament força limitada).

Pel que fa a la forma Dressel 20, a més d'un fragment de nansa del qual no es poden fer, òbviament, més precisions, s'han documentat 5 vores, de les quals dues corresponen a la variant A d'aquesta forma (datable entre el 10 aC i el 30 de la nostra era, aproximadament), mentre que els altres tres corresponen al tipus Dressel 20 B, que es data entre els anys 30 i 50 dC (MARTIN-KILCHER 1983 i 1987). Per tant, possiblement es tracti de peces residuals en relació al conjunt del material, que datem en època flàvia per la sigil·lata gàl·lica.

Tanmateix, és interessant tenir en compte la presència de la variant 20 A al derelict dels Carbuncles, a la costa tarragonina (BERNI 1998, p. 163-164) que per la seva relativa proximitat a Tortosa, és un reflex de la ruta de comercialització d'aquestes produccions. També ens interessa, per la seva major proximitat, el derelict de l'Ametlla de Mar C, localitzat prop de la població d'aquest nom, que tenia una carregament d'àmfores de la forma Dressel 20 (PARKER 1992, núm. 36-38; BERNI 1998, p. 166). També en aigües de Sant Carles de la Ràpita es va trobar un fragment de panxa d'àmfora de la forma Dressel 20 (BERNI 1998, p. 167); ja en terra, aquesta forma ha estat localitzada als jaciments de Casa Blanca (Tortosa), al Baix Ebre, i Asclines (Ascó), a la comarca de la Ribera d'Ebre, i en destaca un fragment d'aquest darrer amb el segell CA[.....]S (BERNI 1998, p. 167).

La presència d'àmfores bètiques és quelcom que resta per estudiar a Catalunya, tret del cas de les produccions oleàries de la forma Dressel 20 (BERNI 1998). En tot cas, cal destacar la presència d'àmfores de la forma Dressel 7-11, la producció de les quals es documenta al llarg de tot el litoral andalús (LAGÓSTENA 2001), però que, com sabem, es varen produir també al Camp de Tarragona, tot i que no podem determinar si els continguts podrien ser els mateixos o no (possiblement algun tipus de fruita, olives o fins i tot salses). En canvi, sembla força més clar que les àmfores de la forma Beltrán 2 servien per al transport de garum, la qual cosa contribueix a documentar la comercialització d'aquest producte a la costa catalana, on la presència d'àmfores d'aquesta forma està encara per quantificar i estudiar, però que sembla ésser relativament abundant en contextos de la segona meitat/finals del segle I i la primera meitat del segle II, com el que aquí ens ocupa (si bé restringit a la datació més antiga). Tot i que no

és fàcil determinar-ho en exemplars fragmentaris, sembla probable que tots o la majoria dels exemplars que ens ocupen pertanyen a la variant B d'aquest tipus d'àmfores.

Per tant, el més significatiu del conjunt d'àmfores bètiques del jaciment de la Costa dels Capellans, a part el fet que tenen una presència percentualment considerable (el 18,02%, com hem dit), és la importància de la forma Beltrán 2 que, com s'ha dit, caldrà contrastar amb altres troballes de la costa catalana, on la seva presència es troba cada vegada més ben constatada.

Àmfora ròdia

L'àmfora ròdia està representada per un sol exemplar (el 0,96% del total), corresponent a una vora de la forma Dressel 43, que es data entre mitjan segle I i la primera meitat del II dC. Correspon, per tant, a la cronologia del conjunt, i té una datació paral·lela a la de la forma bètica Beltrán 2, que s'acaba de comentar.

Àmfora africana

S'ha constatat un total de 19 fragments (tots ells informes) d'àmfora africana, que constitueixen el 3,29% del total del material amforal. Aquestes àmfores, preponderants durant l'antiguitat tardana, comencen a difondre's a les nostres contrades a partir d'un moment avançat del segle II de la nostra era, cosa que contrasta amb la resta dels materials procedents d'aquest conjunt; tanmateix en tractar-se de fragments informes, no és possible saber si es tracta de materials aliens al conjunt romà majoritari (recordem la presència de materials medievals i moderns), o bé potser es tracti de produccions púniques (tècnicament molt similars a les àmfores africanes d'època imperial) que es podrien eventualment relacionar amb el moment tardorepublicà.

Àmfora oriental (?)

Un total de 8 fragments (tots ells informes) podrien correspondre a àmfores orientals, potser la forma *Late Roman Amphora 4*, datable entre els segles V i VII; en aquest cas, es tractaria d'un petit conjunt aliè al majoritari present al jaciment (que novament hem de considerar probable, atesa la presència de materials medievals i moderns), però que cal considerar amb prudència, perquè es tracta de fragments informes i la seva atribució tipològica no és, per tant, segura.

Altres materials ceràmics

Cal destacar un fragment de panxa que no sabem si correspon a una àmfora o a un *dolium* petit. La pasta és porosa, de color groc, i presenta un gruix considerable, de 2,2 cm. No po-

dem determinar si es tracta d'un producte local o d'importació. Presenta a la paret exterior una cartel·la rectangular amb el text HER / MES (GENERA-JÁRREGA 2000, p. 53-56) (fig. 22 p. 78). Evidentment es tracta d'un nom grec (no pas d'un esment del déu homònim), que podria correspondre a algun personatge d'origen servil. Els únics paral·lels que coneixem en el món amforal són les marques HERMES F, HERMESLVN i HSHERM, que apareixen sobre àmfores bètiques de la forma Dressel 20 en diferents llocs de la *Baetica*, *Gallia* i *Britannia* (CALLENDER 1965, p. 139; CARRE *et alii* 1995, p. 144). Tenint en compte que les àmfores de la forma Dressel 20 portaven sempre les marques a les nanses, pensem que l'exemplar que aquí ens ocupa correspon a algun altre tipus d'àmfora o, més probablement, un *doliolus* estampilat.

S'ha trobat un fons de *dolium*, així com una vora que tant podria correspondre a un *doliolus* com (i més probablement) a un gibrell medieval o modern. A més, es varen recollir també dos fragments de *pondera* de teler.

Anàlisi valorativa de l'horitzó altoimperial

Tret d'alguns materials que podrien ésser més moderns (i probablement intrusius), el conjunt de materials romans altoimperials conformen una *facies* ceràmica molt clara d'època flàvia, que constitueix la principal aportació arqueològica d'aquest context. Hi destaca la preponderància de la sigil·lata gàl·lica, amb la presència de la variant *marmorata*, així com la sigil·lata hispànica; les produccions amforals complementen la visió de les importacions ceràmiques a la *Dertosa* de finals del segle I, tot destacant l'aportació dels productes bètics. Per a una valoració més aprofundida, remetem tant al capítol de conclusions com el que posa en relleu l'aportació d'aquesta excavació (capítol 6.7) respecte al conjunt de *Dertosa* per tal de considerar adequadament el significat d'aquests materials.

6.1.3 - Època medieval i moderna

L'important grau de fragmentació en què s'han trobat els materials del solar de la Costa dels Capellans dificulta la seva identificació tipològica, i això es fa ben palès en el cas dels materials medievals i moderns. Com ja s'ha dit, és impossible, en molts casos, determinar si els fragments de ceràmica comuna oxidant és d'època romana o posterior, a manca d'elements formals reconoscibles. Problemes similars presenta la ceràmica de cocció reductora, tot i que en aquest cas majoritàriament correspongui a l'època medieval i moderna, com ho demostra la troballa de les

típiques olles amb perfil triangular exvasat i decoració incisa i pentinada (amb línies paral·leles), a més de la factura força grollera de les peces que, malgrat que no podem precisar-ne la cronologia (a causa, una vegada més, de l'estat fragmentari de les peces) poden enquadrar-se genèricament en època medieval.

S'han trobat també 8 fragments de ceràmica pintada (dos d'ells de pasta grisa) que no corresponen a les produccions ibèriques i romanes conegudes, poden ésser probablement d'època medieval (i eventualment islàmica), però en tractar-se de fragments informes i sense cap tret decoratiu característic, no podem precisar-ne més l'origen.

Altra vegada en la ceràmica de cocció reductora, la presència de fragments de gibrells amb decoració pentinada, tot i que tampoc no els podem datar, apunten vers una cronologia com a mínim medieval, i fins i tot moderna.

Tan sols s'han trobat uns pocs fragments informes de ceràmiques vidrades monocromes, la qual cosa fa difícil la seva classificació. De tota manera, crida l'atenció el fet que aquests materials són minoritaris, sense que hi hagi cap representació de la ceràmica blava catalana ni altres produccions ben caracteritzades, que aparentment haurien de trobar-se en major quantitat en nivells moderns. Per tant, i tot i que no es pot precisar més la cronologia, dins del conjunt del jaciment de la Costa dels Capellans pesa més el material medieval, per la qual cosa creiem que el moment en què es varen formar aquests estrats s'ha de situar en un moment indeterminat de l'edat mitjana, i limitar la possible presència de materials moderns a alguns elements que es deuen probablement a infiltracions.

A partir del que hem exposat, i tot i que els materials medievals i moderns no es poden caracteritzar bé, la seva presència és força evident i relativament abundant en gairebé tots els estrats, la qual cosa confirma que els materials romans es trobaren en situació residual, bé que formaven part, per la seva homogeneïtat, d'algun context anterior que deu haver estat alterat en època medieval.

6.2 - El vidre

Per Joan-Manuel Coll i Riera, arqueòleg

En el present apartat s'estudien els diferents objectes de vidre recuperats durant la intervenció efectuada l'any 1985 al carrer de la Costa dels Capellans de Tortosa. En total s'han estudiat 25 fragments de vidre amb forma o alguna singularitat, corresponents a un número

mínim de 16 individus. La dada més rellevant, però, la constitueix el fet que aquests van ser documentats en un abocador tancat, fet que permet estudiar el conjunt dins d'un context homogeni i cronològicament definit.

A continuació analitzem el conjunt de vidres a partir de les dues tècniques de fabricació documentades, l'elaboració en motlle i l'elaboració mitjançant el bufat, partint de la classificació tipològica efectuada per Clasina Isings (ISINGS 1957).

Vidres premats i/o bufats a motlle

En total s'han identificat sis fragments elaborats a motlle. En destaquen tres de bol, atribuïbles a la forma Isings 3. Un d'ells és una vora amb l'inici d'una costella (làm. 1,1), i els dos restants són informes de cos amb una costella en relleu (làm. 1,2-3), pertanyents a un o més individus de color translúcid verd-blavós. Aquests bols de costelles en relleu, premats en motlle i posteriorment polits al torn, són un dels recipients de vaixel·la en vidre més característics del segle I (GROSE 1989).

Un altre tipus de recipient el constitueixen els grans plats elaborats a motlle Isings 5, del que se n'ha identificat un fons de peu anular, aplicat mitjançant un petit fil de vidre en calent, de color translúcid verd clar (làm. 1,4). Aquesta forma s'associa funcionalment als bols premats a motlle Isings 20, del que n'hem identificat una vora de color natural translúcid verd-blavós (làm. 1,5). Aquestes dues formes formarien part d'una mateixa família o grup de recipients en vidre a imitació de les vaixel·les metàl·liques (GROSE 1991).

Una altra forma és representada per un fragment de fons o carena de recipient blau-verdós, elaborat mitjançant el bufat en un motlle rectangular o quadrat (làm. 1,6). Es tracta, doncs, d'un fragment d'ampolla de cos rectangular Isings 50, o bé d'un pot de cos rectangular Isings 62, ambdós amb la mateixa cronologia.

La darrera peça la constitueix un fragment informe (no dibuixat), incolor, de recipient tancat, amb dues línies en relleu obtingudes mitjançant el bufat en un motlle.

Vidres de bufat lliure

Entre les peces elaborades en bufat lliure en destaquen les tasses Isings 42. Es tracta de recipients per beure de vora exvasada, cos acampanat i fons de peu anular, característics

d'època altoimperial. En conservem quatre fragments de vores polides al foc, pertanyents a dos individus (làm. 2,7-8), elaborades en vidre translúcid de color blau-verdós i verd clar respectivament.

També s'han identificat tres recipients de vora tubular, elaborats mitjançant el replegament de la vora cap a l'exterior. Aquests són atribuïbles, a partir del diàmetre i la part conservada, a dos bols Isings 44 (làm. 2,9-10) i a un plat Isings 45 (làm. 2,11), no sense riscos, ja que la classificació s'ha efectuat a base de formes molt fragmentàries. Dos fons de base anular massissa (làm. 2,13-14) serien atribuïbles a la forma Isings 44, tenint en compte a més, la possibilitat que una vora exvasada tubular (làm. 2,10) i un fons de peu anular massís (làm. 2,14), ambdós elaborats en vidre de color verd maragda, fossin parts d'una mateixa peça.

Una altra forma la constitueix una vora exvasada de vidre translúcid verd clar, replegada sobre ella mateixa mitjançant un baquetó tubular, atribuïble a un *modiolus* Isings 37 (làm. 2,12). Així mateix s'ha identificat un fons de peu tubular (làm. 2,15) del mateix color, el qual a partir del seu diàmetre podria formar part de la mateixa peça.

També s'ha documentat un fragment de *simpulum* Isings 75, probablement de mànec vertical (no conservat), elaborat en color translúcid blau-verdós (làm. 2,16). Aquest fragment presenta un tornejat desigual i asimètric, originat en aplicar la nansa en calent, procés durant el qual es deforma lleugerament la vora, i que constitueix un defecte molt característic d'aquest tipus de recipients.

Les darreres peces identificades són constituïdes per un fons de vidre verd clar, atribuïble a un ungüentari o flascó Isings 28b, (làm. 2,17) i pels fragments de fons de tres peces (làm. 2, 18-20), tant atribuïbles a ampolles com a recipients de parets altes.

Paral·lels i cronologia

El conjunt de vidres estudiat presenta una presència significativa de peces elaborades a motlle de vaixel·la de taula (formes Isings 3, 5 i 20). La forma Isings 3, així com les formes Isings 5 i 20, són atribuïbles respectivament a les famílies I i III de Grose (1989), comunes des d'època augustea fins a la fi del període julioclaudi. Cal remarcar, però, que han estat elaborades en vidre de color natural, blau-verdós i verd clar, fet que les distanca de les produccions elaborades en colors monocroms opacs o mosaic. Al jaciment de

Pasaje Cobos de Tarragona, aquests darrers tipus de recipients hi són ben representats i confirmen el seu ús durant el segon quart del segle I (PRICE 1981 i 1987). Alguns dels recipients de vidre bufats a motlle del període julioclaudi (formes Isings 3, 5 i 20) seguiran en ús encara durant la segona meitat del segle I, com ho demostren els materials de Pompeia i Herculà (SCATOZZA 1986). Cal remarcar, també, l'absència a Costa dels Capellans de peces incolores elaborades a motlle, característiques del darrer quart del segle I en endavant (GROSE 1991), ben documentades a *Baetulo* (FLOS 1987) i a *Tarraco* (PRICE 1987).

L'aparició del vidre bufat al segon quart del segle I a *Hispania* (PAZ 2001), comportarà la seva generalització en la vida quotidiana, afavorint l'aparició de noves formes, com són la 42, 44 i 45 d'Isings, les quals substituiran gradualment les vaixelles a motlle del període julioclaudi.

Les similituds formals i funcionals dels recipients de la Costa dels Capellans amb el repertori tipològic de vidres recuperat a Herculà (SCATOZZA 1986) ens proporcionen un marc cronològic similar per enquadrar el nostre context. Així, els paral·lels esmentats i el mateix context ceràmic de l'abocador ens permeten acotar el conjunt dels vidres dins del tercer quart del segle I o poc mes enllà, probablement a inicis del període flavi.

Conclusió

L'estudi dels vidres de la Costa dels Capellans ha permès documentar un conjunt format per 16 peces procedents d'un context tancat datable en el tercer quart del segle I, probablement a inicis del període flavi. La tipologia dels vasos permet inferir una presència encara vigent de peces elaborades a motlle i de peces elaborades mitjançant el bufat lliure, totes elles restringides a ús com a vaixel·la i/o recipients de líquids generalment associats al consum del vi (*modiolus* i *simpulum*). Probablement formessin part de l'*instrumentum domesticum* d'alguna *domus* urbana propera a l'abocador.

Bibliografia

FLOS TRAVIESO, N. 1987: *Baetulo: Els vidres*, Badalona.

GROSE, D. F. 1989: *The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass*, New York.

GROSE, D. F. 1991. "Early Imperial Roman Cast Glass: The Translucent Coloured and Colourless Fine Wares", a *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, London, p. 1-18.

ISINGS, C. 1957. *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen, Djakarta.

PAZ, J. A. 2001. "Vidrio soplado en *Hispania*: primeros testimonios y difusión", a *I Jornades Hispàniques d'Història del Vidre, Actes*, p. 51-63.

PRICE, J. 1981. *Roman Glass in Spain: a Catalogue of Glass Found at the Roman Towns of Tarragona, Mérida, Itálica, and Carmona, with a Discussion of the Vessel Forms from these Towns and Other Roman Sites in Spain*, Boston Spa, Wetherby.

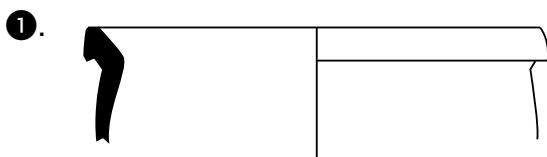
PRICE, J. 1987. "Late hellenistic and early imperial cast vessel glass in Spain", a *Annales du 10e congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Madrid-Segovia 23-28 de setembre de 1985, p. 61-80.

SCATOZZA, L. A. 1986. *I vetri Romani di Ercolano*, Napoli.

Inventari dels vidres estudiats

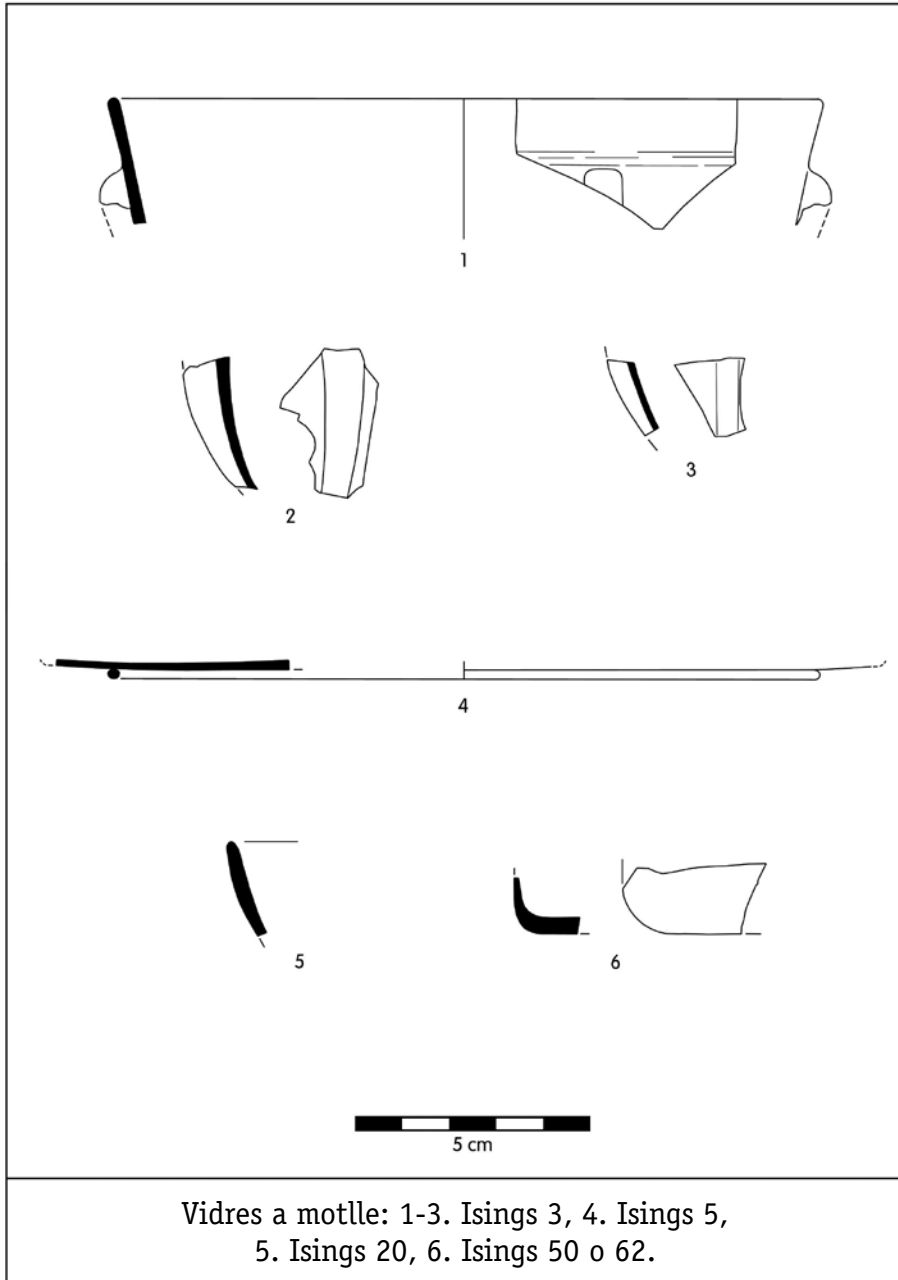
1. Quadre B.3/B.4 Nivell 2. Fragment de vora i cos amb costella d'un bol premsat en motlle. Diàmetre vora 152 mm. Presenta marques de poliment a la vora. Color verd fosc. Forma Isings 3 (làmina 1, figura 1).
2. Quadre I.3. Fragment informe amb costella d'un bol premsat en motlle. Color verd fosc. Forma Isings 3 (làmina 1, figura 2).
3. Testimoni B.6 Nivell 3. Fragment informe amb costella d'un bol premsat en motlle. Color verd fosc. Forma Isings 3 (làmina 1, figura 3).
4. Fragment de fons pla de plat premsat en motlle. Presenta un peu aplicat consistent en un fil de vidre de secció circular. Diàmetre peu 150 mm. Color verd clar. Superfícies molt desvitrificades. Forma Isings 5 (làmina 1, figura 4).
5. Fragment de vora polida d'un bol premsat en motlle. Presenta marques de poliment. Color blau verdós. Forma Isings 20 (làmina 1, figura 5).
6. Fragment de fons d'un recipient tancat, de cos quadrat premsat en motlle. Color blau-verdós. Forma Isings 50 o 62 (làmina 1, figura 6).
7. Quadre A.1/A.2 Nivell 2. Fragment de vora d'un bol bufat. Vora exvasada i arrodonida al foc. Diàmetre 84 mm. Color blau-verdós. Forma Isings 42 (làmina 2, figura 7).
8. Tres fragments de vora d'un bol bufat. Vora exvasada i arrodonida al foc. Diàmetre 86 mm. Color verd clar. Forma Isings 42 (làmina 2, figura 8).
9. Fragment de vora d'un bol bufat. Vora exvasada de llavi tubular doblegat cap a fora. Diàmetre 146 mm. Color verd clar. Forma Isings 44 (làmina 2, figura 9).
10. Fragment de vora d'un bol bufat. Vora exvasada de llavi tubular doblegat cap a fora. Diàmetre 110 mm. Color verd maragda. Probablement formi part de la mateixa peça que el fons n. 14. Forma Isings 44 (làmina 2, figura 10).
11. Fragment de vora d'un bol bufat. Vora recta de llavi tubular doblegat cap a fora. Diàmetre 160 mm. Color verd clar. Forma Isings 45 (làmina 2, figura 11).
12. Quadre B.2 Nivell 2. Fragment de vora d'un vas bufat, probablement un *modiolus*. Vora exvasada de llavi doblegat sobre ell mateix i arrodonida al foc. Color verd clar. Forma Isings 37 (làmina 2, figura 12).
13. Fons d'un bol bufat. Peu massís aplicat. Diàmetre fons 42 mm. Color verd clar. Atribuïble a la forma Isings 44 (làmina 2, figura 13).
14. Fons d'un bol bufat. Peu massís aplicat. Diàmetre fons 34 mm. Color verd maragda. Probablement formi part de la mateixa peça que la vora n. 10. Atribuïble a la forma Isings 44 (làmina 2, figura 14).

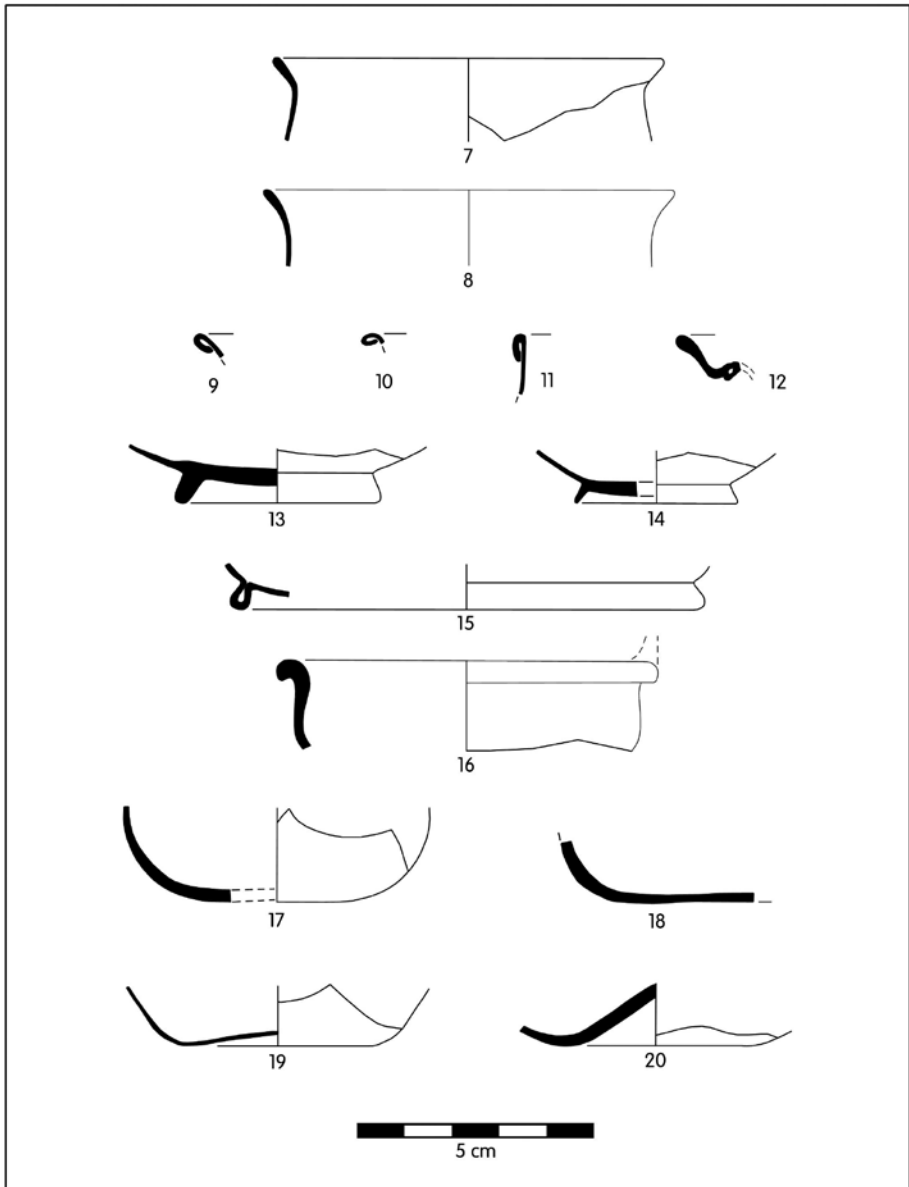
15. Fragment de fons d'un recipient bufat. Base tubular. Diàmetre 100 mm. Color verd clar. Potser atribuïble a un *modiolus* Isings 37 (làmina 2, figura 15).
16. Fragment de vora d'un *simpulum* bufat. Vora exvasada i arrodonida al foc. Presenta un cos asimètric, mal tornejat, causat per l'afegit del mànec vertical, no conservat. Diàmetre estimat 80 mm. Color blau-verdós. Forma Isings 75, Lancel 27 (làmina 2, figura 16).
17. Fragment de fons d'una ampolla o ungüentari bufat. Base plana. Diàmetre màxim 64 mm. Color blau-verdós. Forma Isings 28b, variant de Tommaso 18, AR.130.2 (làmina 2, figura 17).
18. Fragment de fons o cos d'una ampolla bufada. Color blau marí. Superfície fumada (làmina 2, figura 18).
19. Fragment de fons còncav d'ampolla o ungüentari bufat. Diàmetre base 40 mm. Color verd grogós (làmina 2, figura 19).
20. Fragment de fons cònic d'ampolla o ungüentari bufat. Diàmetre base 38 mm. Presenta marca de puntill. Color verd clar (làmina 2, figura 20).
21. Fragment de cos d'un vas indeterminat premsat en motlle. Presenta dues bandes en relleu. Incolor i transparent. No dibuixat.

1 Vora de vidre de forma no definida.

Vidres bufats: 7-8. Isigns 42, 9-10. Isigns 44, 11. Isigns 45, Isigns 37, 13-14. Isigns 44, 15. Base, 16. Isigns 75, 17. Isigns 28b, 18-20. Bases

6.3 - Els objectes metàl·lics

S'ha trobat una sèrie de materials de bronze i ferro (principalment claus) en mal estat de conservació. Tot i així, aquí en donem una breu referència per tal de poder oferir una visió més completa del conjunt arqueològic localitzat en aquest solar de la Costa dels Capellans.

Bronze

En total s'han pogut estudiar 4 objectes de bronze, a part d'alguns fragments de plaqueta molt prima (1,5 mm) de gruix, la funció de la qual no hem pogut determinar.

Dins d'aquest conjunt hi hem distingit: un petit botó (buit) fet de làmina molt prima (1 mm de gruix), 1 clau amb cabota semiesfèrica, 1 ganxo de secció quadrada i una espècie d'agulla amb una perforació en un extrem (fig. 23 p. 92).

Ferro

Hi ha diversos claus, entre els quals alguns conserven la cabota, altres no (fig. 24 p. 92). També es va localitzar una petita concentració d'escòria en el sector B3. Els claus de ferro varen aparèixer associats amb alguna estructura de fusta cremada, l'anàlisi de la qual s'exposa més endavant (p. 201).

Fig. 23. Objectes de bronze.

Fig. 24. Claus de ferro.

6.4 - El material constructiu

Pintura parietal

S'han documentat també 25 fragments de pintura parietal, 17 d'ells de color vermell (dos amb sengles ratlles blanques), un de color, verd amb una ratlla blanca, i 7 fragments amb pintura blanca. No ens proporcionen cap dada tipològica en no poder reconstruir-ne les decoracions, tot i que es tracti de restes de pintures parietals romanes. El seu estudi serà inclòs en una futura publicació.

Material lapidi

La troballa d'aquest tipus de materials en aquest context és molt poc significativa, però presenta un especial interès la troballa d'una placa de jaspi de la Cinta, de 14 mm aproximadament de gruix, que hauria correspost a algun element de decoració arquitectònica. Aquest és un dels registres més antics, si no el que més, de tots els coneguts fins ara a la nostra península, on s'ha documentat l'explotació de les pedreres de Tortosa.

Tegulae, ímbrexs i paviments de signinum

D'entre l'abundant material constructiu trobat al jaciment de la Costa dels Capellans cal destacar un fragment de tégula, ja publicat amb anterioritat (GENERA - JÀRREGA 2000, p. 54-56), que té un segell amb la marca: TIBI[SI]. És l'únic cas conegut fins avui de la presència d'aquesta marca, sobre una tégula, molt ben documentada sobre àmfores (TCHERNIA 1979; NOLLA - PADRÓ - SANMARTÍ 1980; REVILLA 1993). Amb aquest testimoni podem afirmar que al taller de Tivissa es varen produir, a més d'àmfores, materials constructius.

S'han trobat també, a més d'altres restes de tégules i ímbrexs, 68 fragments de paviment d'*opus signinum*. Així mateix s'han recuperat petits fragments d'encanyissat, probablement d'un sostre esfondrat.

Fig. 25. Vista de detall de l'única estructura arquitectònica localitzada.

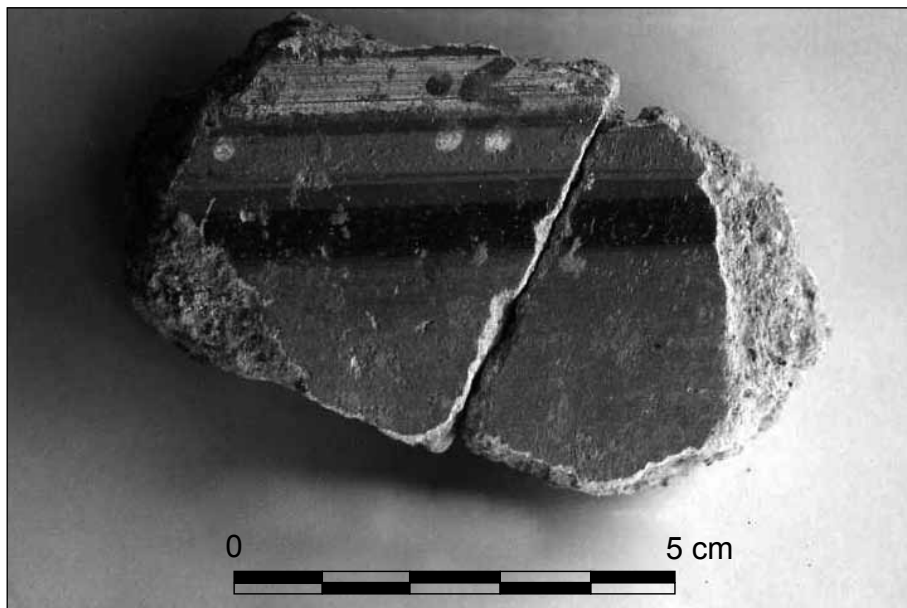

Fig. 26. Detall d'un fragment d'estuc, el millor conservat de tot el conjunt.

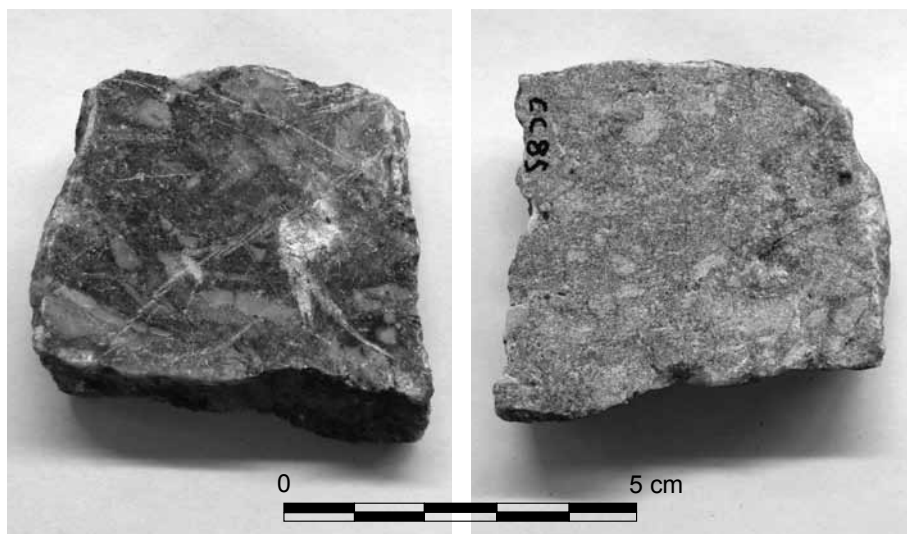

Fig. 27. Fragment de placa de jaspi de les pedreres de la Cinta.

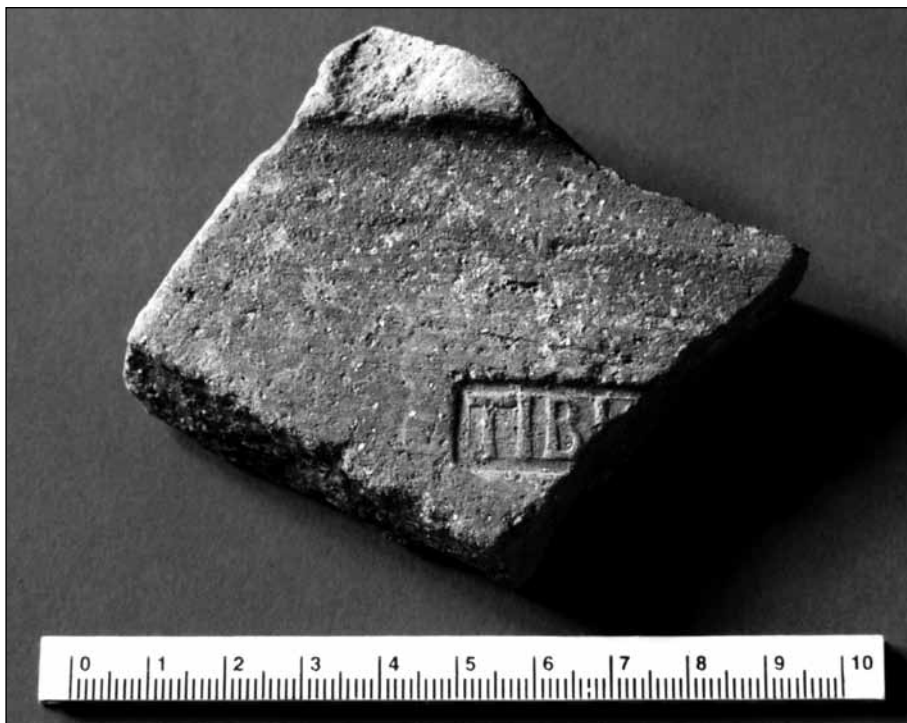

Fig. 28. Detall de tègula amb la marca TIBI [SI].

6.5 - La fauna

El conjunt faunístic recuperat en aquest solar, estudiat per Eva Orri i el Dr. Jordi Nadal, ens permet deduir alguns aspectes del comportament dels habitants d'aquest indret en època romana. En aquest cas, la ramaderia sembla que havia estat orientada, tot i que no de forma exclusiva, a la cria d'ovicaprins, animals ben adaptats al tipus de pastura mediterrània. D'altra banda, les cabanes de bovins i suïds es troben ben representades, aquesta última –tot i que amb menor nombre d'efectius– és la que aportaria un major volum carni a la dieta alimentària del grup. Les edats de mortalitat reflecteixen un equilibri del ramat per a la producció de diferents recursos: carn, llet, llana, força de treball. Segons suposem de la representativitat de les diferents parts anatòmiques, els animals serien criats al mateix indret o en àrees properes.

Si comparem les nostres dades amb els patrons de representativitat de les espècies amb les d'altres conjunts faunístics d'època romana a Catalunya, trobem moltes similituds. En aquest sentit són prou definidors els resultats obtinguts en un abocador de context rural a la vil·la romana de l'Espelt, Òdena (NADAL, inèdit), i en un altre abocador, en aquest cas ubicat en context urbà a Tarragona (MIRÓ, 1989), on es dona, a diferència del nostre jaciment, un predomini dels bovins sobre els suïds.

Tot i localitzar algunes restes d'animals que no correspondrien a deixalles d'alimentació –restes de gos i gat– el conjunt aquí estudiat és producte clarament de les restes d'alimentació, com es dedueix de l'alt grau de fragmentació dels ossos i de la clara tendència a ser els ossos amb menys aportació càrnia els millor conservats.

El conjunt faunístic es veuria completat amb algunes restes d'aus i peixos, tot i que creiem que la seva importància seria major que la que ens aporta el registre, ja que molts ossos poden desaparèixer durant el consum o en els diversos processos postdeposicionals.

La valoració de la importància que tindrien els recursos alimentaris d'animals invertebrats (mol·luscs marins i terrestres) és difícil de valorar. Evidentment, pel que fa a una comparativa entre aquest tipus de material i les restes de vertebrats, els mol·luscs suposarien una ínfima part dels recursos d'origen animal. Tanmateix, caldria saber si el material estudiat representa o no la quantitat d'individus consumits i, d'altra banda, la importància social que aquests poguessin assolir. Sabem, per textos de gastronomia romana, que tant els mol·luscs aquàtics com els terrestres s'haurien de classificar dins de les menses de luxe.

Fig. 29. Detall de l'excavació on veiem algunes restes faunístiques entre les pedres.

7. CONSIDERACIONS REFERENTS ALS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

La ceràmica

Malgrat que l'estratigrafia aparegui barrejada amb materials medievals i fins i tot eventualment moderns, el gruix del material romà presenta una homogeneïtat tipològica i cronològica evident, que apunta vers una datació de la segona meitat del segle I dC, més concretament d'època flàvia. Els materials anteriors i els posteriors són molt poc nombrosos.

La homogeneïtat dels materials indicats implica una procedència concreta que, encara que no resulti possible determinar-la, correspon a un context estratigràfic d'època romana altoimperial, que hauria estat afectat per remocions posteriors del terreny.

Aquests materials configuren el primer conjunt de materials ceràmics de l'Alt Imperi romà que s'ha localitzat a Tortosa, i per ara el millor conegut. Per tant, té un valor inestimable per començar a definir el panorama ceramològic de la *Dertosa* altoimperial.

L'horitzó tardorepublicà

L'horitzó ceràmic tardorepublicà és clarament minoritari, fet que implica una major residualitat en relació amb el conjunt de materials, que són d'època imperial. La procedència de les ceràmiques que configuren aquest horitzó no es pot determinar, i atesa la ubicació del jaciment de la Costa dels Capellans, no descartem que puguin haver baixat del turó del castell de la Suda, on hipotèticament hi podria haver estat l'antic establiment ibèric.

Tanmateix, les escadusseres ceràmiques tardorepublicanes indica vers una cronologia de finals del segle II o la primera meitat del segle I aC, amb la qual cosa tant podrien posar-se en relació amb un poblament tarδοibèric com amb el primer moment de la ciutat romana, el qual encara resta per documentar arqueològicament.

D'entre el conjunt de materials tardorepublicans destaquen les ceràmiques campanianes, consistents en 13 fragments de ceràmica campaniana (6 de campaniana A i 7 de campaniana B). Pel que fa al repertori formal, de campaniana A s'han documentat les formes Lamboglia 5/7 i probablement Lamboglia 4; per tant, es tracta de campaniana A tardana. Pel que fa a la campaniana B, apareixen documentades les formes Lamboglia 1 i Lamboglia 5, així com possibles exemplars de les formes Lamboglia 3 i 5/7. Per tant, aquestes formes apunten vers una datació de finals del segle II o la primera meitat del I aC (més probable, per la presència de la Lamboglia 1). La proporció equilibrada entre la campaniana A i la B potser ens permet pensar en una data no massa recent (entorn del 100 aC), però el conjunt és massa escadusser com per poder considerar aquest argument. Seria interessant poder relacionar tot això, com a hipòtesi, amb els orígens de la ciutat romana de *Dertosa*, tot i que per ara les dades són massa minses per fer-ho amb prou fonament.

La ceràmica comuna ibèrica apareix també en poca quantitat. D'entre els materials identificats, destaquen dues vores de *kalathoi*, corresponents a la forma Mata – Bonet 27.11 (datada entre els segles III i I aC), una vora de recipient del tipus anomenat “coll de cigne”, una vora exvasada i tres fragments informes de ceràmica pintada. Tot plegat (especialment els *kalathoi*) convenen a una cronologia iberoromana o tardorepublicana, ja apuntada per les ceràmiques campanianes.

La ceràmica ibèrica grisa de tipus emporità (també coneguda com de la costa catalana) apareix discretament representada per uns pocs fragments, dels quals destaca una vora de gerreta, corresponent a la forma Aranegui 6b.7, que es data entre la segona meitat del segle II i mitjan segle I aC, coincidint plenament amb la cronologia que ens indiquen els materials anteriors.

S'han documentat també alguns fragments d'àmfores ibèriques (dos fragments de vores) i 21 fragments d'àmfores itàliques, de les quals s'han identificat 4 vores, corresponents a la forma Dressel 1 A, que es data entre el tercer quart avançat del segle II i mitjan segle I aC. Només dos dels fragments informes presenten la típica argila i desgreixant volcànic propis del golf

de Nàpols (que s'ha anomenat també "tipus DB") mentre que la resta té altres procedències indeterminades, potser del Laci.

El conjunt de materials tardorepublicans, tot i ésser reduït, presenta una cronologia força coincident de cap a finals del segle II i la primera meitat (probablement principis) del I aC. Tenint en compte la seva situació residual, és temptador però agosarat relacionar-los amb els orígens de la ciutat romana de *Dertosa*, ja que no podem descartar que procedeixin del poblat ibèric ubicat al turó de la Suda. En qualsevol cas, obren camí a l'estudi d'aquests materials a la ciutat de Tortosa.

L'horitzó altoimperial

Pel que fa a les ceràmiques fines, el grup més antic el configuren les anomenades sigil·lates aretines o itàliques. S'han documentat les formes *Conspectus 1* (o 4/5), 4, 12, 17.1, 18.1, 34, *Ritterling 20.5*, així com R 3 i probablement R 1, corresponents aquestes dues a formes decorades. La major part del conjunt es data entre els anys 15/10 aC i 25/30 dC, tot i que la forma *Conspectus 34* es data entre època tiberiana i arriba fins a la de Domicià, cap a l'any 90.

Tot i que percentualment és minoritària, cal destacar la presència de la sigil·lata tardoitàlica, constatada per dos fons amb marca, un d'ells amb el segell ...ASINPIS....., que sens dubte correspon a *L(ucius) Rasinius Pisanus*, terrisser ben documentat en aquesta producció i l'altre amb el text S.M.F., sens dubte corresponent a *Sextus Murrius Festus*, també ben conegut en el repertori tardoitàlic. La cronologia de la sigil·lata tardoitàlica, contemporània de la gàl·lica, avala la datació del conjunt del jaciment.

La sigil·lata gàl·lica conforma el conjunt més abundant de les ceràmiques fines localitzades al jaciment de la Costa dels Capellans, ja que es troba representada per un total de 126 fragments, a més de 9 que corresponen a la variant de la producció anomenada *marmorata*. El repertori formal de la sigil·lata gàl·lica està ben representat, amb la documentació de les formes *Draggendorf 15, 17, 18, 24/25, 27, 29, 33, 35, 36 i 37*, així com les *Ritterling 5, 8, 11* i potser 9, a més de la *Haltern 7* o *Ritterling 15*. Destaquen les formes decorades *Dragendorff 29 i 37*, tot i que la més abundant és la *Dragendorff 27*.

La datació de les sigil·lates gàl·liques és molt interessant perquè ens permet precisar la cronologia central del conjunt ceràmic altoimperial de la Costa dels Capellans, i per aquest

motiu li hem dedicat una especial atenció. Les formes documentades són les Dragendorff 15, 17, 18, 24/25, 27, 29, 30, 33, 35, 36 i 37 i les Ritterling 5, 8, 11 i potser 9, a més de la Haltern 7 o Ritterling 15. La cronologia d'aquestes formes apunta vers una tendència general cap a la segona meitat del segle I, i destaquen especialment les variants Dragendorff 27 C i 33 B o C, que indiquen una cronologia compresa entre els anys 80 i 120. Això és conseqüent amb la troballa d'un fragment decorat de l'anomenat estil "de mètopes", atribuïda a època de Domicià. Per tant, correspon molt probablement a aquest darrer emperador el període més important representat per aquests materials, i la cronologia del conjunt, que podem datar, a grosso modo, entre els anys 80 i 100 dC.

S'han recuperat 6 fragments de sigil·lata gàl·lica amb segell, dels quals tan sols un es pot llegir amb claredat, amb el text SENILIS.

La sigil·lata gàl·lica *marmorata*, poc abundant (9 fragments) permet documentar les formes Dragendorff 18 A, 27 C i 29. La variant Dragendorff 27 C permet suposar una perduració de la producció en època de Domicià, la qual cosa s'adiu amb la cronologia que ens aporten les altres sigil·lates gàl·liques.

La sigil·lata hispànica apareix representada en menor nombre que la gàl·lica, però tot i així en quantitat considerable (80 fragments). Les formes documentades són les Dragendorff 15, 24/25 B i C, 27 C, 33, 35, 37 A i 37, a més d'un possible exemplar de la forma Ritterling 8 i una vora de la forma Mezquíriz 4, amb decoració de rodeta. Només es coneix un fragment amb marca, consistent en una base de la forma Dragendorff 24/25 B, amb el segell CELSI-O. Tenint en compte que de la forma Dragendorff 37 tenim documentada la variant A, la més antiga (anys 60/100 aproximadament) i que hi són presents les formes Dragendorff 24/25 C (que es daten entre els anys 70 i 120) i Dragendorff 27 C (entre el 80 i el 120 aproximadament) podem concloure que també el conjunt de la sigil·lata hispànica de la Costa dels Capellans apunta a un moment datat entre els anys 80 i 100 aproximadament, en època de Domicià.

Està per determinar la procedència de la sigil·lata hispànica documentada a Costa dels Capellans, ja que tant podria ser que correspongui a tallers de l'interior (especialment de la Rioja) els productes dels quals haurien arribat a *Dertosa* per via fluvial Ebre avall, com també és possible que procedixin (almenys en part) de l'àrea productora dels voltants de *Tarraco*, documentada per la presència de motlles en centres terrissers del Baix Camp però que, ara per ara, no estem en condicions d'avaluar la seva importància pel que fa a producció i difusió.

A més de les sigil·lates, tenim constatatats altres tipus de materials, d'entre els quals destaca la ceràmica de parets fines. D'aquesta producció, representada per 107 fragments, 56 corresponen a la variant anomenada "de clofolla d'ou" i 51 a altres tipus; per tant, s'aprecia una important representació de la primera producció, de la qual no s'han pogut identificar amb seguretat les formes (a causa de la gran fragmentació del material), però que semblen correspondre a les Mayet 54 o 55, Mayet 20, 40 o 42 i Mayet 14 A o 15. De la resta de produccions s'han pogut identificar tres fragments amb forma, corresponents a les Mayet 36, 37 a i 54 o 55. El conjunt d'aquests materials (especialment la ceràmica "de clofolla d'ou") permet dibuixar un panorama cronològic centrat en l'època de Claudi-Neró i sense descartar una datació d'època flàvia, que seria coincident amb l'apuntada per les sigil·lates gàl·liques.

Altres produccions, minoritàries, són algunes ceràmiques de procedència itàlica, com la ceràmica comuna d'aquesta procedència (representada només per un fragment de vora d'atribució formal insegura) i l'anomenada "d'engalba (o vernís) roja interna pompeiana", testimoniada per 16 fragments, dels quals s'han pogut identificar les formes Goudineau 13, 15 o 19 i 19, respectivament. Es tracta de materials datats clarament en època d'August i els primers anys de Tiberi, per la qual cosa són residuals en tots els sentits en relació al conjunt, i s'han de posar en relació amb les sigil·lates itàliques.

La ceràmica africana de cuina està representada per més de 450 fragments, amb un variat repertori formal. Hi destaquen les formes Hayes 19/194, 22 i 23 A, així com les Ostia I, 306, Ostia II, 306, Ostia II, 372 i una vora similar a la forma *Celsa* 85.46726. Tots aquests materials aporten una cronologia del darrer quart del segle I i inicis del II, coincident amb la datació de les sigil·lates gàl·liques. No obstant, també apareixen alguns exemplars que en teoria tenen una datació més tardana, com les formes Hayes 181, Ostia I, 270, Ostia I, 273 i Atlante CVII, 12, a més de possibles fragments de les formes Hayes 131 i Uzita 48.1, que corresponen a moments avançats del segle II i fins i tot del III.

La presència d'alguns exemplars de cronologia avançada vénen a demostrar la contaminació del conjunt, però no deixa d'ésser significativa l'abundància de formes antigues (poc habituals en els contextos de la costa catalana) i l'absència total de les formes més habituals d'època mig imperial, com són les tapadores de la forma Hayes 196 i les cassoles del tipus Hayes 197. Les formes Hayes 22 i 19/194 (tot i la llarga perduració d'aquesta darrera), les més abundants, són pròpies de la primera fase de la producció. Per tant, creiem que la majo-

ria del conjunt procedeix d'un context de la segona meitat avançada del segle I, coincident amb la datació proporcionada per les sigil·lates gäl·liques.

Un altre tipus de material, molt poc representat (tan sols dos fragments) sembla correspondre a un tipus que s'ha anomenat "ceràmica africana de pasta groga", que presenta una cronologia de segle II avançat i segle III. Per tant, probablement estem davant de dos elements més recents, que no corresponen al gruix del conjunt romà i que tornen a demostrar la seva contaminació.

Un lot molt interessant (atès que és la primera vegada que es documenta a les comarques costaneres i meridionals de Catalunya) és l'anomenada "ceràmica d'engalba roja de Guissona". S'han identificat gerres de les formes Guissona 2 A i 2 B respectivament, a més de possibles exemplars de les formes Guissona 1 B i 18, i una vora de bol de la forma Guissona 9. Aquest repertori formal ens permet pensar que es tracta de la mateixa producció identificada a Guissona, que arribà també a *Dertosa* seguint el curs de l'Ebre. Aquesta producció es data entre mitjan segle I aC i època antoniniana, però podem suposar que els exemplars de la Costa dels Capellans són del segle I dC. La presència d'aquests materials a la ciutat obre noves perspectives sobre la producció i la distribució d'aquest tipus de materials vers les àrees costaneres.

Tot i que la ceràmica comuna no permet, en general, una adequada identificació tipològica (a causa de l'estat fragmentari del material), cal destacar la troballa d'alguns fragments de morters i de gerres, d'entre les quals podem destacar una vora segura i dues de probables de la forma Vegas 38 c, datada del segle I dC. A més, podem esmentar dos fragments de plats, consistents en dues vores verticals i de perfil lleugerament carenat que es poden classificar dins de la forma Vegas 20, que tanmateix presenta una cronologia molt àmplia entre els segles I aC i I de la nostra era.

Els fragments de llàntia que s'han pogut recuperar són bastant escadussers, encara que algun d'ells s'ha trobat en força bon estat de conservació. La majoria correspon a les llànties anomenades "de volutes", i destaca un exemplar molt ben conservat que correspon a la forma Dressel 9 – Lamboglia III, datat a mitjan / segona meitat del segle I. Per tant, tot i que poc conegut, el conjunt de llànties de la Costa dels Capellans correspon també al segle I dC.

Pel que fa a les àmfores, s'han localitzat alguns fragments d'àmfora punicoebussitana, de les quals hi ha dos fragments de vores d'atribució dubtosa, que poden correspondre la primera

a les formes PE-15 o 16 o més probablement, PE-17 o PE-18; i la segona a la PE-25, 26 o 27. Aquestes formes apunten, en general, vers una cronologia compresa entre mitjan segle I aC i la meitat del segle I de la nostra era, encara que algunes són anteriors i altres (la PE-27) poden arribar a moments avançats del segle II. A més dels dos fragments de vores, s'han recollit 30 fragments informes, alguns dels quals presenten decoracions d'impressió de cordes que són característiques d'aquestes produccions. Aquestes àmfores han estat documentades també a la ciutat de Tarragona i a la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, el Tarragonès) per la qual cosa aquestes troballes contribueixen a documentar la seva difusió (discreta, però evident) a la costa meridional catalana durant l'Alt Imperi; encara que no es coneix el producte que s'hi envasava, probablement era vi.

Les àmfores tarraconenses són les més abundants del conjunt. Hi són presents les formes Pascual 1 i Dressel 7-11, però la forma més abundant és la Dressel 2-4. A manca d'una anàlisi de pastes, la inspecció visual evidencia fortes relacions amb les de les produccions del Camp de Tarragona (pastes groguenques i textures rugoses, amb gros desgreixant de quarsos clars i foscos) que fan pensar que la major part dels exemplars documentats a la Costa dels Capellans tinguin aquesta procedència, sense descartar-ne, però, d'altres més properes, tenint en compte que a Tivissa i a Benifallet també es produïen àmfores d'aquest tipus.

No s'ha documentat pràcticament cap marca d'àmfora, però sí que es coneix un grafit *post cocturam* en un fragment d'espalla d'àmfora de forma indeterminada, amb el text ...ESSOR, que no podem interpretar, en mancar la primera part del text.

Les àmfores bètiques tenen una presència percentualment considerable (el 18,02%), en la qual destaca la importància de la forma Beltrán 2, àmfora per a salaons datada en la segona meitat del segle I i la primera meitat del II dC, i que sembla tenir una difusió relativament extensa al llarg de la costa catalana.

Tot i que reduïda a un sol fragment, la presència d'àmfora ròdia, consistent en una nansa de la forma Dressel 43, permet constatar la presència, ni que sigui esporàdica, d'àmfores orientals de la segona meitat del segle I a *Dertosa*.

La troballa d'un reduït conjunt de fragments informes d'àmfores africanes i potser orientals no aporta dades esclaridores, ja que podria tractar-se d'una sèrie de materials intrusius en

relació al conjunt altoimperial (tenint en compte la presència de material medieval i modern) o bé, en el cas de les àmfores africanes, tractar-se en realitat de produccions púniques tardo-republicanes, cas en què es tractaria de materials residuals.

Els vidres

El conjunt de materials és força més reduït que el de les ceràmiques, però tot i així és força significatiu, sobretot a efectes cronològics. S'ha estudiat un total de 25 fragments, que permeten identificar un mínim de 16 individus. Hi ha tants exemplars de vidres premats i/o bufats a motlle (6 fragments) com vidres de bufat lliure. Al primer grup pertanyen el bol de la forma Isings 3 (amb decoracions de costelles en relleu), el plat Isings 5, a més d'un exemplar dubtós entre l'ampolla Isings 50 o bé el pot Isings 62. Al segon grup corresponen les tasses Isings 42, dos bols i un fons que podrien correspondre a la forma Isings 44, un plat possiblement de la forma Isings 45, a més d'un *modiolus* de la forma Isings 37, un *simpulum* Isings 75 i un flascó Isings 28 b, a més de fragments indeterminats que tant poden correspondre a ampolles com a recipients de parets altes.

La constatació de la continuïtat de formes com les Isings 3, 5 i 20 (pròpies d'un període comprès entre l'època d'August i la fi del període julioclaudi) durant el tercer quart del segle I (com permeten comprovar les troballes de Pompeia i Herculà), així com l'absència de peces incolores elaborades a motlle, característiques del darrer quart del segle I de la nostra era en endavant, ens permet datar el conjunt de vidres de la Costa dels Capellans d'una forma molt precisa en el tercer quart del segle I dC, cronologia en tot coincident amb la que ens proporciona la majoria del material ceràmic.

La presència de vasos de vidre fets amb motlle i de peces elaborades mitjançant el bufat lliure, totes elles restringides a l'ús com a vaixela i/o recipients de líquids, generalment la podem considerar associada amb el consum del vi (*modiolus* i *simpulum*), la qual cosa ens informa tant sobre els hàbits alimentaris com sobre l'economia de la *Dertosa* d'època flàvia. Probablement formaren part de l'*instrumentum domesticum* d'alguna *domus* urbana propera al jaciment, a la qual hipotèticament podem atribuir l'abocador del qual semblen procedir els materials.

Per tant, a efectes cronològics, la datació dels vidres de la Costa dels Capellans coincideix clarament amb la proporcionada pels materials ceràmics, és a dir, el tercer quart del segle I, època de Vespasià o Titus.

Valoració general

El registre de la Costa dels Capellans ens permet constatar la vitalitat econòmica de *Dertosa* en època flàvia, atès que el conjunt de materials consisteix bàsicament en importacions, especialment pel que fa a la sigil·lata gal·lica. Per aquesta raó, creiem que l'estudi d'aquest conjunt pot ser de gran interès per a l'estudi de la difusió d'aquest tipus de ceràmiques. Un altre element important és la seva datació en època flàvia, per la qual cosa el context estudiat pot ser contrastat amb d'altres de la mateixa època, tot esdevenint un element d'estudi per a les ceràmiques d'aquest horitzó cronològic.

Els materials que hem estudiat constitueixen, ara per ara, l'únic conjunt ceràmic d'època romana que s'ha documentat i donat a conèixer a Tortosa, per la qual cosa creiem que les excavacions de la Costa dels Capellans són un punt de referència important per a l'estudi de l'arqueologia romana a aquesta ciutat.

L'aparició (tot i que migrada) de jaspí de la Cinta, que hom considera explotat a partir d'època flàvia (com s'ha indicat més amunt) podria correspondre al període inicial d'aquesta explotació, tot i que no podem descartar que sigui posterior (atès que s'han documentat també materials més moderns), però ho podem considerar com una hipòtesi tenint en compte que el conjunt majoritari de materials pertany a aquesta època.

En darrer lloc, l'aparició d'un interessant conjunt de materials d'importació d'època flàvia ens indica la preponderància de *Dertosa* durant la segona meitat del segle I, ja que és un element més que ens documenta el potencial econòmic i la importància d'aquest *municipium*, fundat en època de Cèsar o, com a molt tard, d'August, i que es mantingué durant tot el període romà, com indiquen altres elements que mostren el dinamisme de la ciutat durant l'antiguitat tardana, encara que no és aquest un període del qual ens hem ocupat aquí. Aquesta vitalitat apareix també perfectament documentada en la rica col·lecció epigràfica que es conserva a la ciutat, les aportacions més remarcables de la qual hem valorat més amunt.

Per tant, esperem que el conjunt de materials arqueològics documentats a l'excavació de la Costa dels Capellans sigui una baula més en el redescobriments de l'antiga *Dertosa*, que ja havia començat, d'alguna manera, amb les recerques de l'arquitecte Joan Abril en un punt molt proper, a inicis del segle XX, i que amb les intervencions arqueològiques endegades a

la ciutat a partir dels anys vuitanta de la passada centúria marquen un punt d'inflexió en el coneixement de la ciutat romana, tot i que ens resti encara molt camí per recórrer.

De l'estudi de les restes faunístiques recuperades a aquest abocador, podem extreure diferents conclusions de tipus paleocultural. El gruix de les dades obtingudes ens aporten informació sobre les estratègies econòmiques i comportaments ramaders que adoptarien les poblacions en època romana.

En aquest cas, la ramaderia sembla orientada, tot i que no de forma exclusiva, a la cria d'ovicaprins, animals ben adaptats al tipus de pastura mediterrània. D'altra banda, les cabanes de bovins i suïds es troben ben representades, i aquesta última esdevé –tot i que amb menor nombre d'efectius– la que aportaria un major volum carni a la dieta alimentària del grup. Les edats de mortalitat reflecteixen un equilibri del ramat per a la producció de diferents recursos: carn, llet, llana, força de treball, etc. Segons suposem de la representativitat de les diferents parts anatòmiques, els animals serien criats al mateix indret o en àrees properes.

Si comparem les nostres dades amb els patrons de representativitat de les espècies amb les d'altres conjunts faunístics d'època romana a Catalunya, trobem moltes similituds. En aquest sentit són prou definidors els resultats obtinguts en un abocador de context rural a la vil·la romana de l'Espelt, Òdena (NADAL, inèdit), i en un altre abocador, en aquest cas ubicat en context urbà a Tarragona (MIRÓ, 1989), on es dona, a diferència del nostre jaciment, un predomini dels bovins sobre els suïds.

Tot i trobar algunes restes d'animals que no correspondrien a deixalles d'alimentació –restes de gos i gat– el nostre conjunt és producte clarament de les restes d'alimentació, com es dedueix de l'alt grau de fragmentació dels ossos i de la clara tendència a ser els ossos amb menys aportació càrnia els més ben conservats.

Aquest conjunt faunístic es veuria completat amb algunes restes d'aus i peixos, tot i que creiem que la seva importància seria major que la que ens aporta el registre, ja que molts ossos poden desaparèixer durant el consum o en els diversos processos postdeposicionals.

La importància que tindrien els recursos alimentaris d'animals invertebrats (mol·luscs marins i terrestres) és difícil de valorar. Evidentment, pel que fa a una comparativa entre aquest tipus de material i les restes de vertebrats, els mol·luscs suposarien una ínfima part dels

recursos d'origen animal. Tanmateix, caldria saber si el material estudiat representa o no la quantitat d'individus consumits i, d'altra banda, la importància social que aquests poguessin assolir. Sabem, per textos de gastronomia romana, que tant els mol·luscs aquàtics com els terrestres s'haurien de classificar dins de les menges de luxe.

8. SIGNIFICACIÓ DEL REGISTRE DE LA COSTA DELS CAPELLANS EN EL CONTEXT DE LA *DERTOSA* ROMANA

Des del punt de vista arqueològic, la ciutat de *Dertosa* és, encara, una gran desconeguda, i ja sols per aquest motiu resulta de gran interès qualsevol intervenció que ens permeti contribuir a conèixer-la millor. D'altra banda, les fonts escrites tampoc no són gaire explícites, fet pel qual l'aportació de la documentació arqueològica és encara més necessària.

Un cas a part és el de l'epigrafia, on sí que podem dir que comptem amb una col·lecció d'inscripcions que ens il·lumina força sobre la composició social de la *Dertosa* altoimperial.

Per tal de valorar millor la significació que el jaciment de la Costa dels Capellans té per a l'estudi de l'antiga *Dertosa*, repassarem breument quines són les evidències actuals amb què comptem per anar reconstruint la història d'aquesta ciutat romana.

La historiografia

No pretenem aquí endinsar-nos en el camp de la historiografia de la recerca sobre l'antiga *Dertosa*, però creiem que cal fer esment de les aportacions més interessants per tal de comprendre millor quin és l'estat actual de la investigació sobre aquesta qüestió. Cal remuntar -se al segle XVI per trobar la primera obra significativa, *Los Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig (1557), que proporciona algunes notícies interessants sobre troballes antigues, que comentarem en ocupar-nos de la topografia de la ciutat. Al segle XVII apareixen les obres de Francesc Martorell (1626, 1627) i Vicent Miravall (1641). La tradició erudita continuà durant el segle XVIII, amb obres com les de

Cortés (1747) i Gil de Federich (1769), i al llarg del segle XIX hi ha altres treballs de conjunt (FERNÁNDEZ 1867; O'CALLAGHAN 1887, 1895, 1896). No cal dir que totes aquestes obres (encaminades, com diuen alguns dels seus títols, a celebrar l'antiga grandesa de la ciutat), són actualment poc útils pel que fa a la utilització de referències arqueològiques, amb la presència d'elements mítics o pseudomítics (com l'estada de Túbal a la ciutat), centrats especialment en la catedral i els seus elements artístics, com ja en el segle XX, el treball de Matamoros (1932).

No obstant això, els *Col·loquis* de Despuig proporcionaran algunes dades interessants, com després veurem. En homenatge a aquest treball es va intitular *Nous Col·loquis* una publicació periòdica sobre la història de Tortosa, malauradament avui interrompuda. També el treball de Martorell fa esment d'alguns elements interessants, com la troballa de la inscripció del sevir augustal Valeri Pardus, que es trobava reutilitzada en l'obra de la Seu.

Ja al segle XX pertany la tasca efectuada per Joan Abril qui, per primera vegada, tenint en compte la seva formació d'arquitecte, imprimeix una nova forma d'enfocar l'estudi del passat, a partir de les restes arqueològiques (ABRIL 1931). Interessant és també (encara que dins d'una tradició erudita més tradicional) la monumental obra d'Enric Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca*, publicada en 8 volums entre els anys 1931 i 1956, en la qual es fa un recull de totes les dades que hom va poder aplegar sobre la història de Tortosa des de l'antiguitat fins al segle XX. Pel que fa a l'estudi de la *Dertosa* romana, són especialment interessants els volums V (1948) i VI (1954).

Durant la segona meitat del segle XX s'han dut a terme algunes aportacions puntuals referents a l'arqueologia de *Dertosa*, concretament les de Jesús Massip (1981 i 1987) i Ramon Miravall (1984, 1986, 1988 i 1989). Aquests treballs fan referència a les recerques arqueològiques que s'han anat succeint a la ciutat durant el tercer quart del segle XX, a partir, principalment, de troballes casuals.

En els anys setanta i vuitanta del segle XX es produeixen uns interessants treballs de recerca, que per primera vegada ens permeten tenir una visió de conjunt i actualitzada del que representa l'aportació de l'epigrafia llatina per a l'estudi de la ciutat. Són les obres de Jordi Pons (1976 i 1977; cfr. també PONS 1994) i Marc Mayer i Isabel Rodà (MAYER 1979; MAYER-RODÀ 1985 i 1986; MAYER-RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUSS - MAYER 1994, p. 149-158).

És també en els anys vuitanta, amb l'actuació de Margarida Genera (Genera 1982-1983) i després l'efectuada conjuntament amb la col·laboració d'altres investigadors, que per primera vegada es duen a terme excavacions arqueològiques a la ciutat. En aquest sentit, l'excavació de la Costa dels Capellans es pot dir que és veritablement una de les pioneres de l'arqueologia tortosina.

A partir d'aquí s'han efectuat, entre els darrers anys del segle XX i els inicis del XXI, algunes intervencions més (cal dir que poc nombroses, a causa de l'escassa activitat constructiva que afecta el casc antic de la ciutat), que es troben en un estat de publicació divers (algunes encara romanen inèdites), com es pot comprovar a la bibliografia. A partir de les dades arqueològiques fornides per aquestes excavacions, s'han dut a terme uns primers intents d'estudi de conjunt sobre la *Dertosa* romana (GENERA 1984, 1985, 1992, 1993a, 1993b, 1993d, 1998a i 2003a; GENERA - ARBELOA, 1986-87; DILOLI 1996; ARBELOA 1999 i 2000).

En els darrers anys, paral·lelament, s'han començat a dur a terme recerques que abasten no solament la ciutat pròpiament dita, sinó també el seu territori, a partir de les troballes de les vil·les romanes de Barrugat (GENERA 1993c i 1999a; JÁRREGA 1993 B; GENERA-JÁRREGA 2005) i Casa Blanca (REVILLA 1998 i 2003).

Les fonts escrites

Les fonts més antigues ens plantegen la dicotomia entre la identificació de dos topònims diferents: *Hibera* i *Dertosa*. El primer és el que es documenta en un moment més antic, ja que en fa referència Titus Livi, qui en ocupar-se de la Segona Guerra Púnica, diu que la ciutat d'*Hibera*, aliada dels cartaginesos, fou assaltada pels romans. Livi (*Ab Urbe condita*, XXIII, 28) diu també que *Hibera* era "la (ciutat) més rica d'aquella regió".

No voldríem entrar aquí sobre les suposicions erudites que relacionen Tortosa amb la ciutat de *Tyrichae*, que apareix esmentada a l'*Ora maritima* d'Aviè (versos 495-496) i que alguns autors han volgut atribuir, sense massa fonament, a Tortosa (cfr. DILOLI 1996, amb bibliografia anterior), basant-se en una suposada homofonia que no és tal, ja que si bé els mots *Tyrichae* i Tortosa guarden certa similitud entre si, no es pot dir el mateix de *Dertosa*, que és el topònim antic. Per la mateixa raó (és a dir, l'homofonia), altres autors l'han relacionat amb el nom del riu Túria i la situen per la zona de València, ja que a l'*Ora maritima* s'esmenta una *Tyris* que alguns autors han suposat que sigui la mateixa població que *Tyrichae*, tot i que

del text d'Aviè sembla deduir-se que es tracta de dos indrets diferents, i que *Tyrichae* deuria trobar-se a la zona de la desembocadura de l'Ebre (PENA 1989, p. 21; PÉREZ VILATELA 1994, p. 228-232). Recordem que l'*Ora maritima* és un poema del segle IV dC que descriu (com el seu nom indica) el litoral de l'est d'*Hispania*, però la seva descripció no concorda en absolut amb el que se sap amb seguretat referent a aquesta època, per la qual cosa s'ha suposat (amb força fonament) que reflecteix la realitat del segle VI aC basant-se en un poema grec o fenici d'aquella època.

El topònim *Dertosa* no apareix esmentat fins a l'època romana imperial. Poc abans del canvi d'era, Estrabó (*Geographiká*, III, 4, 6 i III, 4, 9) indica que *Dertosa* es trobava en el lloc on la via romana (que ell anomena "exterior", però que correspon a la Via Augusta) travessava el riu Ebre (*Iber* en grec, *Hiberus* en llatí). El mot *katoikia* que Estrabó utilitza per designar aquesta ciutat ha portat a una controvèrsia científica sobre el seu estatut jurídic en època romana, que analitzarem posteriorment. També Pomponi Mela (*Chorographia* II, 91) anomena de passada la ciutat.

D'altra banda, Suetoni (*Vita Galbae*, 10, 4) fa referència, en relació a determinats presagis relacionats amb la fi del regnat de Neró i la imminent arribada al poder de Galba, a un vaixell que va arribar misteriosament l'any 68 sense pilots ni tripulació fins a *Dertosa*, fet que confirma el seu paper com a port obert al tràfic marítim. A més, la referència indica que el vaixell procedia d'Alexandria, la qual cosa ens il·lustra sobre la importància del comerç a llarga distància d'aquest darrer port, així com la rellevància del de *Dertosa* com a port receptor (BAYERRI 1948, p. 506; REVILLA 2003, p. 158). També Plini (*Naturalis Historia*, III, 23), en la seva descripció d'*Hispania*, fa referència als *Dertosani*, tot indicant que gaudien del dret romà, encara que no especifica si la ciutat era una *colonia* o un *municipium*.

El nom de la ciutat apareix en el llistat de Ptolomeu (2, 6, 63), qui l'atribueix al poble dels iler-cavons. Precisament les referències a aquest antic poble iber (la denominació del qual varia entre iler-cavons, iler-gaons i iler-gavons, sense que sigui fàcil establir quina és la més precisa) ens interessien força també, ja que sens dubte *Dertosa* era la seva ciutat més important i se suposa que també llur capital (almenys en època ibèrica). Destaquem especialment una referència de Juli Cèsar (*De bello civili*, I, 60), tot i que l'autoria d'aquest text concret ha estat atribuïda al seu lloctinent Aulus Hirco, en la qual es diu que una *cohors iler-gavonensis* es va passar al bàndol de Cèsar durant el seu enfrontament amb els generals de Pompeu durant la campanya de l'any 49 aC. La referència a aquesta cohort d'iler-gavons creiem que és força

important per tal de valorar l'evolució política, administrativa i social del territori ilercavó (i evidentment de *Dertosa*) a finals de la República romana i a inicis de l'Imperi.

Dertosa és anomenada també en els itineraris de les calçades romanes, concretament en els anomenats Vasos Apol·linars o Vasos de Vicarel·lo (pel nom de la localitat italiana on foren trobats), a l'anomenat Itinerari d'Antoní i a l'Anònim de Ravenna o *Ravennate* (cfr. ROLDÁN 1975, p. 14); cal dir que els primers són documents arqueològics de l'època, ja que són uns vasos votius on hi consten els noms de les *mansiones* situades al llarg del traçat de la Via Augusta.

Posteriorment, la ciutat de *Dertosa* ja no torna a aparèixer en més fonts escrites fins a l'època visigòtica, quan segons la *Chronica Caesaraugustana* un ignot rebel (hem de suposar que hispanoromà) anomenat Pere (que apareix designat com a *tyrannus*) es va aixecar contra el poder visigot i va ésser derrotat i mort l'any 506, i el seu cap traslladat com a càstig a *Caesaraugusta* (Saragossa). També en els concilis visigòtics del segle VI apareix esmentat el bisbe de *Dertosa*, per la qual cosa sabem que aquesta ciutat fou cap de bisbat –que podem suposar que deuria ésser doble (catòlic i arrià) al principi de l'època visigòtica– durant aquest segle, encara que no podem determinar si aquesta seu episcopal es remunta a moments més antics.

En darrer terme, i tot i tractar-se d'un document d'època medieval, hi ha una referència d'època andalusina que resulta de gran interès per al tema que estem estudiant. Es tracta d'un text del geògraf al-Hymiarí, qui ens fa una descripció molt precisa de la planta de la ciutat; concretament, ens indica que la ciutat pròpiament dita s'estén vers l'oest i el nord de l'alcassaba i és envoltada per un mur de pedra, el qual fou construït pels omeies sobre el traçat d'una muralla antiga. Aquest mur és travessat per quatre portes, totes elles recobertes de ferro" (cfr. MARTÍNEZ 1994, p. 332; GARCÍA BIOSCA *et alii* 1998, p. 139).

La numismàtica

Les fonts numismàtiques més antigues que coneixem remunten a l'època romana, concretament a finals de la República i inicis de l'Imperi. Tanmateix, hi ha una encunyació ibèrica de dubtosa procedència, que presenta la llegenda *iltirkesken*, que ha estat relacionada amb els ilergets i amb *Iltirda* (Lleida) però que s'ha proposat també que en realitat correspongui als ilercavons (PÉREZ 1995 i 1996).

Les monedes romanes que aquí ens interessin fan referència a *Dertosa*. Les més antigues mostren la representació de sengles naus (tant a l'anvers com al revers) i la llegenda *Mun. Hibera Iulia* (a l'anvers) i *Ilergavonia* (al revers). El moment d'encunyació d'aquestes monedes no és fàcil d'establir, tenint en compte l'absència de referències cronològiques directes en les mateixes monedes, i d'aquí prové la manca d'acord entre els autors que se n'han ocupat. Així, per raons meteorològiques, han estat atribuïdes per alguns investigadors a l'època de la guerra pompeiana, tot suggerint que fossin coetànies de les emissions de la *Colonia Lepida* (*Celsa*, aigües amunt de l'Ebre) dels anys 44/42 al 36/35 aC (VILLARONGA 1979, p. 250); d'altra banda, Michael Grant (1946, p. 168) data l'emissió d'aquestes primeres monedes vers els anys 31/28 aC, relacionant-la hipotèticament amb la fundació de la ciutat. Tanmateix, acurats estudis tipològics porten a la conclusió que, en realitat, aquestes primeres encunyacions de la ciutat s'han de datar vers el final de l'imperi d'August, per la qual cosa no es poden utilitzar per estudiar els orígens de la ciutat romana (VIVES 1926, p. vol. IV, p. 17; LLORENS-AQUILUÉ, 2001, p. 84-85 i 89).

Aquestes monedes presenten un tret molt interessant i que no sembla haver estat gaire valorat fins ara. Com hem dit, apareixen representats vaixells tant a l'anvers com al revers, però són força diferents. Així, mentre que a l'anvers, on hi ha la llegenda *Mun. Hibera Iulia* el vaixell representat és clarament identificable com una nau onerària romana, el que apareix al revers (sobre la llegenda *Ilercavonia*) és de molt menor calat (tot i que provist d'una vela), amb la representació d'una figura humana sostenint el timó, que en canvi no apareix a la nau del revers (cfr. un estudi iconogràfic d'aquests tipus monetals a LLORENS-AQUILUÉ 2001, p. 35-53). Sens dubte, aquesta clara diferència obeeix al doble paper que com a port marítim i fluvial va tenir la ciutat (GENERA, 2003). Cal dir també que hi ha una emissió on al revers, en comptes del vaixell fluvial, hi ha representat un dofí, que és també un evident símbol marí.

Les posteriors monedes d'època de Tiberi creiem que deixen clara l'equació *Hibera-Dertosa*, que de vegades s'ha arribat a suggerir que es tractés de dos nuclis diferents. En efecte, aquestes monedes presenten a l'anvers el cap de l'emperador Tiberi i al revers la representació de la proa d'un vaixell, amb la llegenda a l'anvers *Mun. Hibera Iulia Ilergavonia* i al revers la proa de nau i el text *Dertosa* (VILLARONGA 1979, p. 282; DILOLI 1996, p. 54-56; LLORENS-AQUILUÉ, 2001, p. 47-33). Posteriorment, amb la desaparició de les seques hispàniques en època de Calígula i Claudi, *Dertosa* ja no encunyarà més monedes. Val a dir que n'hi ha una sèrie, amb representació de diversos motius i sense referència a cap emperador, en les quals apareixen unides les llegendes *DERT(osa)* i *M(unicipium) H(ibera) IVLIA*.

Aquesta informació aportada per la numismàtica resulta de gran interès per documentar dos aspectes concrets de la ciutat antiga: un és el seu caràcter de port marítim, testimoniats tant per la notícia de Suetoni abans esmentada com per la representació de la proa de nau, que trobem també a les monedes d'*Arse-Saguntum* (RIPOLLÉS-LLORENS 2002), ciutat que també comptà amb una important àrea portuària (AA. VV. 1991; ARANEGUI 2004 B; DE JUAN 2002). L'altre aspecte important és la constatació que en època de Tiberi la ciutat era un *municipium*, la qual cosa permet definir l'estatut jurídic de la ciutat en el segle I dC, tot i que aquest estatut ha estat controvertit, com es veurà més endavant.

Després d'aquestes encunyacions, caldrà esperar molts segles, fins que en època visigoda es varen fer a la ciutat tres tipus diferents de monedes d'or (concretament, tremisos), durant el regnat de Recared (586-601) (BALAGUER-CRUSAFONT 1999).

Les fonts epigràfiques

Ara com ara podem dir que les millors dades que tenim sobre la *Dertosa* romana no procedeixen de les troballes topograficoarqueològiques ni de les fonts escrites, sinó dels testimonis epigràfics. Efectivament, comptem amb una magnífica col·lecció d'inscripcions trobades a la ciutat, tot i que cap d'elles en context arqueològic. Aquestes inscripcions, que han estat recollides al *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL; cfr. HÜBNER 1892), han estat objecte d'alguns estudis monogràfics (PONS 1976; MAYER 1979; MAYER-RODÀ 1985; MAYER-RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUSS - MAYER 1994, p. 149-158), i fins i tot, pel que fa al territori, s'han succeït posteriorment noves troballes (GENERA-PONS 1990; GENERA *et alii* 1991). Aquestes inscripcions ens donen una valuosa informació sobre la societat de l'antiga *Dertosa*, especialment sobre les seves elits, ja que moltes de les inscripcions devien procedir de l'àrea del fòrum de la ciutat.

És interessant, per exemple, tenir en compte que els sevirs augustals (que, com hom sap, eren lliberts) són especialment nombrosos a les ciutats de la costa catalana, indicatiu d'un dinamisme econòmic que permetia la promoció social d'antics esclaus (PONS 1977, p. 216; PONS 1994, p. 205), i que, en el cas de *Dertosa*, constitueixen el grup social millor documentat epigràficament que les pròpies elits indígenes, que arriben a formar una mena de "sub-ordo" (PONS 1994, p. 134 i 205). *Dertosa* és, després de *Tarraco* i *Barcino* respectivament, la ciutat del que avui és Catalunya on es coneix un major nombre de sevirs augustals, dada important tenint en compte que a Catalunya es concentren el 70% dels sevirs de la *Hispania Citerior* (PONS 1994, p. 217). D'altra banda, una de les inscripcions ens documenta l'adscripció de la ciutat a la tribu Galèria, com és habitual a les ciutats de la costa catalana.

Tot seguit farem una breu valoració de les dades més importants que ens proporcionen aquestes inscripcions, que ja han estat estudiades abastament (PONS 1976; MAYER 1979; MAYER-RODÀ 1985; MAYER-RODÀ a CIL 1994), raó per la qual no ens hi entretindrem. Es coneixen dues dedicacions a Càstor i Pòl·lux (procedents del castell de la Suda, on possiblement havien estat reaprofitades); una està dedicada per Marc Valeri Antus i l'altra per una certa Valèria, potser parenta de l'anterior. De la Suda procedeix també una inscripció (en una ara de marbre blanc) dedicada a tots els déus i a Tutela (*Pantheo Tutelae*), dedicada per unes legacions del concili (*ob legationes in concilio*) de la província *Hispania Citerior* a l'emperador Antoni Pius; hi ha també una altra (avui desapareguda), dedicada a la Tutela per la concessió del sevirat a un pare i un fill anomenats Terenci; una altra (de jaspí de la Cinta) a Mercuri (documentada al carrer de la Ciutat-cantonada carrer d'Oliver), dedicada pel sevir augustal Publi Corneli Frontí (fig. 30 p. 119).

Una interessant inscripció (també de jaspí de la Cinta) és una dedicació de la *r(es) p(ublica) Dertos(anorum)* dedicada a Antoni Pius, per part de Marc Bebi Cras, en relació a una legació que sens dubte correspon al context de l'esmentada més amunt, amb la declaració a *Pantheo Tutelae*. L'ordo decurionum de la ciutat va dedicar una estàtua a l'emperador Pertinax. *L'ord(o) d(ecurionum) [c---] D(ertosanae)* en dedicà una altra (de jaspí de la Cinta) al cèsar Quint Herenni Etrusc, fill de l'emperador Deci, segons una inscripció que es trobà al carrer de la Croera. Aquesta inscripció és la que ha estat identificada com una referència a una suposada colònia Dertosana, però la interpretació de la lletra *C* creiem que no necessàriament s'hagi d'interpretar com a relatiu a una colònia, sinó que probablement el significat de la inscripció sigui realment el de *c(ivitate) D(ertosanae)* (MAYER-RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUSS - MAYER 1994, p. 149, 150 i 152; LLORENS-AQUILUÉ 2001, p. 20 i 31). Del carrer del Vall procedeix una

Fig. 30. Conjunt de làpides aprofitades en una casa situada a la cantonada del carrer de la Ciutat amb el carrer d'Oliver de Tortosa.

Fig. 31 Estela de la barca, un cop extreta del castell de la Suda.

inscripció, de finals del segle III, dedicada per la *r(es) [p(ublica)] Dertosana* a l'emperador Marc Aureli Car, sota la cura del llegat jurídic de la *Tarraconensis* Flamini Prisc (PONS 1994, p. 179), personatge que apareix també en una inscripció d'*Asturica Augusta* (Astorga).

La legació a Antoní Pius s'ha suposat que potser es podria explicar per l'estat poc pròsper de la ciutat (HÜBNER 1869, p. 536; cfr. PONS 1994, p. 210), però en realitat no tenim cap dada per suposar-ne ni la causa ni tampoc els resultats. Tanmateix, però, sembla que pot relacionar-se amb una reunió del concili provincial de la *Hispania Citerior* que habitualment es celebrava a *Tarraco*, però que excepcionalment ho degué fer a Roma (ja que Antoní no vingué mai a *Hispania*) a l'inici del regnat d'aquest emperador (PONS 1994, p. 213-214, 218-219 i 233).

A la Seu es va trobar una inscripció (en un pedestal de pedra sorrenca probablement de Flix GENERA-ÁLVAREZ en premsa), dedicada a Marc Eli Gràcil, questor i llegat d'alguna legió o província (el text està fragmentat) i patró dels *Dertosani*.

El duumvir i flamen de Roma i els Augusts, Luci Munni Plàcid, fou homenatjat per llegat testamentari pel seu fill homònim; també per testament es coneix una altra dedicació (en un pedestal de pedra sorrenca) al mateix personatge, feta a Pòrcia Plàcida. Marc Porci Terencià, qui arribà a ésser edil i duumvir, fou homenatjat pel seu fill Marc Porci Teopomp, segons una inscripció (de jaspi de la Cinta) documentada a la cantonada del carrer d'Oliver amb el de la Ciutat (fig. 30 p. 119). Al mateix lloc es documenta també una inscripció (tanmateix, de jaspi de la Cinta) dedicada a l'esmentat Marc Porci Teopomp, qui va ésser també edil i sevir augustal. Publi Valeri Pardus dedicà una estàtua al seu patró Publi Valeri Dionís, sevir augustal i edil, segons una inscripció (de jaspi de la Cinta) documentada al carrer de la Croera.

Hi ha, en fi, altres inscripcions honorífiques, com la (de jaspi de la Cinta) dedicada a Caius Cassi Níger per al seu fill Caius Cassi Àvit. Finalment, hi ha també inscripcions funeràries: la dedicada potser per un Luci Munni a la seva filla, de possible nom Pompònia (certament, aquí hi ha un problema d'identificació de noms, perquè no és lògic que hi hagi una Pompònia filla d'un Munni, de no ser que hi hagués de per mig una adopció); aquesta inscripció es trobà al carrer Nou del Vall-costat.

És interessant la inscripció (en una placa funerària de marbre) dedicada a Luci Numisi Liberal, d'origen cors, militar de la flota imperial de Ràvena, l'anomenada *cl(assis) p(raetoriae)*

Ravenn(atis), a qui el seu company d'armes i hereu Didi Pol·lió, juntament amb Gel·lia Excitata, li dedicaren un monument documentat a la plaça de l'Olivera. Una altra inscripció ens mostra l'existència d'un col·legi funerari, la dedicada a un cert Marc Sal·lusti per part dels *sodales Herculanei*; es tracta d'una inscripció de pedra sorrenca documentada a la Suda.

Pòrcia Eufròsine (nom de clar origen servil) dedicà una inscripció (en pedra sorrenca, possiblement de les pedreres de Flix) al seu marit Aul·lus Cecili, del qual se'ns indica que era *cubicularius*, segons una inscripció que es conservava reutilitzada en un parament de la Suda (fins que fou extreta tot deixant una còpia) (fig. 31 i 32) i que és destacable per tenir gravada la representació d'un vaixell, que per les seves característiques correspon a una nau onerària romana, com la que apareix a les monedes de *Dertosa* (p. 117).

Júlia Màrcia dedicà una inscripció al seu marit Quint Juli Flavià i al pare d'aquest, Quint Juli Getúl·lic. Luci Semproni Hiber (personatge de suggeridor *cognomen*) i Cecília Quieta dedicaren una inscripció funerària a llur pare Luci Semproni Quaesit, documentada al col·legi de Sant Jordi i Sant Domènec. Aquí també hi ha una sorprenent variació de noms entre el pare i els fills, que podria indicar el fenomen de sengles adopcions. Un personatge que sembla anomenar-se Luci Eli Caesià i Valèria Marcel·la dedicaren una inscripció de jaspi de la Cinta (trobad a la plaça de l'Olivera) al seu fill Luci Eli Elià. Un tal Paludí i una dona anomenada Serena dedicaren una inscripció al fill d'aquesta (i probablement d'ambdós), Serà, segons una inscripció (en pedra sorrenca) documentada al carrer del Vall. Una altra inscripció, més fragmentària, sembla fer referència a un personatge anomenat probablement Crescent (documentada al col·legi de Sant Jordi i Sant Domènec). Finalment, del castell de la Suda procedeix una inscripció de la qual només es poden llegir les lletres ...VNT..., per la qual cosa resulta il·legible.

Ja d'època tardoantiga és una inscripció jueva trilingüe (Holo 1999), trobada al barri de Sant Jaume, que està dedicada a una noia de nom Meliosa, que va morir als 24 anys; aquesta inscripció conté la representació d'un estel de cinc puntes i d'una *menorah*, o canelobre sagrat.

La inscripció més antiga és la de M. Eli Gràcil, que deu ésser d'època de Claudi o Neró, ja que l'historiador Tàcit (Ann., 13, 53) anomena un personatge que probablement es pot identificar amb el mateix, i que era llegat de la província de Bèlgica els anys 55-56 de la nostra era, sota l'imperi de Neró (Mayer-Roda 1985, p. 711; Revilla 2003, p. 165; Des Bosc-Plataeux 2005, p. 448). Aquest personatge no sabem si era o no natural de *Dertosa*, ja que s'ha

suggerit que l'expressió *legatus* que apareix a la inscripció podria no correspondre a cap legió ni govern de província, sinó que podria haver estat *legatus iuridicus* de la *Hispania Citerior*, i que per haver exercit aquesta magistratura hagués estat elegit patró dels dertosans (LE ROUX 1982, p. 460). Tanmateix, si l'expressió *legatus* de la inscripció fa referència al seu govern a Bèlgica (com sembla probable), és lògic suposar que fos elegit *patronus* pels seus conciudadans, i que efectivament fos natural de *Dertosa*, amb la qual cosa tindriem documentat un senador procedent de la ciutat en data força precoç, en època julioclàudia.

Aquest testimoni epigràfic ens indica, doncs, la importància que va assolir l'elit de *Dertosa* ja en la segona meitat del segle I de la nostra era, fins a l'extrem d'ocupar càrrecs importants a l'administració imperial. Precisament, com indiquen J. Pons (1994) i Revilla (2003), la promoció social d'aquest personatge és probablement un indicatiu del dinamisme de l'elit dertosana a mitjan segle I dC, de la qual cosa el conjunt arqueològic de la Costa dels Capellans en podria ésser un bon exemple, com a reflex del comerç i l'economia del moment.

Probablement, Eli Gràcil estava emparentat amb un cavaller anomenat Cneu Pompeu Homul Eli Gràcil Cassià Longí, que fou procurador a l'època de Domicià i Trajà (CABALLOS 1990, p. 39; REVILLA 2003, p. 165); tot i que s'ha suposat que era descendent seu i que s'ha dit que era senador, en realitat és un personatge de rang eqüestre, amb una carrera d'origen militar i per tant, inferior al senatorial que ostentà l'Eli Gràcil abans esmentat. Pompeu Homul, per la seva adscripció a la tribu Quirina (i no a la Galeria, a la qual estava adscrita *Dertosa*) probablement no procedia de *Dertosa*, sinó de l'àrea de València; ocupà, entre altres càrrecs, la procuratura de *Britannia* i de les Gàl·lies *Lugdunensis* i Aquitània, i és possible que la seva relació amb la família d'Eli Gràcil provingui de la línia materna (DES BOSC-PLATEAUX 2005, p. 656-658).

Tot i que algunes de les inscripcions estan actualment perdudes, es pot constatar que el material de base emprat per a la majoria d'elles és el jaspi de la Cinta, també anomenat *brocatello* (MAYER-RODÀ 1985, p. 708-709), que s'utilitzà especialment per a les inscripcions honorífiques. Tanmateix, l'esmentada inscripció d'Eli Gràcil no és de jaspi de la Cinta, i aquesta és una de les raons que han permès suposar que l'ús i explotació d'aquesta preuada pedra local no és anterior a finals del segle I com a mínim, i que es generalitzà durant el segle II (MAYER-RODÀ 1985, p. 712).

Cal dir que les pedreres d'on s'extreia el jaspi de la Cinta es troben als afores de Tortosa, especialment al barranc de la Llet (al sud de la ciutat), que varen seguir en explotació en

època medieval i moderna (MAYER-RODÀ 1985, p. 719; GENERA - ÀLVAREZ - GALINDO 2005, p. 258-260; GENERA I ÀLVAREZ -en premsa-). Aquest material, que tingué una àmplia difusió a la costa mediterrània compresa entre *Emporiae* i *Saguntum* (MAYER-RODÀ 1991, p. 38 i 40; RODÀ 1993, p. 331; RODÀ 1998, p. 115 i 117), es troba documentat en diversos jaciments, com *Iluro* (Mataró; cfr. ÀLVAREZ-MAYER 1990, p. 37), Can Modolell (Cabrera de Mar; cfr. ÀLVAREZ-MAYER 1998, p. 47), Can Sans (Sant Andreu de Llaveneres), *Barcino* (Barcelona), els Munts (Altafulla; cfr. KOPPEL-RODÀ 1996, p. 149), la Llosa (Cambrils; cfr. MACÍAS-RAMÓN 1993, p. 361), la Fontjoana (GENERA 1990) que també es troba en llocs tan allunyats com *Italica* i *Munigua*, a la Bètica, *Bilbilis* (terme de Calatayud), *Uxama* (Burgo de Osma, Soria), *Clunia* (Peñalba de Castro, Burgos) i fins i tot al jaciment d'Arcaya, a Álava (RODÀ 1993, p. 331; RODÀ 1998, p. 117; GENERA - ÀLVAREZ - GALINDO 2005, p. 260; GENERA-ÀLVAREZ en premsa). La seva difusió, però, supera àmpliament l'àmbit local i regional, ja que sabem que fou utilitzat, com a element decoratiu, en aplacats de paret a Roma i Ostia, ja que s'identifica en mosaics d'*opus sectile* en l'anomenada "basílica" de *Iunius Bassus* (construïda l'any 331 dC), a Roma, i en una *domus* situada al costat de la Porta Marina, a Ostia (GNOLI 1971, p. 17). A més dels llocs esmentats, s'ha documentat a *Narbo* (Narbona, França), a l'illa de Capri (vil·la de Tiberi), a diverses vil·les del Laci, així com a *Utica* i *Hipona*, al nord d'Àfrica (RODÀ 1993, p. 331; RODÀ 1998, p. 117; FALCONE-LAZZARINI 1998, p. 88). La seva troballa a la vil·la de Tiberi no té perquè ésser contemporània d'aquest emperador, sinó que probablement procedeix d'una fase posterior; si no és així, això ens podria indicar una explotació del "brocatello" més antiga del que es pensava.

És interessant posar en relleu que el llenguatge de les inscripcions de *Dertosa* mostra una certa complexitat que l'allunya de l'estructura més habitualment documentada a les ciutats romanes, com posa en relleu el cas de Teopomp, que rebé el *primo aedilici iuris in perpetuum*; aquest i els altres elements epigràfics proporcionen la idea de l'existència d'una elit local molt poderosa, amb una situació jurídica i una potencialitat econòmica molt diversificada (REVILLA 2003, p. 164-165). D'altra banda, la presència d'una dedicació a Mercuri evidencia la importància del comerç a la ciutat, doncs aquest déu n'era el patró (BAYERRI 1948, p. 609). També és un indicatiu de la importància comercial de *Dertosa* la làpida referent a Sal·lusti Fèlix, mort lluny de la ciutat, tot i que aquesta circumstància podria ésser deguda a altres causes. I finalment, encara que la inscripció dedicada al soldat de la *classis praetoria Ravennatis* s'ha tractat d'interpretar com una actuació de reforç extraordinària vinculada amb la incursió dels *mauri* en època de Marc Aureli (cfr. PONS 1994, p. 241), aquesta circumstància és més que dubtosa, ja que sabem que aquestes incursions afectaren la província *Baetica* i no hi ha cap constància ni indicatiu que tinguessin repercussions tan al

nord. Probablement ens està indicant un cert paper del port de *Dertosa* en l'organització militar de l'Imperi, tot i que sobta la relació amb una unitat militar centrada en la mar Adriàtica, quan seria aparentment més lògic associar-la amb la flota de *Misenum*, a la Campània.

La problemàtica historicoarqueològica, fundació de la ciutat i la seva categoria jurídica

El primer problema que cal escatir és, ja no tan sols el de la fundació de la ciutat, sinó també intentar resoldre la dualitat *Hibera-Dertosa* que ens plantegen les fonts escrites i numismàtiques. S'ha arribat a suposar que es tractés de dues ciutats diferents; havent-se proposat situar *Hibera* al nucli urbà de l'actual Amposta, on sabem que hi hagué un poblat ibèric a l'emplaçament del posterior castell medieval (GENERA 1991, DILOLI 1995, p. 108; DILOLI 1997, p. 87; VILLALBÍ - MONTAÑÉS - FORCADELL 2002), que sens dubte tingué un important paper estratègic en el control de la desembocadura de l'Ebre. Altres autors han suggerit que *Hibera* i *Dertosa* fossin dos nuclis diferents situats a banda i banda del riu, ubicant aquest darrer a l'actual casc antic de Tortosa (i que seria el nucli originari de la ciutat) mentre que *Hibera* es trobaria al marge dret del riu, a l'actual Roquetes (GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, p. 5) o al barri tortosí de Ferreries, i acabaria essent absorbida per *Dertosa*. Aquesta darrera proposta cal dir que no es recolza en cap dada arqueològica fiable (ja que mai no s'han trobat ni tan sols indicis arqueològics de l'existència d'aquest suposat nucli ibèric a Roquetes o a Ferreries), i resulta poc conculent treure aquesta conclusió a partir del fet que Titus Livi (*Ab Urbe condita*, XXIII, 28) situa *Hibera* al marge dret de l'Ebre, com si Livi fos un prodigi d'exactitud històrica i geogràfica; per tant es tracta, al nostre entendre, d'una hipòtesi amb molt poca base. A més, com ja s'ha dit, és possible que *Hibera* es pugui identificar amb el jaciment documentat sota al castell d'Amposta, on hi ha restes ibèriques; en aquest cas, podríem pensar que el municipi romà es va formar, efectivament, a partir de dos nuclis diferents, però ens manquen dades per suposar una activitat en època imperial del nucli ampostí. En tot cas, se li pot atribuir a aquest darrer una certa importància portuària, ja que evidentment s'hi arribava, venint de mar, abans que al port de *Dertosa*, tot i que potser estava menys arrecerat.

De fet, tot i que ambdós noms apareguin per separat en les dues cares de les monedes d'època de Tiberi, creiem que el fet que es tracti d'una sola encunyació ens permet creure que el *Municipium Hibera Iulia Illegavonia* i *Dertosa* són la mateixa ciutat. En realitat, aquesta dualitat toponímica, que en principi podria estranyar, no és inhabitual a la zona est d'*Hispania*, ja

que la tenim testimoniada també en altres casos. Concretament, Estrabó (*Geographiká* III, 4, 8) ens informa que *Emporion* (Empúries) era una dipolis, és a dir, una ciutat doble, referint-se a l'existència d'un nucli indígena i un de colons grecs. El nom d'*Indika* o *Untika* que s'ha volgut atribuir al nucli ibèric no està documentat amb seguretat, però sí el nom d'indigetes o indiketes que correspon al *populus* ibèric que habitava antigament l'Empordà.

Un cas menys clar seria el de *Barcino*, de la qual si bé és cert que el nom de Laie que se li ha volgut atribuir no està documentat per cap font antiga, sí que és evident que hi hagué un nucli ibèric a Montjuïc que almenys en els primers moments de la ciutat romana del pla (de fundació augustiana) podria haver presentat un fenomen de dualitat, la qual cosa potser justificaria que Aviè, en la seva *Ora maritima* faci referència a *Barcilonum amoenas sedes*, és a dir, que esmenta la ciutat en plural, com si fos també una ciutat doble.

Hi ha dos casos, força més evidents, de dualitat toponímica: *Cesse-Tarraco* i *Arse-Saguntum*. En cap d'aquests casos es coneix l'origen del topònim ni la causa d'aquesta dualitat. És més que probable que el mot *Arse* no tingui res a veure amb la ciutat itàlica d'*Ardea*, poblada pels rútuks, als quals Titus Livi atribueix un paper en la fundació de Sagunt, sens dubte per tal de justificar la seva aliança amb Roma que provocà la conquesta de la ciutat per Aníbal. Probablement es tracti d'un topònim ibèric; tampoc no es pot dir gran cosa del nom *Saguntum*, tot i que la referència a una població anomenada *Saigantha* en un text sobre un plom trobat a Empúries (SANTIAGO-SANMARTÍ, 1988; SANMARTÍ 1991), sembla que correspon probablement a aquesta ciutat, i que s'ha suggerit que pogués inicialment referir-se a la zona portuària del Grau Vell, i el nom d'*Arse* restés limitat al nucli urbà de l'interior (ARANEGUI 2004 A, p. 42).

Tant en el cas de *Cesse-Tarraco* com en el d'*Arse-Saguntum* (encara que, com hem vist, amb més matisos en aquest darrer cas) no tenim prou elements arqueològics que ens permetin suposar una dualitat de nuclis de població en època ibèrica (a diferència del que passa a Empúries), per la qual cosa hem de suposar que es tracti de nuclis únics que, per alguna raó que se'ns escapa, tenen una doble denominació. Com es veu, per tant, la dualitat *Hibera-Dertosa* (tot i que estem lluny de documentar-ne el motiu) sembla ésser que correspon a un únic nucli, ja que la suposada dualitat entre dos hàbitats situats a ambdues ribes de l'Ebre no té cap base arqueològica, si més no amb les dades actualment conegudes.

El nucli ibèric, del qual podem suposar-ne la denominació d'*Hibera* per la seva relació amb la Segona Guerra Púnica (i per tant, amb un món indígena encara sense romanitzar) podria

haver estat al turó on avui en dia s'alça el castell de la Suda, que domina visualment la ciutat posterior i bona part de la vall fluvial. Tanmateix, no s'hi han fet mai excavacions arqueològiques, per la qual cosa només la troballa d'alguns materials ceràmics en superfície permet identificar l'existència d'aquest hàbitat ibèric. D'altra banda, la construcció, els anys 1972-1974, del Parador de Turisme, ben segur que ha comportat la destrucció de les restes arqueològiques que hi poguessin haver al seu recinte (fig. 33 p. 129). Tenint en compte que el mot *Dertosa* no es documenta fins a l'època romana imperial (la qual cosa no impedeix el seu ús anterior) no podem documentar la possibilitat que el nucli ibèric hagués tingut ja una doble denominació.

Per tot el que acabem de dir, no en sabem res sobre l'urbanisme de l'hàbitat ibèric, encara que, considerant la seva ubicació estratègica, és molt possible que aquest nucli exercís, ja en època ibèrica, la capitalitat del poble ilerconvó, sobre l'estructura política del qual malauradament desconeixem.

Tot i que sens dubte el poblat ibèric marca l'origen de *Dertosa*, no en sabem res sobre la fundació de la ciutat romana pròpiament dita, situada entre el turó i el riu. Les fonts escrites no en parlen; únicament podem constatar la seva existència en el segle I de la nostra era, a partir de les troballes numismàtiques i del testimoni d'Estrabó i altres autors antics. Tanmateix, si es tracta d'un simple trasllat al pla del poblat ibèric (la qual cosa, d'altra banda, hauria de respondre a alguna política oficial de l'autoritat romana) o si, al contrari, correspon a una fundació *ex novo*, és quelcom que no podem per ara establir.

Cal tenir en compte, també, la possibilitat, derivada de la crònica de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (a la qual s'ha fet esment abans) que la ciutat rebés la concessió de l'estatut de *municipium* per part del mateix Juli Cèsar (BAYERRI 1948, p. 494; PONS 1994, p. 71 i 151; JÁRREGA 2000). Això implica la promoció d'un nucli indígena, però no sabem si es tracta del que hi havia llavors dalt del turó o si, al contrari, ja hi havia un nucli urbà establert al ves-sant. També és possible que la concessió del títol municipal comportés la veritable creació de la ciutat romana pròpiament dita.

La guerra cesarianopompeiana sembla que va tenir repercussions a la zona de *Dertosa*, ja que s'ha constatat una destrucció violenta de l'assentament de Sant Miquel de Vinebre, que per la presència d'alguns materials (àmfores tarraconenses) i l'absència d'altres (sigil·lata itàlica) s'ha datat vers el 45 aC (GENERA *et alii* 2002, p. 264), i s'ha relacionat hipotèticament amb les

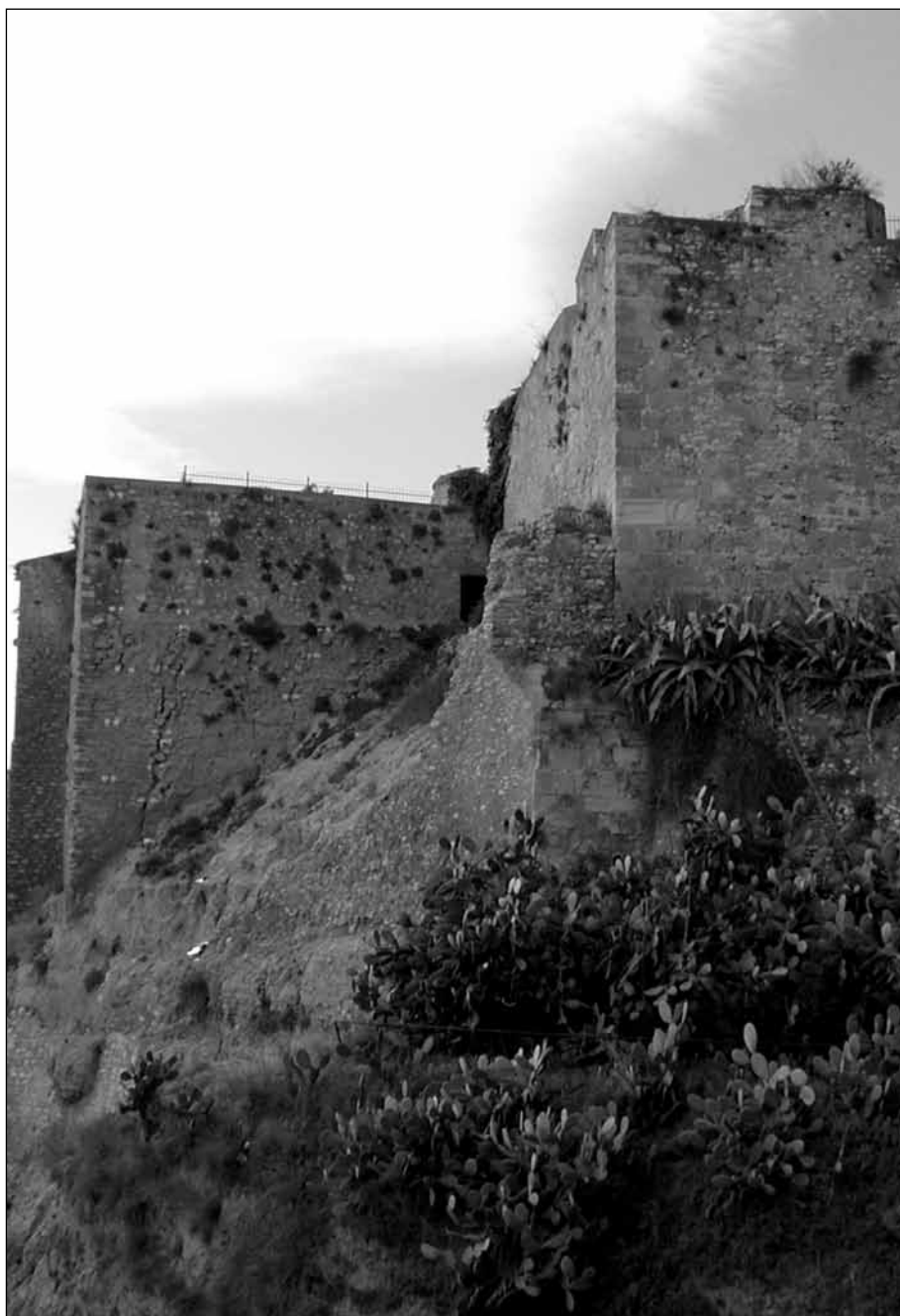

Fig. 32. Vista de la muralla (torre de Llevant) on veiem encastada la rèplica de l'estela de la barca.

Fig. 33. Vista de l'espai, avui els jardins del Parador de Turisme de Tortosa, on es troba un conjunt de columnes de possible origen romà.

activitats de guerra de “guerrilles” endegada per Sext Pompeu després de la batalla de *Munda* (Appià, *Bell. Civ.* 2, 106; 4,83 i 5,143), que es poden considerar activitats de bandidatge (AMELA 2001, p. 18). També s’ha relacionat amb aquests fets un tresoret (CAMPO 1984, p. 233) trobat a Tortosa al segle XVI, compost per monedes de Brutus (54 aC), Q. Pompeu Ruf (54 aC) i Cèsar (49-48 aC). Tot i que no podem, en ambdós casos, donar una cronologia concreta (ni tan sols un lloc de troballa exacte, en el segon cas) per a la destrucció de Sant Miquel de Vinebre (que no oblidem, ocupa un lloc estratègic –en el pas de l’Ase– important per controlar en qualsevol conflicte bèl·lic antic) i l’ocultació del tresoret, sí que és evident que permeten documentar que la guerra civil entre cesarians i pompeians va tenir una repercussió important al curs inferior de l’Ebre (GENERA *et alii*, 2002).

Tanmateix, s’ha suposat que *Dertosa* hagués estat colònia romana (GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, p. 4-5), basant-se en una controvertida interpretació del mot *katoikia* amb el qual la designa Estrabó (*Geographiká*, III, 4, 6), així com a partir de la inscripció d’un pedestal d’estàtua del segle III dC, dedicada segons alguns autors per l’*ordo decurionum* de la colònia de *Dertosa* a Herenni, fill de l’emperador Deci (CIL II, 4058; MAYER-RODÀ 1985, p. 704-705; PONS 1994, p. 243). Aquesta darrera interpretació es deriva de les abreviatures C.D que apareixen a la inscripció, però probablement deu tenir una altra lectura, i en realitat deu voler dir *c(ivitate) D(ertosensis)* (MAYER-RODÀ, a ALFÖLDY - CLAUSS - MAYER 1994, p. 149, 150 i 152; LLORENS-AQUILUÉ 2001, p. 20 i 31) o potser millor (seguint el gentilici esmentat per Plini), *D(ertosanae)*. A més, deixant de banda que la realitat jurídica és molt diferent en el segle III (després de la promulgació de la *Constitutio Antoniniana*) que en els segles I i II, hem de recordar que l’abreviació habitual per al mot jurídic colònia és COL., i mai únicament la lletra C.

S’han atribuït a *Dertosa* un grup de monedes, en les quals apareix un bust llorejat de Cèsar a l’anvers, mentre que al revers es representa un home guiant una arada amb bous (clar símbol fundacional romà) sobre una llegenda que s’havia llegit com *Col. Dertosa* (FLÓREZ 1757, nota 56, lám. XX, núm. 11-13; BAYERRI 1948, p. 545 i 626; GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, p. 5; DILOLI 1996, p. 50-51). No cal dir que, si aquestes monedes fossin autèntiques (la qual cosa s’ha discutit), indicarien clarament que *Dertosa* fou una colònia cesariana. Tanmateix, un estudi recent ha demostrat que aquestes monedes, tot i ésser autèntiques, han estat mal interpretades, i que corresponen en realitat a encunyacions del Mediterrani oriental, de *Lampsacus* i *Dumae* (LLORENS-AQUILUÉ 2001, p. 26 i 88). Per tant, no tenen res a veure amb *Dertosa*, i no poden utilitzar-se per a l’estudi de l’origen de la ciutat.

D'altra banda, les dades numismàtiques ens indiquen clarament que, en època de Tiberi, *Dertosa* era un *municipium*, així que no estem en condicions de saber si prèviament havia tingut la categoria colonial, però en qualsevol cas no va ésser un *municipium* que en època tiberiana es convertí en colònia, com s'havia suposat (GARCÍA Y BELLIDO 1962-63, p. 5). Tanmateix, les dades numismàtiques fan pensar que es tractà, des d'un principi, d'un *municipium*; una vegada desestimats els arguments epigràfic i numismàtic, només podria adduir-se a favor de la categoria colonial l'ús del mot grec *katoikia* per part d'Estrabó, però aquest és un indicatiu massa feble i no té perquè correspondre a l'estatut jurídic romà de colònia, sinó que podria tenir un significat general com a ciutat. Per tant, podem concloure que, actualment, no comptem amb cap element que ens permeti suposar que *Dertosa* fos una colònia, mentre que sabem, per les mateixes monedes, que era un *municipium* en època d'August i Tiberi.

La solució al problema de la fundació de la *Dertosa* romana no és fàcil, i l'arqueologia podria ajudar decisivament a solucionar-lo si comptéssim amb nivells arqueològics de la fase inicial de la ciutat; malauradament, les condicions geogràfiques de Tortosa en són molt poc favorables, ja que la presència immediata del riu Ebre provoca que la capa freàtica sigui molt alta, per la qual cosa és gairebé impossible excavar els nivells fundacionals (que d'altra banda s'han de trobar a força fondària), ja que sempre que s'ha practicat una excavació la inundació dels sondejos ha provocat que s'hagin d'abandonar abans d'assolir-los.

Tot i tenint en compte aquesta limitació, és possible intentar fer una aproximació a l'arqueologia de *Dertosa* a partir de les troballes casuals i les poques excavacions arqueològiques que s'hi han dut a terme. La superfície que abastava i la planimetria de la ciutat es coneixen encara molt malament, tot i que hi hagi algunes dades que cal considerar.

En primer lloc, la concentració de les troballes epigràfiques i l'aparició vers el 1622 d'un paviment lastricat a la zona de la catedral (DESPUIG 1557, reed. 1981, p. 142), han fet suposar que el fòrum de *Dertosa* es trobava en aquesta àrea. D'altra banda, és poc el que podem dir sobre el traçat dels carrers i la planta urbana, però en tenim alguns indicis, que més endavant comentarem.

La topografia antiga de *Dertosa*

Malauradament, hem de dir que no podem, ara com ara, presentar una planta identificable de la ciutat romana de *Dertosa*, ja que les grans transformacions d'època medieval han fet

que aquesta resulti difícilment recognoscible; a més, aquesta problemàtica no ha estat gaire estudiada pels investigadors que s'han ocupat d'aquesta ciutat. Hi ha també un altre problema, ja que el nivell freàtic ha augmentat la seva alçada en 1,60 m des de l'època romana (MIRAVALL 2004, p. 166), per la qual cosa hom troba, a uns 6 m de fondària, el nivell freàtic de l'Ebre, la qual cosa pràcticament impossibilita l'excavació arqueològica dels nivells romans i tardoantics que es troben a aquesta cota, com va passar a la plaça de l'Olivera (GENERA 1982-1983, CURTO *et alii* 1984-85, p. 115), a la confluència dels carrers de Rasquera i de l'Hospitalet (BLASCO - MELIAN - LORIENTE, 1993) i a la plaça de Sant Jaume (MARTÍNEZ-MIRÓ 1991-92, p. 129).

Cal tenir present, però, que existeix una delimitació natural molt clara, que mediatitza l'extensió de la ciutat antiga: els límits a llevant i a ponent són definits pel turó on s'alça el castell de la Suda per un cantó, i el riu Ebre per l'altre; d'altra banda, els barrancs del Cèlio i del Rastre permeten definir els límits màxims al nord i al sud. Tanmateix, dintre d'aquests límits, cal tenir en compte altres arguments per tal d'intentar determinar l'extensió urbana de *Dertosa*. Així, en no poder definir el recinte de la muralla romana, la planimetria de la ciutat antiga s'ha d'intentar a partir de la distribució de les troballes dutes a terme, així com de l'observació d'una possible fossilització de la trama urbanística antiga en la ciutat actual. A partir de les primeres excavacions arqueològiques dutes a terme a la ciutat, es va efectuar una planta amb la situació de les troballes (GENERA-ARBELOA 1986-1987, p. 85, fig. 2; GENERA 1993b, p. 54).

Les excavacions arqueològiques efectuades durant els darrers anys a l'interior del que fou el nucli urbà de *Dertosa* ajuden també a delimitar el seu espai urbà. Es tracta d'intervencions en gran part inèdites, de les quals hi ha algunes notícies breus. Concretament, podem esmentar els estrats i les restes d'edificis d'època tardoantiga apareguts a la plaça de l'Olivera els anys 1982 i 1984 (GENERA 1982-1983, CURTO *et alii* 1984-85, p. 115-117; JÁRREGA 1993 A, p. 990-1002), els testimonis de paviments i murs (datables entre els segles IV-V, i potser VI-VII), de difícil interpretació trobats a la confluència entre els carrers de Rasquera i de l'Hospitalet (BLASCO - MELIAN - LORIENTE, 1993); les restes arquitectòniques (malauradament aïllades i sembla que d'impossible interpretació), datades vers els segles IV-V, que aparegueren a la plaça de Sant Jaume (al barri de Remolins) els anys 1990 i 1991 (MARTÍNEZ-MIRÓ 1991-1992, p. 129; ARBELOA 1999, p. 83), i les estructures de la mateixa cronologia localitzades l'any 1993 a la confluència del carrer de l'Escorxador Vell amb el Pas de Ronda, al peu del turó de la Suda (ARBELOA 1999, p. 84); aquestes darreres estaven situades sobre un nivell d'aterrossament delimitat per un mur fet amb grans pedres lligades amb fang (URV sense data, p. 18). Hi ha notícies menys documentades sobre troballes (segons sembla, es tracta també de contextos

tardoantics) durant les dècades de 1960-1970 als núm. 6-8 del carrer del Doctor Ferran; a aquest darrer carrer es varen dur a terme també algunes troballes l'any 1984 (GENERA 1985 i 1998; URV 2005, p. 20).

En aquests moments, malauradament, hem dir que no coneixem encara cap dada segura del que degué ésser el recinte emmurallat de *Dertosa*; no obstant això, s'han fet diversos intents de definir-lo, i tot seguit podem copsar quina és la situació actual. Ni tan sols es conserven restes muràries d'època àrab (a les quals es refereix el text del geògraf al-Hymiarí), ja que les muralles més antigues actualment visibles són anteriors del segle XIV (MIRAVALL 2004, p. 171). Només al castell de la Suda (anomenat també de Sant Joan) apareix algun pany de muralla fet amb *opus spicatum*, de cronologia altomedieval. Bayerri comenta que a l'angle occidental del castell de Sant Joan, a la "porta del Diamant", es veuen "mamposterías romanas" (BAYERRI 1948, p. 291). No podem identificar a quin tipus d'edificis podien pertànyer, si corresponen a les muralles o no, ni tan sols si són d'època romana, però probablement aquesta referència correspongui als paraments altomedievals que acabem d'esmentar, i que hipotèticament poden atribuir-se a la construcció d'època omeia que esmenta al-Hymiarí.

Cal tenir present, però, que existeix una delimitació natural molt clara, que mediatitza l'extensió de la ciutat antiga: els límits a llevant i a ponent són definits pel turó on s'alça el castell de la Suda per un cantó, i el riu Ebre per l'altre; d'altra banda, els barrancs del Cèlio i del Rastre permeten definir els límits màxims al nord i al sud.

L'any 1909, Joan Abril va proposar una planta del recinte de la *Dertosa* romana (ABRIL 1909), la qual centra principalment el barri de Remolins. Bayerri (1948, p. 669) indica, seguint Abril, que el traçat de la muralla romana baixava des del portal de Remolins, al nord, en direcció sud (tot seguint la riba del riu) vers el barranc del Rastre, el qual travessava els carrers del Vall i del Bisbe fins a l'Ebre, on desaguava; és a dir, que ve a definir un recinte limitat per un cantó, en sentit est-oest, pel turó de Sant Joan o de la Suda i l'Ebre, i en sentit nord-sud pels barrancs del Cèlio i del Rastre.

Tanmateix, però, la romanitat de les muralles esmentades per Abril i Bayerri és dubtosa; la muralla romana sembla tan sols haver-se identificat amb seguretat a un costat de la catedral (sota l'Aula Magna de la Canònica de la Catedral; GENERA 2003, URV 2005, p. 17), a partir d'intervencions arqueològiques efectuades l'any 2001 i encara inèdites que, en tot cas, indiquen que el traçat d'aquesta muralla no es correspon amb el dels recintes posteriors.

El límit septentrional de la muralla (i per extensió, del nucli urbà) s'ha suposat que podria correspondre a l'antic portal de Remolins, per no haver notícia de la troballa d'enterraments a l'interior del recinte que aquest portal delimita, però aquest no ens sembla un argument de pes, i podria discutir-se. El portal de Remolins, avui desaparegut, estava flanquejat per dues torres de planta quadrada fetes amb carreus de bona qualitat, dels quals en resta encara una fotografia publicada per Bayerri (1948, p. 670). Tanmateix, tenint en compte les restes actualment conservades de muralles de la zona (com la torre del Cèlio), tot sembla indicar que aquesta porta corresponia molt probablement a la muralla del segle XIV.

Malgrat que el barri de Remolins s'ha situat dins el recinte de la ciutat romana, això sembla dubtós. Aquest barri és conegut també amb el significatiu nom de "la Vila-nova" (MIRAVALL 2004, p. 175), i la zona de l'Esplanada de Remolins (corresponent avui a la plaça de la Immaculada) va estar escassament ocupada al llarg dels segles, només s'hi edificà a partir d'inicis del segle XX. Aquest barri es degué formar quan Ramon Berenguer IV féu una donació a la comunitat jueva de la ciutat de les drassanes que hi havia a aquesta zona per tal de fer-hi un call (MIRET 1904). La donació descriu un recinte fortificat per 17 torres, d'ubicació discutida, que no s'ha pogut localitzar (MARTÍNEZ 1994, p. 337), i que segurament defensava aquestes drassanes, que es varen bastir en el segle X, en temps del califa Abderraman III, com sabem per una inscripció que encara es conserva (MARTÍNEZ 1994, p. 337; MIRAVALL 2004, p. 16, 24 i 166). El carrer de Vila-nova es va crear al segle XII, i ara és el veritable eix del barri de Remolins (MIRAVALL 2004, p. 176).

Les dades que acabem d'esmentar permeten pensar que en època andalusina tota aquesta zona es trobaria a extramurs. Des del castell de la Suda hi baixava una murada per l'actual carrer de la Cortadura (o el Tallat) fins al riu, on el portal de l'Assoc separava l'Esplanada de Remolins del nucli antic. Aquest portal, que era la sortida nord de Tortosa, podem pensar que era el límit de les muralles en època andalusina, on just extramurs hi havia un mercat (*al-suq*) que ha donat el nom de l'Assoc que té el portal; aquest mercat continuà al segle XII, com indiquen els documents de l'època (MIRAVALL 2004, p. 178). Per tant, resta força clar que aquest portal constituïa el límit de la "Madina" andalusina. Tanmateix, s'ha publicat una referència (cal dir que força genèrica) a l'existència d'un document (que no s'especifica) que esmenta que per fer aquest mur calgué enderrocar algunes cases, la qual cosa indica que aquesta muralla seria medieval (ARBELOA 2008, p. 83). De tota manera, ens sembla una referència, com dèiem, poc clara, que no explica la raó de la construcció d'una muralla interior. D'altra banda, roman el dubte de si el recinte romà hagués estat més gran i s'hagués

despoblada posteriorment, o si al contrari és al portal de l'Assoc i no en el de Remolins on caldria portar els límits de les muralles i de la ciutat romana. La referència al-Hymiarí a la construcció de la muralla feta pels omeies sobre el traçat d'una muralla antiga fa pensar en la identificació d'ambdós recintes.

Recentment s'ha suposat que el límit nord de la ciutat romana deuria trobar-se en algun punt proper al barranc del Cèlio, entre els carrers de Ginestar i de Travessia Mur (URV 2005, p. 22), tot i que això s'ha fet a partir de la constatació de l'existència de restes arquitectòniques fins aquesta zona, que cal dir que no estan ben caracteritzades i que podrien haver estat a extramurs.

Abril (1905), fa esment també de la troballa d'un fragment de muralla romana en fer la cripta del temple de la Reparació (al carrer de la Mercè), juntament amb sepultures i altres restes (ABRIL 1905; BAYERRI 1948, p. 669). Aquest pany de muralla correspon al tram situat entre la Suda i el portal del Romeu, però com que sembla que aquest darrer no correspon a la muralla romana (com veurem més avall) és possible que la fortificació trobada a l'emplaçament de l'esmentada església correspongui a l'època medieval.

Pel que fa a la zona paral·lela al barranc del Rastre, hi ha fonts del segle XIV que fan referència a les reparacions fetes a la muralla que resseguia el barranc, que anomenen "mur vell" (MARTÍNEZ 1994, p. 331). L'any 2001 es va fer una excavació arqueològica (encara inèdita) per part de J. Martínez i E. Arasa, al subsòl de l'Aula Magna de la Canònica de la catedral, on es va descobrir un tram de muralla datable en època tardoantiga i andalusina; s'ha suggerit que aquest pugui ésser també el traçat original (URV 2005, p. 17), tot i que no tenim dades que ho recolzin ni ho desmenteixin. Aquestes troballes permetrien modificar la interpretació tradicional, que relacionava el proper portal del Romeu amb la muralla romana, però el traçat d'aquesta seria diferent i aniria paral·lel al barranc del Rastre, però més a l'interior que la fortificació medieval. Per tant, les estructures tardoantigues trobades a la plaça de l'Olivera (a les quals ens referirem després) podrien haver estat situades extramurs. El portal del Romeu pot haver-se originat amb les reparacions del segle XIV (quan es va fer el recinte que s'ha documentat al cantó nord) o potser correspon a la construcció d'època omeia a la qual fa referència al-Hymiarí.

Miravall (2004, p. 166) suposa una destrucció de la ciutat a causa de les primeres invasions germàniques que provocà la reducció de la seva superfície i la creació d'un nou recinte emmurallat, que correspondria al fonament exterior del refectori de la catedral, seguint per dintre l'aula major (on hi havia una torre de reforç o un portal), tot vorejant els carrers de Sant Felip

Neri i la Costa del Castell fins als Reials Col·legis. En aquest cas, les restes arquitectòniques tardoantigues trobades a la plaça de l'Olivera restarien extramurs.

Amb tota la problemàtica que acabem d'esmentar, cal tenir present la possibilitat que indica Miravall d'una hipotètica reducció del recinte emmurallat, que resulta, però, problemàtica, encara que podria recolzar en la cronologia tardoantiga que presenta el mur excavat sota la catedral l'any 2001, que no sabem si pot correspondre o no al traçat original. A més, sembla ser que l'estratigrafia no es va exhaurir, per la qual cosa no podem estar segurs sobre la cronologia original de la muralla, que podria remuntar potser a època fundacional (sigui aquesta tardorepublicana o altoimperial).

Per tant, i resumint, els límits nord i sud del recinte emmurallat i de la ciutat romana estan poc definits. Resta la possibilitat que, pel nord s'apropés al barranc del Cèlio, però també podia haver-se limitat al portal de l'Assoc, com passava en època andalusina, amb la qual cosa les restes arquitectòniques ubicades més enllà podien haver estat extramurs. Pel que fa al cantó sud, és possible que la muralla baixés directament des de la catedral fins al riu, amb la qual cosa les troballes fetes al carrer del Dr. Ferran estarien situades extramurs (URV 2005, p. 20), però això ens sembla poc probable, fonamentalment perquè no creiem gaire factible que el traçat de la Via Augusta passés per fora de la ciutat (cosa que hauria d'ésser així forçosament, segons aquesta opció) ni que el pas de l'Ebre a partir de l'esmentat carrer del Dr. Ferran no tingués el control necessari que li proporcionarien les muralles de la ciutat. Per tant, cal creure que la muralla romana deuria fer una reculada des de la catedral i s'apropava al barranc del Rastre, coincidint, aproximadament, amb la murada medieval i el portal de la Rosa, mentre que en època medieval (potser en el període omeia, com indica al-Hymiari) es modificaria lleugerament el traçat en construir el portal del Romeu, qui sap si per tal d'incloure el barri extramurs que sembla haver-hi format, o potser per raons poliorcètiques.

El portal de la Rosa, segons sembla format per quatre arcades, estava flanquejat per dues torres; a l'emplaçament de la torre de la dreta s'instal·là un palau, reformat durant el Renaixement, i que fou reconstruït parcialment l'any 1971, on s'hi han trobat restes arquitectòniques que podrien correspondre a la muralla romana i la torre del portal (MIRAVALL 2004, p. 182).

Tanmateix, al carrer de la Croera, prop de la porta del Palau que comunica aquest carrer amb el de la plaça de Palau o de la Canonja, es va localitzar, a finals dels anys noranta del segle XX, en arranjar una claveguera, un mur de característiques similars al descobert sota la catedral,

que travessa perpendicularment el carrer en direcció al riu, i que sembla ser la perllongació de l'esmentat tram de muralla que es troba sota la catedral (ARBELOA 2008, p. 85).

Pel que fa al tram paral·lel a l'Ebre, no s'ha conservat cap resta de muralla, de cap època. Els carreus encoixinats que s'aprecien a la base del palau episcopal podrien pertànyer a la muralla romana, però també a l'obra omeia d'època andalusina, ja que la tècnica de l'encoixinat es practicà també en les fortificacions d'aquesta època. D'altra banda, la descripció d'al-Hymiarí permet pensar en un recinte tancat, ja que no resulta lògic pensar que la part de la ciutat adjacent al riu es trobés desguarnida.

Resumint, doncs, el traçat de la muralla romana és encara bàsicament hipotètic, i podem suposar que coincideix en gran part amb el de la posterior murada de la "Madina" andalusina, encara que amb algunes variacions a la zona sud (entre la catedral i el portal del Romeu) i amb l'enigma de si es limitava a la zona del portal de l'Assoc o bé si continuava fins a prop del barranc del Cèlio, com el recinte del segle XIV. En tot cas, aquesta ampliació havia estat abandonada en època andalusina, període en el qual s'emmarca la descripció de les muralles feta per al-Hymiarí, que podem relacionar amb les muralles romanes (ja que aquest autor ens indica que les d'època omeia són una reconstrucció d'altres més antigues). És important també la referència que fa l'autor andalusí a l'existència de quatre portes, cosa que ens fa pensar en una muralla que reflecteix una distribució ortogonal d'origen romà. En aquest cas, creiem que aquestes portes deuriem estar, al sud, a l'alçada del posterior portal de la Rosa (potser entre aquest i l'Ebre, a la sortida de l'actual carrer de la Ciutat), mentre que al nord deuria correspondre al portal de l'Assoc (com en època andalusina) o estar per la zona del portal de Remolins (com a la murada del segle XIV). El portal nord podria trobar-se prop del posterior portal del Romeu (potser entre els actuals carrers de les Taules Velles i d'Oliver), mentre que la porta de l'Oest deuria estar on l'actual carrer del Dr. Ferran, donant sortida a la Via Augusta pel pas del riu Ebre.

Pel que fa a la trama urbana a l'interior de la ciutat, hi ha notícies (ABRIL 1905) de la troballa de basaments de columna al carrer Major de Remolins, trobades en fer la claveguera, a 3,20 m de fondària; a la "cara de terra" del carrer (entès a partir de la ubicació del riu Ebre) es varen trobar 6 basaments de columnes i un de pilastra cantonera, coberts per una capa de cendres amb molta terrissa romana, incloent fragments d'àmfores i sigil·lata (BAYERRI 1948, p. 669; ARBELOA 1999, p. 83); part d'aquestes pilastres es conserven al Museu de Tortosa. La base de la columna forma una mateixa peça amb el plint, tècnica constructiva que es data, segons sem-

bla, a partir d'època d'August (URV sense data, p. 18) la qual cosa proporcionaria una datació *post quem* per a la datació d'aquest porticat. En el cas que formessin part d'un pòrtic, com donen a entendre les dades proporcionades per Bayerri, ens podrien indicar l'existència d'un carrer romà; d'altra banda, la capa de cendres podria fer referència a un estrat de destrucció, òbviament impossible de datar amb les migrades dades existents.

A la cantonada dels carrers de Santa Anna i de la Costa dels Capellans sembla que es localitzava la casa del Canonge Cortés, on a la fondària que correspon aproximadament a l'alçada d'un home es va trobar *"un suelo de ladrillo antiguo, con un hogar, o cocina en que se conservaban carbones, que es trobava al mateix nivell que l'aigua del riu"* (CORTÉS 1747, f. 48), la qual cosa possiblement correspongui a restes romanes. D'altra banda, Joan Abril (en l'article publicat a *La veu de la comarca* el 28 d'octubre de 1905, abans esmentat) cita les *"cambres ab volta y els basaments de la Costa dels Capellans, prop de la Seu, lo pont de la Pedra y el del Romeu, que descansen sobre construccions romanes"* (recollit a BAYERRI 1948, p. 669, nota 2); també indica que entre l'esmentada casa d'en Cortés i la torre de la catedral, el mateix Cortés havia localitzat un mosaic i una ara romana.

Joan Abril va efectuar unes excavacions (endegades per tal de reforçar la capella de Sant Josep de la catedral) que va ampliar al carrer de la Costa dels Capellans fins a la cantonada amb el de Santa Anna; en aquesta intervenció hi va localitzar el que sembla que era el frontó d'un temple de petites dimensions (que malauradament va ésser trossejat, i se'n diposità només un petit fragment al Museu de Tortosa), i una construcció de pedra que ell identificà com un pòdium, que tornà a enterrar tot seguit (ABRIL 1928).

L'any 1989 es varen dur a terme unes excavacions a la confluència entre els carrers de Rasquera i de l'Hospitalet, a l'àrea compresa entre el castell de la Suda i el riu (BLASCO - MELIAN - LORIENTE, 1993). La troballa de la capa freàtica va impedir exhaurir els estrats arqueològics, però es varen documentar (en un reduït espai de 8 metres quadrats) restes d'un paviment i dos murs arrasats al nivell dels fonaments, associats a diversos estrats de llims i graves que s'interpreten com a resultats de crescudes del riu, que obligaren a reparar continuament aquestes estructures. Els materials associats són ceràmiques datables entre el segle IV i finals del segle V, tot i que les seves excavadores publiquen un perfil d'àmfora de la forma Keay 61, pròpia d'un segle VI avançat i del VII (BONIFAY 2004, p. 140-141).

Sobre la ubicació del fòrum de la ciutat, hi ha només dos indicis, per bé que força significatius. D'una banda, la notícia de la troballa d'un "*enllosat bellíssim deu palms devall terra*", segons indicava el segle XVI el canonge Despuig (1557, reed. 1981, p. 142), qui el va atribuir al sòl del temple romà, però que altres autors associaren al paviment del fòrum (CORTÉS 1747, I, VI, 48 v; OLIVER 1876, p. 13-14). L'any 1622, en fer els fonaments dels murs de la fase més recent de la catedral, aparegueren diverses inscripcions romanes (entre elles, la de Publi Valeri Dionís, abans esmentada) i "*cavant los fonaments de la torre que està devés la volta de Sant Blai, trobaren dos tires o rengleres de pilars molt grossos i quadrats de pedres picades, que trobant-les de allí són les que avui serveixen de peu a la dita torre des de terra fins al primer cordó gros inclusive*" (DESPUIG 1557, reed. 1981, p. 142). Aquestes rengleres de pilars podrien correspondre a algun tipus d'estructura romana relacionada amb el fòrum, o potser a la basílica paleocristiana, sense descartar una possible reutilització de la basílica foral romana com a església paleocristiana (ARBELOA 2000, p. 57) de la qual no tenim, però, cap prova, tot i ésser plausible.

Durant els anys seixanta i setanta del segle XX es varen enderrocar algunes cases situades darrera de l'absis de la catedral; durant aquestes intervencions es varen trobar diversos fragments de ceràmiques ibèriques i romanes, així com dues columnes de granit (MASSIP 1987).

D'altra banda, tot i que s'ha posat en relleu el fet que les inscripcions romanes trobades a Tortosa han aparegut reutilitzades, i que per tant no constitueixen per si soles una evidència sobre la topografia antiga de la ciutat (LLORENS-AQUILLUÉ 2001, p. 18, i plànol de distribució a p. 19, fig. 2) no estem totalment d'acord amb aquest argument, ja que ens sembla significatiu el fet (sens dubte no casual) que la major part de la rica col·lecció d'epigrafia llatina fornida per la ciutat ha estat trobada a la zona de la catedral i els seus voltants. Cal tenir en compte que es tracta, en la seva major part, d'inscripcions honorífiques (que per tant tenien raó de ser en l'àmbit foral), i que a més, moltes d'elles estan gravades en blocs monolítics molt grans i pesats, per la qual cosa no sembla lògic suposar que s'hagin transportat des de gaire lluny. En canvi, el grup (força nombrós) d'inscripcions reutilitzades a la Suda són funeràries. Per tant, creiem que tant per les dades proporcionades per Despuig com per la concentració d'inscripcions honorífiques a l'àrea de la catedral, es pot deduir amb força probabilitat que l'àrea del fòrum deuria trobar-se per aquesta zona.

Una altra àrea de la qual no sabem gairebé res és la del castell de la Suda. A aquest indret es conserva (a l'edifici del Parador), un fragment de bloc de pedra amb una decoració escultòrica que representa una voluta, que podria procedir de l'entaulament d'un temple; també a aquest

recinte es conserven diversos fusts de columnes, sens dubte procedents d'edificis públics; tots aquests elements aparegueren durant les obres de construcció del parador (MIRAVALL 2004, p. 10, 12, 158 i 166). Tenint en compte que al castell es reutilitzaren en època medieval elements arquitectònics procedents d'altres llocs, com la inscripció funerària, dedicada al *cubicularius* Aul·lus Cecili, no podem estar segurs sobre la ubicació original d'aquestes restes, però de tota manera fan possible l'existència d'una zona d'acròpoli on podria haver hagut algun temple, i qui sap si una àrea foral, com passa a *Saguntum* (ARANEGUI 2004 A, p. 111-127). Aquesta possibilitat topa aparentment amb l'existència (força probable, com hem vist) de la ubicació del fòrum a la zona de la catedral, però novament a *Saguntum* sembla que es produeix una dualitat similar, ja que es trasllada aparentment en el segle II de la muntanya del castell al nucli urbà, potser a l'àrea de la Porta Ferrissa (ARANEGUI 2004 A, p. 127) per no citar el cas (certament poc habitual) de *Tarraco*, on hi ha una àrea sacra a un nivell superior i separatament del fòrum (TED'A 1989).

D'altra banda, tot i que ignorem qualsevol dada sobre la possible existència d'edificis d'espectacles, sembla força plausible que hi hagués un teatre, tipus d'edifici que s'implantà en les principals ciutats d'*Hispania* durant el segle I de la nostra era. Aquest tipus d'edificis, datats generalment en època julioclàudia, eren molt més abundants que els amfiteatres i els circs (gairebé tots datables a partir de finals del segle I i en la centúria següent). Considerant la importància de *Dertosa* i tenint en compte a més la considerable distància a què es trobaven els teatres més propers (*Tarraco*, *Caesaraugusta* i *Saguntum*), creiem que és molt possible que n'hi hagués un, en aquesta ciutat. En aquest cas, el més lògic seria cercar-lo a les vessants del turó de Sant Joan, entre la Suda i la ciutat, tant per raons pràctiques (aprofitament del declivi del terreny per fer les grades) com escenogràfiques, de la qual cosa hi ha altres exemples relativament propers, com *Saguntum* i *Carthago Nova* a *Hispania*, i *Lugdunum* (Lyon) a la Gallia. Potser les properes obres de remodelació que està previst efectuar en el nucli antic de Tortosa ens permetin localitzar aquest edifici.

Malgrat les migrades dades fins ara existents sobre la muralla romana, hi ha un altre element que ens ha proporcionat alguna informació d'utilitat per a la delimitació del perímetre urbà de *Dertosa*: les necròpolis. Així, pel que fa al límit meridional de la ciutat, no es pot dur més enllà del portal del Romeu, que correspon a la porta de la fortificació medieval on s'accedia a la ciutat venint des de Tarragona, ja que la troballa d'enterraments d'època tardoantiga a la plaça dels Estudis i al carrer de la Mercè així ho indiquen (MASSIP 1987, p. 63; JÁRREGA 1993 A, p. 989-990; ARBELOA 1999, p. 83).

Al carrer de la Mercè, a 3-4 m de fondària, es varen trobar unes tombes amb gran nombre d'àmfores i urnes cineràries (BAYERRI 1948, p. 690-691; MIRAVALL 1986, p. 13-17). Aquesta àrea funerària sembla estendre's vers la plaça de l'Àngel (MIRAVALL 1984; MIRAVALL 1986, p. 17-21), la qual cosa ha estat considerada problemàtica per part de Llorens i Aquilué (2001, p. 23), els quals recorden la prohibició de la legislació romana d'enterrar a l'interior del nucli urbà, tot plantejant el problema que aquesta zona s'havia suposat que era l'àrea central de *Dertosa*. Tanmateix, les dades que coneixem, tot i ésser escadusseres, són concordants en el sentit que aquesta zona es trobava fora del nucli urbà romà, així que la presència de la necròpoli no representaria cap problema, sinó una confirmació d'aquesta realitat.

També hi ha notícies referents a la troballa de tombes a la plaça d'O'Callaghan, al núm. 9 del carrer de Sant Domènec i als Reials Col·legis. Altres àrees funeràries s'han documentat a l'església i al carrer de Sant Blai, al carrer dels Mercaders núm. 9 i a la confluència entre el carrer del Dr. Vilà i la plaça d'Espanya, a l'edifici de la Telefònica. Totes elles han estat documentades molt parcialment, es tracta de descobertes antigues dels anys seixanta i setanta del segle XX (MIRAVALL 1986; MASSIP 1987, p. 20; DILOLI 1996, p. 59; ARBELOA 1999, p. 84).

Hi ha notícies també referents a la troballa de diferents urnes cineràries, relacionades amb una moneda de Neró (actualment desapareguda), localitzades al subsòl del temple de la Reparació, al carrer de la Mercè (ABRIL 1905; BAYERRI 1948, p. 669; URV sense data, p. 21).

Als anys quaranta del segle XX, durant les obres de construcció de l'Ajuntament i de la plaça d'Espanya i en obrir els fonaments de l'edifici del carrer de Pescadors, núm. 5, es varen documentar enterraments tardoantics, així com un paviment d'*opus signinum* i diversos fragments d'estuc rosat; tot i que s'ha dit que el paviment podria correspondre a un monument funerari (URV sense data, p. 21), creiem factible que es tracti de restes d'hàbitat, tenint en compte la troballa d'estucs, la proximitat de l'antic port i la superposició de zones d'hàbitat i necròpolis que constatem en altres àrees suburbials i portuàries, com per exemple a Tarragona (LÓPEZ 2006). Tot i això, la interpretació funerària és lògica, perquè sota el paviment es va trobar un crani humà; per sota aparegué una sitja amb materials ibèrics.

Al convent dels pares jesuïtes, situat al carrer de Montcada núm. 24-28, hi ha notícies de la troballa de dues gerres plenes d'ossos i d'una calavera travessada per un clau (GIL DE FEDERICH 1769, reed. 1985, p. 82), cosa que potser es podria posar en relació amb rituals ibèrics (URV sense data, p. 21). Posteriorment, al carrer de Montcada s'ha posat al descobert recentment

una sèrie de tombes romanes datades en els segles IV-V, aparegudes l'any 2006. Aquestes troballes, encara inèdites, permeten ajudar a delimitar aquesta àrea de necròpoli i, per tant, la zones extramurs de *Dertosa*.

Una mica més lluny es situa l'excavació de la plaça d'Alfons XII (anys 1986-1988), on es va poder documentar una necròpoli tardoantiga amb tombes practicades en fosses, en caixes de fusta i en àmfores (de les formes Keay 57 B –equivocadament publicada per Arbeloa com una Keay 4– i Almagro 51 A/B - Keay 19 B) amb una datació dels segles IV-V (BARRASSETAS 1993; JÁRREGA 1993 A, p. 988). En aquest darrer lloc es va poder documentar un absis de ferradura (actualment exhibit al parc de Teodor González, després del seu trasllat), orientat a ponent, d'una amplada màxima de 5,50 m al costat extern i 3 a l'intern (amb un gruix mig de només 1 m), i conservat en l'alçada d'una filada, que s'ha considerat (tenint en compte les seves petites dimensions) com part d'una basílica cementiral, amb la qual s'han relacionat tres fragments de columna de marbre blanc de Carrara trobats a aquest lloc l'any 1986, prop d'un mur del qual només es conservaven els nivells de fonaments (JÁRREGA 1993 A, p. 987-989; ARBELOA 1999, p. 84; ARBELOA 2000, p. 58). En relació amb aquesta construcció aparegueren tres fragments de columnetes de marbre blanc (probablement de Carrara), que podrien haver format part de la decoració d'una finestra o similar (ARBELOA 2000, p. 60). Prop d'aquesta construcció es trobà un forn (de funcionalitat indeterminada) d'època tardoantiga, del qual es va documentar la cambra de foc i la graella (ARBELOA 1999, p. 84).

Tots aquests elements (necròpoli, possible basílica funerària i forn) mostren un marcat caire suburbà, la qual cosa permet constatar que es tracti de troballes efectuades extramurs. Es poden posar en relació amb un camí procedent de l'àrea de l'Ampolla i l'Aldea (ARBELOA 2000, p. 62), és a dir, amb la mateixa Via Augusta. Aquesta àrea sembla relacionar-se amb un sector suburbial relacionat amb el trànsit comercial del port, com ho fa pensar la recuperació de restes d'àmfores romanes en els dragatges del riu, així com la troballa de monedes romanes en aquest tram i fins a l'alçada de l'actual club de rem, amb la qual cosa la necròpoli estaria entre el traçat de la Via Augusta i el port fluvial/marítim (ARBELOA 2000, p. 62). Fins i tot s'ha suposat que unes restes de paviment de formigó trobades a aquesta zona podrien relacionar-se amb les estructures portuàries (IZQUIERDO 1990), la qual cosa és possible, però no es pot assegurar.

El pas de la Via Augusta i el pont de l'Ebre

La Via Augusta, segons Miravall (2004, p. 166) entrava a *Dertosa* pels actuals carrers de Sant Blai i Coll de Sant Joan, i penetrava a la ciutat, segons Bayerri, per l'antiga porta de Sant Joan (BAYERRI 1948, p. 563), que hem de considerar que es refereix al portal de la Rosa. De fet, podem suposar que hi accedia per l'embocadura de l'actual carrer de la Ciutat, on hi devia ser l'antiga porta romana; tanmateix, també és possible que aquest hipotètic accés fos el del port, ja que la Via Augusta podria penetrar al nucli urbà des de la zona del carrer de Montcada, entrant a l'alçada del carrer de la Rosa entre els actuals carrers de les Taules Velles i d'Oliver, anant a cercar el carrer del Dr. Ferran, que podem pràcticament assegurar que correspon al traçat antic de la via, ja que dona accés al primitiu pas del riu.

Un problema que no s'ha resolt és el de com s'efectuava el pas del riu. Tot i que s'ha pensat que a Tortosa no hi havia cap pont fins que entre 1272 i 1279 es va construir el pont de barques, destruït per un incendi l'any 1892 (O'CALLAGHAN 1886, p. 67-70), això no és lògic en absolut, ja que el pas de l'Ebre es feia en època romana d'alguna manera, com demostren els itineraris que descriuen les estacions de la Via Augusta. Tanmateix, Bayerri (1948, p. 564) creu que dificulta la possible existència d'un pont de pedra en època romana el fet que l'antic estuari arribaria fins a l'alçada de la ciutat, i és partidari de l'existència d'un pont de barques.

Francesc Esteve va observar l'any 1942 les restes del que va considerar que era el pont de pedra d'època romana, on a la dreta del riu, a la banda de Ferreries, va constatar un estrep d'un pont fet amb carreus de gres; a sobre s'apreciava un pont més estret que l'anterior, que correspondria al de la Cinta, un intent de reconstrucció del pont antic (ESTEVE 2004, p. 23). Esteve creu que aquest correspon a l'època romana, i que després deuria servir com amarrador per al pont de barques; actualment, aquesta obra ha desaparegut a causa dels murs que es varen construir per protegir la ciutat de les riuades. A la banda de Ferreries es va trobar també un enrajolat a 5 metres de fondària i una cripta feta amb pedres ben ajustades, a l'interior de la qual hi havia diverses àmfores (VERGÉS 1909, p. 227; ESTEVE 2004, p. 25).

A la riba esquerra de l'Ebre hi havia, en època medieval, el Cap de Pont, que era una estructura fortificada amb funcions de defensa i control, i s'ha documentat a una fondària de 1,5 m en excavacions efectuades a mitjan 2004.

Cal dir que el pont de pedra actual té el seu origen l'any 1248, però el seu emplaçament es troba aigües avall de l'antic, que correspon al secular pont de Barques i on, per tant, podem ubicar gairebé amb seguretat el pas de la Via Augusta. Després, la via romana seguia en direcció a Sagunt; segons Bayerri (1948, p. 301) a l'extrem occidental del pla s'observaven encara carrilades de la mateixa; seguia pel pla de les Sitges (millor que "de les Citges", com l'anomena aquest autor), on creuava pel pont de l'Alcance, al final del barranc de Sant Antoni, que a jutjar pel seu nom (del mot àrab *al-qantara*), deuria existir ja en època andalusina, per la qual cosa podria ésser d'origen romà. Seguia fins a la Galera i Alcanar, on es conserva encara el pont dels Estretets (Bayerri 1948, p. 564-565).

Fig. 34. Detall d'un element arquitectònic, decorat en baix relleu, recuperat en el moment d'extreure l'estela de la barca, al castell de la Suda.

9. L'ÀREA PORTUÀRIA

Com demostren a bastament la referència de Suetoni i els motius representats a les monedes, així com indirectament l'al·lusió de Plini a la navegabilitat de l'Ebre, *Dertosa* tingué un important port marítim i fluvial. Tanmateix, en l'àmbit arqueològic està tot per esbrinar sobre aquest port, encara que en restin alguns indicis.

En menys de 2.000 anys, els llims arrossegats riu avall per l'Ebre han fet que el que fou un gran estuari en època romana s'hagi convertit en un dels deltes fluvials més importants de la Mediterrània. Per tant, ha hagut grans canvis en la topografia de Tortosa i els seus encontorns des d'aquella època fins a l'actualitat. De fet, s'han dut a terme acurats estudis geològics que demostren l'existència de diverses fases progressives i regressives en l'evolució del delta; precisament, una de les fases regressives més importants en els darrers 9.000 anys es situa uns 2.000 anys enrere, és a dir, vers el canvi d'era (SOMOZA *et alii* 1998, p. 28). Per tant, el delta de l'Ebre, si no és que era inexistent, estava llavors reduït al mínim, amb la qual cosa podem suposar que el que hi hagué fou un estuari que permeté la navegació marítima fins a *Dertosa*, com atesten les referències documentals que en proven l'existència d'un port marítim (GENERA - FABREGAT - ARASA 2007, p. 279-290).

Hi ha notícies de l'existència d'unes drassanes al lloc anomenat pla dels Titets, a l'actual parc de Teodor González; d'altra banda, hi ha gravats antics que representen un moll i magatzems relacionats amb activitats portuàries a la zona de l'actual mercat municipal i el Mercat de Peix (GENERA 2003, p. 169-182). Per tant, totes aquestes notícies permeten ubicar el port antic (que degué tenir una perduració en època medieval i fins a inicis de l'edat moderna, a jutjar per les notícies que acabem d'esmentar) a recer del turó de Sitjar.

S'ha suposat que unes restes de paviment de còdols (d'origen antròpic?) trobades a la plaça d'Alfons XII podrien relacionar-se amb les estructures portuàries (IZQUIERDO 1990), la qual cosa és possible, però no es pot assegurar. Tanmateix, aquesta àrea sembla relacionar-se amb un sector suburbial relacionat amb el trànsit comercial del port, com ho fa pensar la recuperació de restes d'àmfores romanes en els dragatges del riu, així com la troballa de monedes romanes en aquest tram i fins a l'alçada de l'actual club de rem (ARBELOA 2000, p. 62). També es pot relacionar amb el port la possible àrea sacra cristiana que s'ha pogut documentar a la zona de la plaça d'Alfons XII i el carrer de Teodor González, amb la necròpoli adjacent, que creiem, com hem dit, que es pot paral·lelitzar amb l'àrea portuària de *Tarraco*, on hi ha un conjunt similar.

Segons Miravall (2004, p. 166) a la zona dels carrers de Sant Blai i Coll de Sant Joan, corresponents al pas de la Via Augusta, hi havia unes termes romanes, que consistien en quatre naus cobertes amb volta de canó, una de les quals va ésser destruïda en els bombardejos de 1938. En realitat, no hi ha cap indicatiu que ens permeti situar aquí unes hipotètiques termes romanes (atípiques, ja que estarien extramurs del recinte urbà), i aquestes construccions més aviat deurién ésser estructures relacionades amb l'activitat portuària, i es desconeix la seva cronologia, ja que, a manca d'un estudi arqueològic, podrien ésser tant d'època romana com posterior.

També s'ha suposat l'existència d'un port antic aigües amunt de l'Ebre, a la zona de Remolins, on hi hagué les drassanes d'època andalusina, com ho indica una inscripció del segle IX (d'època d'Abderraman III) que esmenta la construcció de les noves drassanes (MARTÍNEZ 1994, p. 337; MIRAVALL 2004, p. 16, 24 i 166; URV 2005, p. 23). Una altra citació d'aquestes drassanes apareix en la donació que va fer-ne Ramon Berenguer IV a la comunitat jueva de la ciutat per tal de fer-hi un call (MIRET 1904). La donació indica també que aquestes drassanes (o el port) estaven protegides per un recinte fortificat defensat per 17 torres, que no s'ha pogut localitzar (MARTÍNEZ 1994, p. 337).

Miravall (2004, p. 166) creu que el port de la zona de Remolins és d'origen romà, i atribueix la seva creació al terraplenament del vell port per les aportacions tant de l'Ebre com del barranc del Rastre, que deurién ésser la causa de la creació d'un port nou situat aigües amunt de l'Ebre. Segons aquest autor, s'aprecien al fons del riu tres monumentals espigons davant de l'Escorxaria i els barris de Sant Jaume i Remolins, que es claven al subsòl de Ferreries.

Contrastant les dades que s'acaben d'esmentar, podem comprovar que hi ha indicis per a situar el port marítim romà a la zona sud, a la sortida cap a mar obert, prop de la Via Augusta, pels volts de l'actual plaça d'Alfons XII (GENERA 2003, p. 198-203; GENERA 2007, p. 279-290). En canvi, del port situat a l'àrea de Remolins, ben atestat en època andalusina per l'existència de les drassanes del segle X, no hi ha constància documental ni arqueològica de la seva existència en època romana. Tanmateix, aquesta sembla possible, i podria deure's a la causa que apunta Miravall, però creiem que hi ha una altra explicació que presentem com a hipòtesi: una dualitat de ports.

Efectivament, és gairebé segur que el port marítim es trobaria a la zona sud, però és probable que el de l'àrea de Remolins tingués les funcions de port fluvial. Aquesta possibilitat ens sembla lògica, si tenim en compte que les grans embarcacions oneràries no podien remuntar el riu, cosa que feien les naus de menor calat, per la qual cosa calia fer un trasllat de les mercaderies entre ambdós tipus d'embarcacions, cosa que podria justificar l'existència de dues àrees portuàries diferenciades. A més, en aquest cas, estarien separades pel pont pel qual la Via Augusta travessava el riu. Malgrat que per ara sigui indemostrable, l'antiquitat que presenten ambdues àrees portuàries (que en el cas del port fluvial de la zona de Remolins remunta almenys al segle X) fan possible que existissin ja les dues en època romana, per la qual cosa podrien haver tingut el caire especialitzat que aquí apuntem, i que contribuiria a donar tot el sentit a la dualitat reflectida en les encunyacions monetàries, on les naus marítima i fluvial apareixen a les dues cares de les monedes, com a la ciutat deuien presentar-se a les dues bandes del pont de la Via Augusta. Per tant, salvant les distàncies, podríem dir que, a l'igual que l'antiga Corint, *Dertosa* era una de les poques ciutats de l'Imperi romà que comptava amb dos ports.

Remuntant el riu, a Saragossa, coneixem també indicis arqueològics del port fluvial de *Caesaraugusta* (BELTRÁN-FATÁS 1998, p. 30), del qual s'ha documentat gran quantitat d'àmfores reutilitzades com a elements de drenatge, a la cantonada del passeig d'Echegaray y Caballero amb la plaça de Tenerías de la capital aragonesa, així com restes de discs exteriors a muralla, paral·lels a l'esmentat passeig d'Echegaray y Caballero.

Per tant, els elements portuaris documentats tant a *Dertosa* com a *Caesaraugusta* permeten comprovar la importància d'ambdós com a ports fluvials a les ribes de l'*Hiberus*, així com el paper preponderant del primer com a port marítim i lloc d'entrada i sortida del tràfic comercial que utilitzava l'Ebre com a via de comunicació.

D'altra banda, la inscripció del soldat de la *classis praetoria Ravennatis* ens fa pensar que el port de *Dertosa* degué tenir algun paper en l'organització militar de l'Imperi, tot i que resulta estranya la presència d'un membre d'una flota militar centrada en la mar Adriàtica, quan seria aparentment més lògic associar-la amb la de *Misenum*, a la Campània.

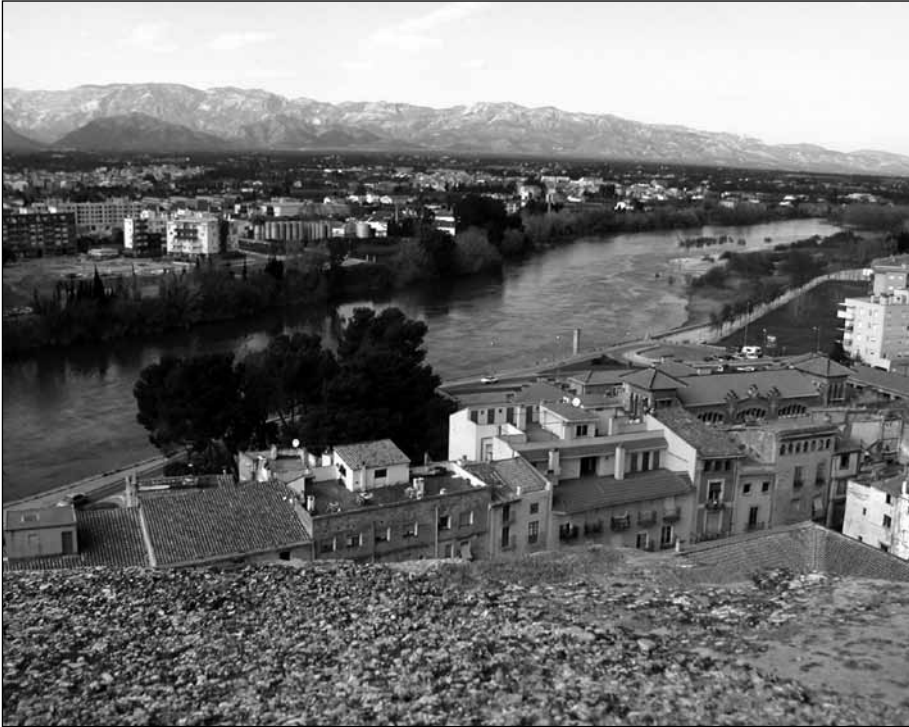

Fig. 35. Vista sobre el riu, des del turó de la Suda, possiblement on es trobarien algunes instal·lacions del port fluvial.

10. CONCLUSIONS

- La numismàtica ens permet considerar *Hibera Iulia Ilergavonia* i *Dertosa* com una mateixa ciutat, sense que això impedeixi la possibilitat d'existir dos nuclis, considerant el valor estratègic que podria tenir l'assentament ibèric d'Amposta.
- Pel que fa a l'antecedent ibèric de Tortosa, els materials ceràmics trobats en superfície ens permeten situar-lo al turó de Sant Joan, a l'àrea després ocupada pel castell de la Suda. No podem donar una cronologia concreta per a aquest establiment, que probablement degué ésser (almenys en els moments immediatament anteriors a la conquesta romana) el principal nucli (i potser la capital) de la Ilercavònia. D'altra banda, prop del riu s'han trobat alguns testimonis de sitges ibèriques, que es podrien relacionar amb aquest poblat primigeni.
- La *Dertosa* romana correspon al nucli ubicat entre el turó de Sant Joan i el riu. De moment, no s'ha pogut establir el seu origen (en gran part, per causa dels problemes que provoca la capa freàtica, que impedeix excavar els nivells fundacionals a l'àrea propera a l'Ebre), però pel context històric podem suposar que fou un nucli promocionat per Juli Cèsar per haver-lo afavorit en la seva lluita amb Pompeu. Resta per comprovar si la fundació de la ciutat romana correspon a aquest moment o si és anterior o lleugerament posterior.
- El testimoni de la numismàtica, superats els problemes de datació que comportava la primera emissió de monedes, ens permet assegurar que *Dertosa* era un municipi en

època d'August, i resta la possibilitat que ho fos ja en època anterior (Juli Cèsar?). En qualsevol cas, es pot rebutjar definitivament que *Dertosa* hagués tingut mai categoria de colònia.

- La ciutat tingué un important paper geoestratègic, ja que controlava el pas de l'Ebre per la Via Augusta i el tràfic fluvial pel riu. Aquesta importància donà pas a la creació d'una important elit municipal, en la qual destaca una notable implantació dels sevirs augustals, així com la presència de senadors a la ciutat ja des de l'època julioclàudia.
- Un important element de dinamització econòmica de la ciutat fou l'explotació de les pedreres de jaspi de la Cinta o *brocatello*, que es difongué àmpliament a *Hispania* (tant per la costa com Ebre amunt), així com a Itàlia, França i el nord d'Àfrica, a partir de l'època flàvia.

Fig. 36. Vista general de les pedreres de jaspi, al sud de Tortosa.

BIBLIOGRAFIA

ABRIL, J. 1905: "Trovalla important", *La veu de la comarca*, 28 d'octubre de 1905, Tortosa.

ABRIL, J. 1909: "Plano de Tortosa", *Enciclopedia Universal Espasa Calpe*, veu "Tortosa", vol. 62, Barcelona.

ABRIL, J. 1931: *Un capítol de la meva actuació a Tortosa*, Imprenta Heraldo, Tortosa.

AGUAROD, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.

ALFÖLDY, G. 1977: *Los Baebii de Saguntum*, Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica, 56.

ALFÖLDY, G.; CLAUSS, M.; MAYER, M. (eds.) 1994: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II. Pars XIV. Conventus Tarraconensis, fascicle I, Berlin.

ALMUNI BALADA, Victòria. *Un exemple de fàbrica baixmedieval de gran envergadura: la catedral de Tortosa als segles XIV i XV*, 2002.

ÁLVAREZ, A.; MAYER, M. 1990: "Els materials lapidis", a AA. VV., *Can Xammar (Mataró, El Maresme)*. *Campanyes d'excavació 1964-68 i 1970. Laietània*, 5, p. 36-39, Mataró.

ÁLVAREZ, A.; MAYER, M. 1998: "Aproximació als materials lapidis decoratius presents al jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme). Estudi volumètric i comparatiu", a Mayer, M.; Nolla, J. M.; Pardo, J. (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, p. 43-49, Barcelona.

AMELA, L. 2001: *Sexto Pompeyo en Hispania*, Florentia Iliberritana, 12, p. 11-46, Granada.

AQUILUÉ, X. 1984: Las reformas augústeas y su repercusión en los asentamientos urbanos del Nordeste Peninsular, *Arqueología Espacial*, 5, Teruel, p. 95-113.

AQUILUÉ, X. 1995: "La cerámica común africana", a AA. *VV.*, *Ceràmica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Girona.

AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. 2005. "Presencia de producciones sigillatas sudgálicas en las excavaciones realizadas en el foro de la ciudad romana de Empúries (L'Escalà, Alt Empordà)", a NIETO, X.; ROCA, M.

ARANEGUI, C. 1981: "La producción de ánforas romanas en el País Valenciano: estado de la cuestión", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, València, p. 529-538.

ARANEGUI, C. 1987: "La cerámica gris de tipo ampuritano", *Céramiques hellénistiques et romaines, II. Annales littéraires de l'Université de Besançon*, vol. 331, Paris, p. 87-98.

ARANEGUI, C. 1992: "Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones", *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, p. 35-43.

ARANEGUI, C. 2004 A: *Sagunto, oppidum, emporio y municipio romano*, Barcelona.

ARANEGUI, C. 2004 B: "El Grau Vell, port d'Arse-Saguntum", a AA. *VV.*, *Opulentissima Saguntum*, Sagunto, p. 85-97.

ARASA, A. 1984: "El medi natural al delta de l'Ebre: geomorfologia", *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. El Baix Ebre i el Montsià*, vol. XIII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

ARBELOA, J. V. 1997: "Límits arqueològics a la configuració del delta de l'Ebre a l'antiguitat", *Nous Col·loquis*, I, Tortosa, p. 9-28.

ARBELOA, J. V. 1999: *Ciutat de Dertosa. Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, p. 83-84.

ARBELOA, J. V. 2000: "Dertosa a l'Antiguitat Tardana. Consideracions sobre els espais culturals", *Nous Col·loquis*, IV, Tortosa, p. 45-72.

ARBELOA, J. V. 2007: "O Iber potamós, flumen Iberus. El riu Ebre a l'antiguitat", *Recerca*, 10, Tortosa, p. 9-30.

ARBELOA, J. V. 2008: "Dertosa a l'antiguitat. Aspectes d'una estructura urbana incògnita", *Ci-terior, Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, 4. *Ports marítims i ports fluvials: la navegació a l'entorn del nord-oest mediterrani durant l'Antiguitat*, Tarragona, p. 79-96.

ARBELOA, J. V.; MUÑOZ, J. H. 1999: "Un fragment de sarcòfag romà tardà de Dertosa", *Nous Col·loquis*, III, Tortosa, p. 41-60.

ARREDONDO, A. 1984: "El delta de l'Ebre: La gènesi", *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. El Baix Ebre i el Montsià*, vol. XIII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

AA. VV. 1981: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale, Roma.

AA. VV. 1990: *Conspectus formarum terrae italico modo confectae*, Bonn.

AA. VV. 1991: *Saguntum y el mar*, València.

AA. VV. 1993: *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. d. n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan). Lattara 6* (volum monogràfic), Lattes.

AA. VV. 1997: "El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme". *Excavacions arqueològiques a Catalunya* 13, Barcelona, p. 79-225.

BAILEY, D. M. 1988: *A Catalogue of the lamps in the British Museum. III. Roman Provincial Lamps*, London.

BALL, A. 1964: "Sobre un vaso de Terra Sigillata Tardoitálica hallado en Sagunto", *Archivo Español de Arqueología*, 37, Madrid, p. 177-178.

BALL, A. 1968: "Marcas de ceramista en lucernas romanas halladas en España", *Archivo Español de Arqueología*, 41, Madrid, p. 158-178.

BALL, A. 1969: "Un grupo de marcas de lucernas de Tarragona", *Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, XIII, Madrid, p. 121-214.

BARRASSETAS, E. 1993: "Plaça d'Alfons XII, Tortosa", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiquitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 62.

BARREDA, A. 1998: "La gens Mussidia en las ánforas Pascual 1", *2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, p. 332-340.

BAYERRI, E. 1931-1956: *Historia de Tortosa y su comarca*, 8 vols. Tortosa (concretament vol. IV, 1943, vol. V, 1948, i vol. VI, 1954).

BÉMONT, C. 1976: *Recherches méthodologiques sur la céramique sigillée. Les vases estampillés de Glanum*, Paris.

BÉMONT, C.; JACOB, J.-P. 1988: *La terre sigillée gallo-romaine*. Documents d'Archéologie Française (DAF), 6, Paris.

BELDA, J. 1945: "Marcas de alfareros en ejemplares de «terra sigillata», descubiertos en las ruinas de Lucentum, durante la campaña de excavaciones de 1932", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, VI, Madrid, p. 158-164.

BELTRÁN LLORIS, M. 1970: *Las ánforas romanas de España*, Zaragoza.

BELTRÁN LLORIS, M. 1990: *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza.

- BELTRÁN, M.; FATÁS, G. 1998: *Historia de Zaragoza, 2. César Augusta, ciudad romana*, Zaragoza.
- BERNI, P. 1998: *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*. Col·lecció Instrumenta, 4, Barcelona.
- BLASCO, M.; MELIAN, R.; LORIENTE, A. 1993: "C. de Rasquera - C. de l'Hospital, Tortosa", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 60.
- BONIFAY, M. 2004 : *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR, International series 1301, Oxford.
- BONNET, J. 1988: *Lampes céramiques signées. Définition critique d'ateliers du Haut Empire*. Documents d'Archéologie Française (DAF), 13, Paris.
- CABALLOS, A. 1990: *Los senadores hispanorromanos y la romanización de Hispania (siglos I-III)*, I. *Prosopografía*, Écija.
- CALLENDER, M. H. 1965: *Roman Amphorae*, Oxford.
- CAMPO, M. 1984: "Tesorillo de denarios romano-republicanos hallado en Catalunya", *Saguntum*, 18, València, p. 229-243.
- CARRE, M.-B.; GAGGADIS-ROBIN, V.; HESNARD, A.; TCHERNIA, A. 1995: *Recueil de timbres sur amphores romaines (1987-1988)*, Aix-en-Provence.
- CARRERAS CANDI, F. 1940: *La navegación en el Río Ebro. Notas históricas*, Barcelona.
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M.; TREMOLEDA, J. 1990: *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana, I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques de Girona*. Girona.
- CLARIANA, J. F. 1982-1983: "La col·lecció de terra sigil·lata del Museu del Maresme (4)", *Laietania*, 2-3, Mataró, p. 254-258.

CLARIANA, J. F. 1990a: "La terra sigillata, Can Xammar (Mataró, El Maresme). Campanyes d'excavació 1964-68 i 1970", *Laietania*, 5, Mataró, p. 52-111.

CLARIANA, J. F. 1990b: "Nota sobre la T.S. Tardo-itàlica de Torre Llauder (Mataró)", *8è Col·loqui Internacional de Puigcerdà*, Puigcerdà, p. 203-207.

CLARIANA, J. F. 1991: "Un interessant lot de terra sigil·lata tardo-itàlica procedent de Torre Llauder (Mataró)", *Laietania*, 6, Mataró, p. 107-114.

COLL, R.; JÀRREGA, R. 1986: "Troballes submarines a Vilassar de Mar. Estudi del material amfòric", *Les nostres arrels*, 19, Premià de Mar.

COMAS, M. et alii 1987: "Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana", a *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior. Documents de treball*, Granollers, p. 372-378.

COMAS, M. et alii 1994: "Observations sur les sigillées du sud de la Gaule à Baetulo (Badalone, Espagne)", a *Actes du Congrès de Millau, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*, Marseille, p. 83-94.

CONDE, M. J. 1991: "Les produccions de *kálathoi* d'Empúries i la seva difusió mediterrània (segles II-I aC)", *Cypsela IX*, Girona, p. 141-168.

CONDE, M. J. 1992: "Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el *kalathos* 'Barret de Copa'", *Fonaments 8*, Barcelona, p. 117-169.

CORSI-SCIALLANO, M.; LIU, B. 1985: "Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4", *Archaeonautica*, 5, Paris.

CORTÉS, A. 1747: *Historia de la Ciudad de Tortosa y de la Región Illergavonia que comprehendia lo que hoy contiene su Obispado* (manuscrit dipositat a la Real Academia de la Historia, Madrid).

CURTO et alii (Curto, A.; Lorient, A.; Martínez, M. R.; Ros, E.) 1984-1985: "Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre)", *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, Barcelona, p. 115-120.

DE JUAN, C. 2002: "Primera aproximación a la infraestructura portuaria saguntina", *Saguntum*, 34, València, p. 115-126.

DES BOSC-PLATEAUX, F. 2005: *Un parti hispanique à Rome? Ascension des élites hispaniques et pouvoir politique d'Auguste à Hadrien (27 av. J.-C. - 138 ap. J.-C)*, Casa de Velázquez, Madrid.

DESPUIG, C. 1557: *Los Col·loquis de la Insigne ciutat de Tortosa*. Tortosa, reed. actual, Barcelona 1981.

DÍAZ, M.; OTIÑA, P. 2002: "El comercio de la Tarragona antigua; importaciones cerámicas entre el siglo III aC y la dinastía julio-claudia", a *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Melanges offertes à Bernard Liou* (Rivet, L. -Sciallano, M., eds.), col. Archéologie et Histoire Romaine, 8, Montagnac (França), p. 171-193.

DILOLI, J. 1995: "Anàlisi del poblament en època ibèrica del curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre - Montsià)", a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, Lleida, p. 99-124.

DILOLI, J. 1996: "*Hibera Iulia Ilercavonia-Dertosa*; l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana", a *Butlletí Arqueològic, època V*, núm. 18, Tarragona, p. 53-68.

DILOLI, J. 1997: "El poblament protohistòric al curs inferior de l'Ebre: l'època ibèrica", a *Cultura fluvial del Pirineu a la Mediterrània. Actes de les Primeres Jornades d'Estudi de la cultura fluvial Pirineu - Mediterrània. Tortosa, 4 a 6 de novembre de 1994*, col·lecció "Terres de l'Ebre", 5, Calaceit, p. 81-91.

DILOLI, J. 2000: "El curs inferior de l'Ebre durant l'època ibèrica segons les fonts clàssiques", *Recerca*, 4, Tortosa, p. 19-104.

DOMERGUE, CL. 1966: "Un envoi de lampes du potier Caius Clodius", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, II, Paris, p. 5-50.

DRAGENDORFF, H. 1895: *Terra Sigillata. Ein Beitrag zurs Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, Bonner Jahrbücher, XCVI, Bonn.

DUPRÉ, N. 1987: "Evolution de la ligne de rivage a l'embouchure de l'Ebre (Espagne)", *Colloques internationaux C.N.R.S. Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée*, Paris.

ESTEVE, F. 2004: *La via romana de Dertosa i Saguntum*, Castellón.

ESCRIVÀ, V. 1991: *Cerámica romana de Valentia. La terra sigillata hispánica*, València.

FALCONE, R.; LAZZARINI, L. 1998: "Note storico-scientifiche sul brocatello di Spagna", a PENSABENE, P. (ed.), *Marmi antichi II. Cave e tecnica di lavorazione, provenienze e distribuzioni*, Studi miscellanei, 31, Roma, p. 87-109.

FERNÁNDEZ, D. 1867: *Anales de Tortosa*, Barcelona.

FERNÁNDEZ OCHOA, C. et alii (FERNÁNDEZ OCHOA, C.; ZARZALEJOS, M.; GARCÍA-ENTERO, V.; GARCÍA, V.; MENÉNDEZ, A.; SÁNCHEZ, E.; FOUCHER, V.) 2005: "La difusión de los talleres de la Graufesenque y Montans en el cuarente Noroccidental de *Hispania*: materiales para un corpus de marcas de alfarero", a NIETO, X.; ROCA, M.

FLÓREZ, E. 1757: *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, vol. I, Madrid.

FLOS TRAVIESO, N. 1987: *Baetulo: Els vidres*, Badalona.

GARABITO, T. 1978: *Los alfares romanos riojanos. Producción y comercialización*, Madrid.

GARCÍA BIOSCA, J. E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J. 1998: "La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer", a AA. VV., *L'Islam a Catalunya*, Barcelona, p. 137-165.

GARCÍA, J.; GURRI, E. 1996: "Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana *Hispania i Roma. D'August a Carlemany*. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVII*, Girona, p. 397-424.

GARCÍA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 1997: "Un context ceràmic d'inicis del segle II dC a Tàrraco (*Hispania Tarraconensis*)", *Pyrenae*, 28, Barcelona, p. 179-209.

GARCÍA Y BELLIDO, A. 1962-63: "Dos problemas de la romanización de Tarragona: las colonias *Tarraco y Dertosa*", *Boletín Arqueológico*, LXII-LXIII, núm. 77-84, Tarragona, p. 3-5.

GARCÍA I RUBERT, D. 2000: "Noves aportacions al procés de romanització del curs baix de l'Ebre; la comarca del Montsià", *Empúries*, 52, Barcelona, p. 137-172.

GEBELLÍ, P. 1996: "Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell Philodamus (Vila-seca, Tarragonès)", a *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 18, Tarragona, p. 69-96.

GEBELLÍ, P. 1998: "Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França", a *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, p. 223-230.

GENERA, M. 1979: *Evolució del poblament prehistòric i protohistòric: inventari arqueològic de les comarques de la Ribera d'Ebre i del Priorat*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, [Inèdita].

GENERA, M. 1982: "Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre", *Fonaments*, 3, Barcelona, p. 47-134, Làm. IV-XIII.

GENERA, M. 1982-1983: *Intervencions arqueològiques a Tortosa. La Plaça de l'Olivera, 1982. Memòria núm. 312*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

GENERA, M. 1982-1983: *Resultats de la intervenció arqueològica en el solar del carrer Costa dels Capellans núm. 5 (Tortosa, Baix Ebre)*, febrer-març 1985. Memòria núm. 311. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

GENERA, M. 1984: "Els Ilercavons. El món romà", *Gran Geografia Comarcal de Catalunya, El Baix Ebre i el Montsià*, vol. XIII, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 49-151.

GENERA, M. 1985: "Estat actual de la recerca sobre *Dertosa* romana", a *Quaderns d'Història Tarraconense*, vol. V, Tarragona, p.135-144.

GENERA, M. 1990: "Les últimes descobertes en el Pas de l'Ase", *Actes del 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, La romanització del Pirineu*, p. 97-201, Puigcerdà.

GENERA, M. 1992: *L'Ebre final: del paleolític al món romà*, Centre d'Estudis Dertosencs, 37, Tortosa.

GENERA, M. 1993a: "Dertosa, una ciutat romana", *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà*, vol. II, Tarragona, p. 171.

GENERA, M. 1993b: "Intervencions a Dertosa (1982-1989)", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 53-59.

GENERA, M. 1993c. "Barrugat, Tortosa", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 63-188.

GENERA, M. 1993d: "El curso inferior del Ebro: vía de comunicación y contactos durante la romanización", *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología (Teruel 1991)*, vol. I, Zaragoza, p. 143-154.

GENERA, M. 1993e: "Vinebre: els primers establiments del riberal", *Recerques arqueològiques. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Secció d'Arqueologia i Història*, 87, Tarragona.

GENERA, M. 1998: "Anàlisi dels trets diferencials dels models d'ocupació i transformació del territori durant l'època romana a l'Ebre final: Dertosa i el seu entorn", *Citerior*, 2, Tarragona, p. 199-226.

GENERA, M. 1999a: "Vil·la de Barrugat", *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, p. 135.

GENERA, M. 1999b: "Premsa de Fontjoana", *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, p. 135.

GENERA, M. 2002: *Ebre-Siurana: rius plens d'història*, catàleg de l'exposició "Ebre-Siurana: rius plens d'història", del 5 de setembre al 3 de novembre de 2002, Palau Robert. Comissària: Margarida Genera. Barcelona.

GENERA, M. 2003: "Dertosa: evolució d'una ciutat arran de l'Ebre", *Actas de IV Jornadas de Arqueología Subaquática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*, 2001, València, p. 169-182.

GENERA, M. 2003b: "Museïtzació de jaciments arqueològics a l'Ebre: Sant Miquel de Vinebre (La Ribera d'Ebre)", a *Actes del II Congrés Internacional sobre Museïtzació de jaciments arqueològics. Nous conceptes i estratègies de gestió i comunicació*. Barcelona, 7, 8 i 9 d'octubre de 2002, Barcelona, p. 198-203.

GENERA, M. 2009: "El Pas de l'Ase (Ascó-Vinebre-Garcia) ¿Un límit territorial de època ibero-romana en el curso final del Ebro?" *Limes XX, Gladius, Anejos*, 13, 311-322.

GENERA, M. (en premsa): "La vil·la romana de Barrugat (Bítem, Tortosa, Baix Ebre): una aproximació", *Actes del Simposi sobre Vil·les Romanes a la Tarraconense*. Lleida, novembre 2006.

GENERA, M. (en premsa): "Data for the study and identification of the origin of epigraphic supports: Some singular examples of Roman's time", *Actes de l'International Conference IX ASMOSIA*, Tarragona 8-13 de juny de 2009.

GENERA, M.; ARBELOA, J. M. V. 1986-87: "L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana i la seva àrea d'influència", a *Tribuna d'Arqueologia 1986-87*, Barcelona, p. 81-90.

GENERA, M.; PONS, J. 1990. "Noves dades sobre Dertosa romana: una troballa recent a Campredó", *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, p. 215-219.

GENERA, M.; MAYER, M.; PONS, J.; PREVOSTI, M. 1991: "Un vestigi al món romà a la Ribera: l'estela de Vinebre", a *Tribuna d'Arqueologia 1989-90*, Barcelona, p. 135-145.

GENERA, M.; PREVOSTI, M. 1998: "Restes d'un torcular a la partida de la Fontjoana (Vinebre, Ribera d'Ebre)", a *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Oriental*, Badalona, p. 294-301.

GENERA, M.; JÁRREGA, R. 1999: "Noves dades sobre la *Dertosa* romana: un fragment de sigil·lata africana C decorada amb motlle", a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, Castelló, p. 247-251.

GENERA, M.; JÁRREGA, R. 2000: "Elements epigràfics sobre instrumenta domestica procedents de *Dertosa*", *Faventia*, 22/1, Bellaterra-Cerdanyola, p. 49-57.

GENERA, M.; PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2002: "Marques sobre Instrumentum domesticum de l'abocador de la Costa dels Capellans (Tortosa)", *Cornucopia 9. Sylloge Epigraphica Barcinonensis IV*, p. 67-87.

GENERA, M. *et alii* (GENERA, M.; BRULL, C.; PÉREZ, J. M.; CAMPS, P.; GÓMEZ, A.; RAMS, P.; RIART, F.; SANT, L.; LLORENÇ, O.) 2002: "L'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Vinebre, Ribera d'Ebre): estudi preliminar de l'estructura de defensa del vessant septentrional", a *Ilercavonia. Fulls d'Arqueologia*, 3. *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació*. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Ilercavonia, 3, Flix-Tivissa, p. 251-267.

GENERA, M.; JÁRREGA, R. 2005: "Noves dades sobre els mosaics de la vil·la romana de Barrugat (Bitem, Baix Ebre)", a *Butlletí Arqueològic*, època V, núm. 27, Tarragona, p. 111-129.

GENERA, M.; BRULL, C.; GÓMEZ, A. 2005: "Disseny i planificació del sistema defensiu a l'establiment de Sant Miquel de Vinebre (Ribera d'Ebre)", a *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, Barcelona, p. 95-116.

GENERA, M.; ÁLVAREZ, A.; GALINDO, J. 2005: "La explotación de Jaspe en época antigua en la ciudad de *Dertosa*", a PUCHE, O.; AYARZAGÜENA, M. (eds.), *Minería y metalurgia históricas en el Sudoeste europeo*, Madrid, p. 257-266.

GENERA, M.; ÁLVAREZ, A.; GALINDO, J. 2005: "La explotación de material pétreo en época romana en el curso final el Ebro", a PUCHE, O.; AYARZAGÜENA, M. (eds.), *Minería y metalurgia históricas en el Sudoeste europeo*, Madrid, p. 267-277.

GENERA, M.; FABREGAT, E.; ARASA, A. (2007) "La navegació per l'Ebre: Dades històrico-arqueolò-

giques." *Actes de les V Jornades d'Arqueologia Subaquàtica*. José Pérez y Guillermo Pascual, eds. (Gandia, del 8 a 10 de novembre de 2006), València, p. 279-290.

GENERA, M.; ÁLVAREZ, A. (en premsa): "L'exploració de material petri a l'Ebre", Actes del Congrés Internacional en Homenatge a Theodor Hauschild. Tarraco. Construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Tarragona 28-30 de gener de 2009, Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

GENERA, M.; ÁLVAREZ, A. (en premsa): "Exploitation of lithic materials in the final stretch of the Ebro: Extraction work, applications and chronology", Actes de l'International Conference IX ASMOSIA, Tarragona 8-13 de juny de 2009.

GIL DE FEDERICH, A. 1789: *Reflexiones sobre los diálogos de Despuig*, Tortosa (reed. 1985), Tortosa.

GNOLI, R. 1971: *Marmora romana*, Roma.

GOUDINEAU, CH. 1968: "La céramique aretine lisse", a *Mélanges d'Archéologie et Histoire, Suppléments*, 6, Paris.

GRANT, M. 1946: *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge.

GROSE, D. F. 1989: *The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass*, New York.

GROSE, D. F. 1991: *Early Imperial Roman Cast Glass: The Translucent Coloured and Colourless Fine Wares, Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, London, p. 1-18.

GUAL CAMARENA, M. 1967: "Peaje fluvial del Ebro (siglo XII)", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII, Zaragoza, p. 155-188.

HAYES, J.W. 1972: *Late Roman Pottery*, London.

HERMET, F. 1934: *La Graufesenque (Condatomago)* (2 vol.), Paris.

HOLO, J. 1999: "Algunas observaciones sobre la inscripción trilingüe de Tortosa", *Recerca*, 3, p. 203-205, Tortosa.

HÜBNER, E. 1869: *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae*, Berlin, p. 535-538.

HÜBNER, E. 1892: *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Supplementum, Berlin.

ISINGS, C. 1957: *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen, Djakarta.

IZQUIERDO, P. 1990: "Liaisons entre navigation maritime et fluviale en Tarraconaise. Les exemples de Les Sorres et Dertosa", *Le commerce maritime romain en Méditerranée Occidentale*, Barcelona, 1988, Louvain-la-Neuve, p. 189-199.

IZQUIERDO, P. 1993: "Un nou centre productor d'àmfores a la vall de l'Ebre: el Mas del Catxorro de Benifallet", *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, p. 753-765.

IZQUIERDO, P. 1996: *Los condicionantes de la navegación en la antigüedad: una aproximación al caso de la Provincia Hispania Citerior mediterránea, I Coloquio de Historia de las Técnicas: construcción naval y navegación*, 1996, Santander, p. 299-306.

JÁRREGA, R. 1993a: *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (en microfítxa), Bellaterra.

JÁRREGA, R. 1993b: "El mosaico policromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bítem, Tarragona)", *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, p. 275-284.

JÁRREGA, R. 1995: "Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense", *Revista Arqueològica de Ponent*, 5, Lleida, p. 179-194.

JÁRREGA, R. 1996: "Poblamiento rural y producción anfórica en el *territorium* de Tarraco (Hispania Citerior)", *Journal of Roman Archaeology*, 9, Ann Arbor (Michigan, USA), p. 471-483.

JÁRREGA, R. 1997a: "Els materials arqueològics", a AA. VV., *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*. Excavacions arqueològiques a Catalunya, 13, Barcelona, p. 79-225.

JÁRREGA, R. 1997b: "Àmfors tardo-romanes de procedència ebusitana a la costa oriental d'Hispania, Les troballes de la Carrova (Amposta, Montsià), *Hispania i Roma. D'August a Carlemany*". *II Congrés d'homenatge al Dr. Pérez de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, p. 911-919.

JÁRREGA, R. 1998: "La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió", a *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. Badalona, p. 430-437.

JÁRREGA, R. 2000: "La intervenció política de Juli Cèsar a les comarques de l'Ebre", *XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Morella*, vol. I, Castelló, p. 69-80.

JÁRREGA, R. 2002: "Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de Tarraco", a RIVET, L.; SCIALLANO, M. (eds). *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Melanges offertes à Bernard Liou*, Archéologie et Histoire Romaine, 8, Montagnac (França), p. 429-444.

JÁRREGA, R. 2003: "Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)", *Butlletí Arqueològic, època V*, 25, Tarragona, p. 107-170.

JÁRREGA, R. 2006: "La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: estat actual dels coneixements i hipòtesi de treball", *Butlletí Arqueològic, època V*, 28, Tarragona, p. 137-197.

KAGAN, R. L. 1986: *Ciudades del Siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton Van den Wyngaerde*, Ed. El Viso, Madrid.

KOPPEL, E.; RODÀ, I. 1996: "Escultura decorativa de la zona nororiental del conventus Tarracensis", *Actas de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania*, Tarragona, p. 135-181.

LAGÓSTENA, L. 2001: *La producción de salsas y conservas de pescado en la Hispania romana (II a.C. - VI d.C.)*. Barcelona.

LAMBOGLIA, N. 1955: "Sulla cronologia delle amfore romane di età repubblicana (II - I secolo a.C.)", *Rivista di Studi Liguri*, 21, Bordighera, p. 241-270.

LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P. 1972: *La terra sigillata tardo-italica decorata a rilievo della collezione Pisabi Dossi del Museo Archeologico di Milano*. Milano.

LE ROUX, P. 1982: "Les sénateurs originaires de la province d'*Hispania Citerior* au Haute-Empire romain, Epigrafia e Ordine Senatorio". *Atti del Colloquio internazionale della Association Internazionale d'Epigraphie Grecque et Latine* (Roma, 14-20 maggio 1981), vol. II, Roma, p. 439-464.

LÓPEZ, A. 2005: "El cippus amb inscripció llatina", a LÓPEZ, A.; ESTANY, I.; LACUESTA, R. (coords.), *Castell de Castelldefels. Arqueologia, història, art*, Monografies, 7, Barcelona, p. 205-207.

LÓPEZ, A.; FIERRO, X. 1990: "La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)", *Espacio, tiempo y forma, S.I. Prehistoria y Arqueología*, t. 3, Madrid, p. 203-254.

LÓPEZ, J. 2006: *Les basíliques del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós* (2 vols). Sèrie Documenta, 4. Tarragona.

LLORENS, M.; AQUILUÉ, X. 2001: *Ilercavonia Dertosa i les seves encunyacions monetàries*, Societat Catalana d'estudis Numismàtics. IEC, Barcelona.

MACIAS, J. M.; RAMÓN, E. 1993: "La vil·la romana de La Llosa, Cambrils (Baix Camp)", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 15, Tarragona, p. 357-373.

MADRID, M.; COMAS, M.; PADRÓS, P. 2005: "Étude archéologique et analyse archéométrique de la céramique sigillée sud-gauloise documentée a la ville romaine de *Baetulo*", a NIETO, X.; ROCA, M.; VERNHET, A.; SCIAU, P. (eds.) 2005: *La difusió de la Terra Sigillata Sudgàl·lica al nord d'Hispania*, Monografies 6, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, p. 179-197.

MALDONADO, A. 1972: *El Delta del Ebro. Estudio sedimentológico y estratigráfico*, Barcelona.

MARINER, S. 1973: *Inscripciones romanas de Barcelona. Parte primera: texto*, Barcelona.

MARTÍN BUENO, M. 1998: "El papel del puerto en el mundo antiguo", *III Jornadas de Arqueologia Subacuàtica. Puertos antiguos y comercio marítimo*, Eds. José Pérez Ballester y Guillermo Pascual Berlanga, València, p. 15-19.

MARTIN-KILCHER, S. 1983: "Les amphores romaines à huile de Bétique (Dressel 20 et 23) d'Augst (Colonia Augusta Rauricorum) et Kaiseraugst (Castrum Rauracense). Un rapport préliminaire", *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad. Segundo Congreso Internacional*, Sevilla, p. 337-347.

MARTIN-KILCHER, S. 1987: *Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst, I: Die südespanischen Olamphoren*, Augst.

MARTÍNEZ, J. 1994: "Aproximació a la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 15, Tarragona, p. 331-337.

MARTÍNEZ, J.; MIRÓ, N. 1991-92: "Les excavacions arqueològiques a la plaça de Sant Jaume de Tortosa (Baix Ebre)", *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, p. 129-135.

MARTORELL, F. 1626: *Historia de Tortosa*, Tortosa.

MARTORELL, F. 1627: *Historia de la antigua Hibera y de la Santa Cinta*, Tortosa.

MASSIP, J. 1981: "Aproximació a la història del delta de l'Ebre", *Seminari internacional sobre els deltes a la Mediterrània*, Comitè MaB Espanyol, Barcelona, p. 27-41.

MASSIP, J. 1987: *Un quart de segle del Museu i Arxiu Municipal de Tortosa*, Tortosa.

MASSÓ, M. J. 1998: "Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona", a *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. Badalona, p. 283-288.

MATA, C.; BONET, H. 1992: "La ceràmica ibèrica: ensayo de tipología", a *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, València, p. 117-173.

MATAMOROS, J. 1932: *La Catedral de Tortosa. Trabajos monográficos acerca de su construcción y de su contenido artístico y religioso*, Tortosa (reimpressió Tortosa, 1996).

MAYER, M. 1979: "Epigraphica Dertosensia", *Actes du VII Congrès International d'Épigraphie Grecque et Romaine* (Constanza 1977), Bucarest-París, p. 410-412.

- MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: "Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de *Dertosa*", *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Logroño, 1983, Zaragoza, p. 701-737.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1986: "L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió: darreres novetats", *Fonaments*, 5, Barcelona, p. 167-172.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1991: "El comercio del mármol en el Mediterráneo y su reflejo en la ciudad romana de Sagunt", a AA. *VV.*, *Saguntum y el mar*, València, p. 37-45.
- MAYET, F. 1975a: *Les céramiques à parois fines dans la Península Iberique*. Paris.
- MAYET, F. 1975b: "Les sigillées Hispaniques", *Fouilles de Conimbriga IV*, Paris, p. 153-357.
- MAYET, F. 1984: *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution a l'histoire économique de la Péninsule Ibérique sous l'Empire Romain* (2 vol.). Paris.
- MEZQUÍRIZ, M. A. 1961: *Terra Sigillata Hispánica*, València.
- MIRAVALL, R. 1984: "Intervenció arqueològica al sòl del Patronat de Tortosa", *Quaderns d'Història Tarraconense*, V, Tarragona, p. 207-222.
- MIRAVALL, R. 1986: *Necròpolis, sepultures, inhumacions a Tortosa*, cooperativa gràfica Dertosenca ed. Tortosa.
- MIRAVALL, R. 1988: *Tortosa, any zero, Dertosa*, coop. Gràf. Dertosenca, ed. Tortosa.
- MIRAVALL, R. 1999. *Madina Turtuxa. Introducció a la Tortosa islàmica*, Tortosa.
- MIRAVALL, R. 2004: *Tortosa. La ciutat pas a pas*, Tortosa.
- MIRAVALL, V. 1641: *Tortosa, ciutat fidelíssima y exemplar*, Madrid.
- MIRÓ, J. 1982-1983: "La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi", *Laietània*, 2-3, Mataró, p. 228-244.

MIRÓ, J. 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a. C. - I d. C.)*, "BAR, International series", 473, Oxford.

MONTESINOS, J. 1991: *Terra sigillata en Saguntum y tierras valencianas*, Sagunto.

MORAN, J. 1999: "Notes sobre la Tortosa visigòtica", *Recerca*, 3, Tortosa, p. 115-123.

MOREL, J. P. 1981: *Céramique campanienne: les formes* (2 vol.), Roma.

MUÑOZ, H. 1997: "La indústria del jaspi de Tortosa a l'edat moderna", *Nous Col·loquis*, I, Tortosa, p. 33-55.

NIETO, J. et alii. 1989: *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip*, I, Girona.

NIETO, X.; ROCA, M.; VERNHET, A.; SCIAU, P. (eds.) 2005: *La difusió de la Terra Sigillata Sudgàl·lica al nord d'Hispania*, Monografies 6, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

NOLLA, J. M. 1976: "Una producció característica: les àmfores 'DB'", *Cypsela*, 2, Girona, p. 201-223.

NOLLA, J. M.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1980: "Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)", *Cypsela*, III, Girona, p. 193-218.

O'CALLAGHAN, R. 1887: *Anales de Tortosa*, vol. II, Tortosa (reimpressió Tortosa, 1994).

O'CALLAGHAN, R. 1895: *Apéndices a los Anales de Tortosa*, Tortosa (reimpressió Tortosa, 1994).

O'CALLAGHAN, R. 1896: *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*, Tortosa.

OLESTI, O.; CARRERAS, C.; BERNI, P. 2005: "La 'gens Licinia' y el Nordeste peninsular: una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar", *Archivo Español de Arqueología*, 78, Madrid, p. 167-188.

OLIVER, B. 1876: *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las Costumbres de Tortosa*, Madrid (reimpressió Tortosa, 1995).

OSWALD, F. 1931: *Index of Potters Stamps on terra sigillata*, Margidunum, East Bridgford.

OSWALD, F.; DAVIES PRYCE, T. 1920: *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London.

OXÉ, A.; COMFORT, H. 1968: *Corpus Vasorum Arretinorum*, Bonn.

PALLARÈS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. 1996: "El desarrollo del comercio del vino en el curso inferior del Ebro entre los siglos IV a. C. y III d. C.", *I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, p. 17-31.

PALLEJÀ, Ll. 1994: *Excavacions al velòdrom. Un centre terrisser d'època romana. Mont-roig del Camp, Baix Camp*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 12. Barcelona.

PARKER, A. J. 1992: *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman provinces*, British Archaeological Reports, International series 580, Oxford.

PASCUAL, R. 1977: "Las ánforas de la Layetania", a *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, p. 47-96.

PAZ, J. A. 2001: "Vidrio soplado en Hispania: primeros testimonios y difusión", *Jornades Hispàniques d'Història del Vidre*, Actes, p. 51-63.

PEDRONI, L. 2001: *Ceramica calena a vernice nera. Produzione e diffusione*, Nàpoli.

PENA, M. J. 1989: Avieno y las costas de Cataluña y Levante I. *Tyrichae: Typikaí*, "¿la tiria?", *Faventia*, 11, 2, Bellaterra-Cerdanyola, p. 9-21.

PERA, J. 1993: "Classificació preliminar de la ceràmica comuna amb engalba roja documentada a la ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, p. 287-310.

PÉREZ ALMOGUERA, A. 1995: "Sobre la ceca de Iltirkesken y su posible ubicación en el Bajo Ebro", *Verdolay*, 7, Múrcia, p. 321-325.

PÉREZ ALMOGUERA, A. 1996: "Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana", *Archivo Español de Arqueología*, 69, Madrid, p. 37-56.

PÉREZ ALMOGUERA, A. 2005: "El *municipium* de Ilerda y la terra sigillata sudgálica", a NIETO, X.; ROCA, M.; VERNHET, A.; SCIAU, P. (eds.) 2005: *La difusió de la Terra Sigillata Sudgàlica al nord d'Hispania*, Monografies 6, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, p. 105-110.

PÉREZ VILATELA, L. 1994: "Antiguas ciudades del maestrazgo castellonense: Onussa y *Tyrichae*", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, p. 221-234.

PONS, J. 1976: *Estudio de la estructura social de Dertosa y Aeso en el Alto Imperio a través de la epigrafía*, tesis de licenciatura, Universidad de Barcelona [Inèdita].

PONS, J. 1977: "Algunas consideraciones teóricas sobre el sevirato como indicador de dinamismo socio-económico", *Memorias de Historia Antigua*, I, Oviedo, p. 215-219.

PONS, J. 1994: *Territori i societat romana a Catalunya*, Ed. 62, Barcelona.

PRICE, J. 1981: *Roman Glass in Spain: a catalogue of glass found at the Roman towns of Tarragona, Mérida, Italica, and Carmona, with a discussion of the vessel forms from these towns and other Roman sites in Spain*, Boston Spa, Wetherby.

PRICE, J. 1987: "Late hellenistic and early imperial cast vessel glass in Spain", *Annales du 10e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Madrid-Segovia 23-28 setembre 1985, Madrid, p. 61-80.

PUCCI, G. 1980: "Le officine ceramiche tardo-italiche", *Céramiques hellénistiques et romaines. Annales littéraires de Besançon*, 242, Paris, p. 135-157.

PUCCI, G. 1985: "Terra sigillata italica", *Atlante delle forme ceramiche I/. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo Ellenismo e Primo Impero). Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma, p. 361-404.

RAMON, J. 1991: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Eivissa.

REVILLA, V. 1993: *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, col·lecció Instrumenta vol. 1, Barcelona.

REVILLA, V. 1998: "La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V d.C.", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, Castelló, p. 395-416.

REVILLA, V. 2003: *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.

RIPOLLÉS, P. P.; LLORENS, M. DEL M. 2002: *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunto.

RODÀ, I. 1993: "Los materiales de construcción en Hispania", *Actes del XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica*, vol. I, Tarragona, p. 323-334.

RODÀ, I. 1998: "La explotación de las canteras en Hispania", a AA. VV. *En el año de Trajano. Hispania, el legado de Roma*, Zaragoza, p. 113-118.

ROLDÁN, J. M. 1975: *Itinera hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la península Ibérica*, Madrid.

ROMERO, M. V. 1985: "Numancia I. La terra sigillata". *Excavaciones Arqueológicas en España*, 146, Madrid.

SANMARTÍ, E. 1991: "Una carta comercial hallada en Emporion", a AA. VV., *Saguntum y el mar*, València, p. 18.

SANTIAGO, R. A.; SANMARTÍ, E. 1988: "Notes additionelles sur la lettre sur plomb d'Emporion", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 72, Bonn, p. 100-102.

SCATOZZA, L. A. 1986, *I vetri romani di Ercolano*, Napoli.

STENICO, A. 1959: "Ceramica aretina e terra sigillata tardoitalica", *Rei Cretariae Romanae Fauctorum Acta*, II, p. 51-62.

TARRADELL, M. 1978a: "Las ciudades romanas en el Este de *Hispania*", *Symposium de ciudades augústeas*, Zaragoza, p. 289-313.

TARRADELL, M. 1978b: *Les ciutats romanes als Països Catalans*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.

TARRATS, F. 1992: "Terra sigillata del Passatge de Cobos (Tarragona): Les marques de terrisser", *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, p. 155-176.

TARRATS, F. 1996: "Tárraco, topografía urbana y arqueología de los vertederos", a DUPRÉ, X.; REMOLÀ, J.A. (eds.). *Sordes Urbis. La eliminación de residuos en la ciudad romana*, Roma, p. 129-137.

TCHERNIA, A. 1971: "Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire", *Archivo Español de Arqueología*, 44, Madrid, p. 38-85.

TCHERNIA, A. 1979: "L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque 'Sex. Domiti'", *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, Roma, p. 973-979.

TED'A. 1989: "El foro provincial de *Tarraco*, un complejo arquitectónico de época flavia", *Archivo Español de Arqueología*, 62, Madrid, p. 141-191.

URV, ÀREA D'HISTÒRIA ANTIGA 2005: "Dades històrico-arqueològiques sobre l'evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins als nostres dies", *Pla Integral del Casc Antic de Tortosa, Annexos*, Ajuntament de Tortosa (edició electrònica), p. 12-39.

VAN DER WERFF, J. H. 1984: *Uzita. Matériel de fouilles d'une cité antique en Tunisie centrale*. 1982 (2 vol.), Utrecht.

VEGAS, M. 1973: *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*, Barcelona.

VENTURA, S. 1948-1949: "Las marcas alfareras de la 'terra sigillata' halladas en Tarragona", *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, IX-X, Madrid, p. 131-165.

VERGÉS, R. 1909: *Esputnes de la llar*, Tortosa.

VERNHET, A.; SCIAU, P. (eds.) 2005: *La difusió de la Terra Sigillata Sudgàl·lica al nord d'Hispania*, Monografies 6, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, p. 79-102, 199-239.

VILASECA, A.; ADIEGO, P. 2002: "El centre de producció ceràmica de les planes del Roquís, Reus (Baix Camp)", *Citerior. Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, 3. *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*, Tarragona, p. 209-230.

VILLALBÍ, M. M.; MONTANÉS, M. C.; FORCADELL, A. 2002: "El poblat del Castell d'Amposta (Montsià). Un hàbitat fortificat a la desembocadura de l'Ebre", *Ilercavonia. Fulls d'Arqueologia*, 3. *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació*. Tivissa, 23 i 24 de novembre de 2001, Ilercavonia, 3, Flix-Tivissa, p. 159-169.

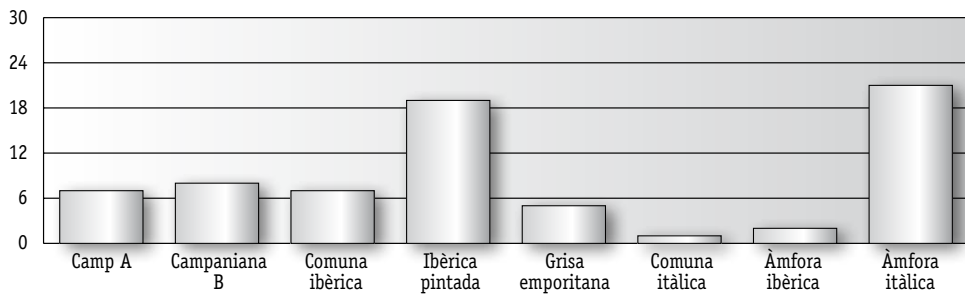
VILLARONGA, L. 1979: *Numismàtica antiga de Hispania*, Barcelona.

VILELLA, F. 1995: "El movimiento comercial del puerto de Tortosa, según los libros de lleuda del s. XV", *Recerca*, 93, Tortosa, p. 73-88.

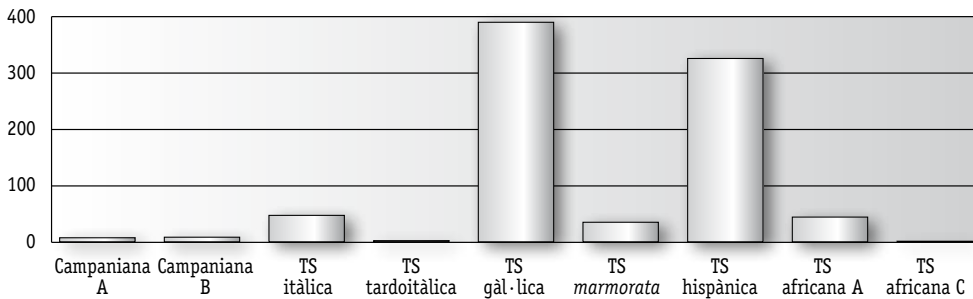
VIVES, A. 1926: *La moneda hispánica*, Madrid.

ANNEXOS

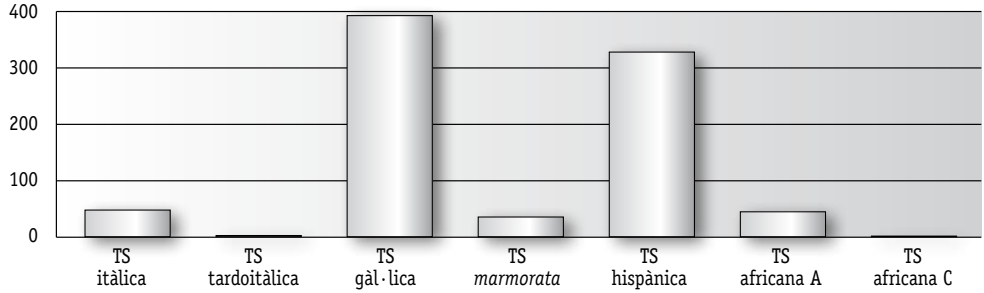
Gràfic 1: Presència proporcional dels materials ceràmics d'època iberoromana o tardorepublicana.

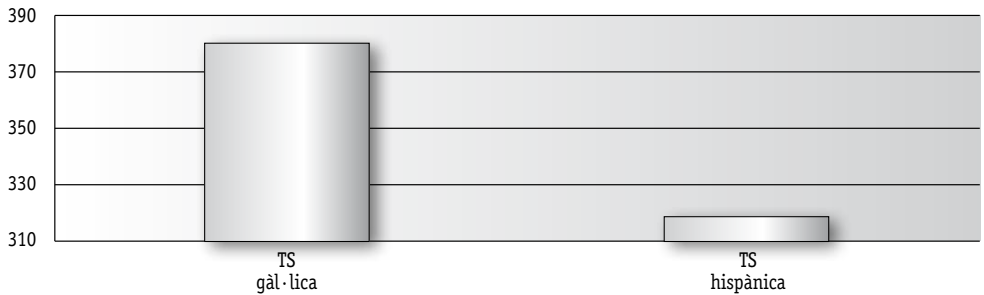
Gràfic 2: Taula comparativa de les ceràmiques fines romanes (tardorepublicanes i imperials).

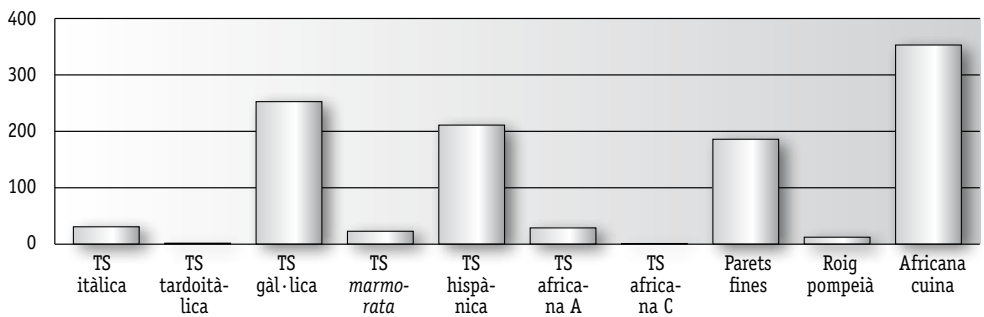
Gràfic 3: Taula comparativa de les ceràmiques fines d'època imperial.

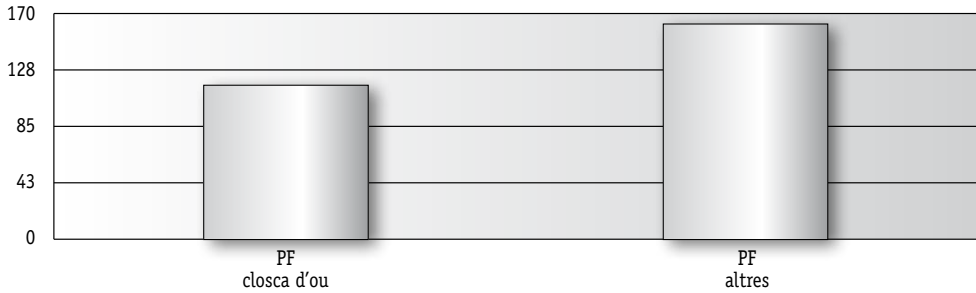
Gràfic 4: Comparació de la presència de sigil·lata gàl·lica i hispànica.

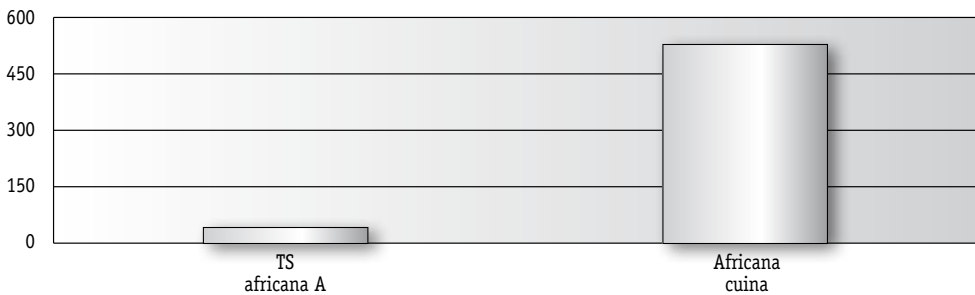
Gràfic 5: Taula comparativa de les ceràmiques fines i d'importació d'època imperial.

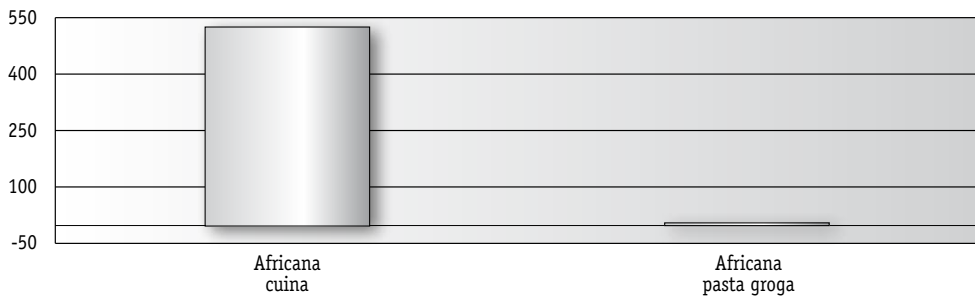
Gràfic 6: Comparació entre la presència de la ceràmica de parets fines de “closca d’ou” i la resta de parets fines d’altres tipus.

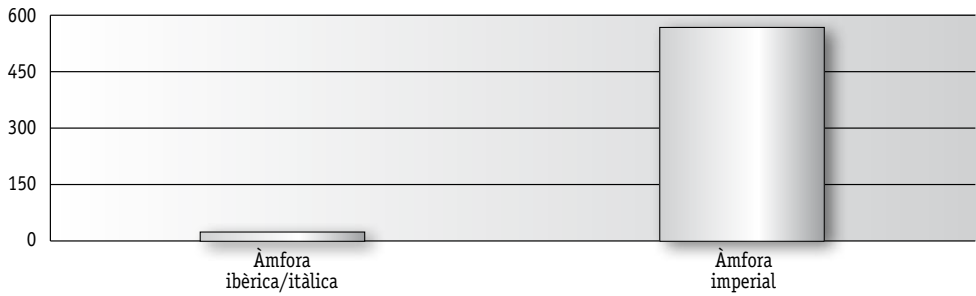
Gràfic 7: Comparació entre la implantació de la ceràmica de cuina i la sigil·lata africana A.

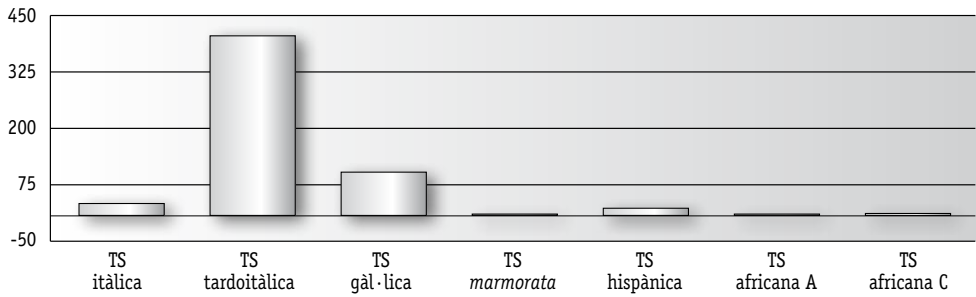
Gràfic 8: Comparació quantitativa entre la ceràmica africana de cuina “standard” i la ceràmica africana de pasta groga.

Gràfic 9: Comparació quantitativa entre la presència d'àmfores d'època iberoromana o tardorepublicana i d'època imperial (NOTA: les àmfores ebussitanes s'han inclòs dins del grup d'època imperial, ja que possiblement corresponen a les produccions d'aquesta època, tot i que no es pot descartar que en part puguin ésser d'època republicana).

Gràfic 10: Taula comparativa entre les diferents produccions d'àmfores d'època imperial (NOTA: Les àmfores ebussitanes s'han inclòs dins del grup d'època imperial, ja que possiblement corresponen a les produccions d'aquesta època, tot i que no es pot descartar que en part puguin ésser d'època republicana).

SÍNTESI ESTRATIGRÀFICA

Per Álvaro Arasa Tuliesa, geòleg

Introducció

L'objecte d'aquest estudi és aportar dades sobre les relacions estratigràfiques laterals i verticals dels sediments que caracteritzen el jaciment arqueològic de la Costa dels Capellans a Tortosa.

Localització

El jaciment en qüestió es troba darrera de la Catedral de Tortosa, just a l'inici del passeig que comunica amb Remolins, aproximadament a la cota 25 m.s.n.m. i baix de l'actual Parador Nacional de Turisme.

Geologia regional

El jaciment de la Costa dels Capellans es localitza al marge esquerre del Riu Ebre sobre materials detrítics col·luvials que s'han acumulat al vessant del peu de la terrassa més alta i antiga del riu Ebre.

La terrassa més antiga té en aquest indret una alçada de 55 m.s.n.m. Està formada per dos trams litològics conglomeràtics perfectament diferenciables en base a la litologia dels còdols que contenen. A saber: un tram inferior poligènic, de 40-50 m de potència, format per nivells massius de conglomerats amb còdols de composició predominant silícica molt rodats

amb intercalacions de nivells sorrencs; les estructures sedimentàries i paleocorrents cap al sud, posen de manifest el seu origen sedimentari fluvial tot interpretant-los com a antics cursos del riu Ebre. El tram superior monogènic, de 5-10 m de potència, està constituït per l'alternança de nivells amb conglomerats de còdols carbonatats i nivells lutítics roginosos amb crostes carbonatades o taperots; les estructures sedimentàries i paleocorrents posen de manifest el seu origen al·luvial provinent de la serra del Boix. A tots aquests materials se'ls atribueix una edat de Pleistocè inferior-mig.

Els diferents estadis glacials i interglacials durant el quaternari han afavorit la formació de terrasses al tram inferior del riu Ebre. Paral·lelament s'han anat acumulant diferents nivells col·luvials associats a cada nivell de terrassa. La geometria i característiques dels sediments del jaciment de la Costa dels Capellans posen de manifest que no es troba relacionat amb cap nivell de terrassa de la vall fluvial del riu Ebre, però sí sobre materials col·luvials associats.

Metodologia

L'estudi es realitza en una cala de forma prismàtica d'aproximadament 1,2 x 1 x 1,8 m que permet observar el rebliment de manera tridimensional i ha permès relacionar les característiques laterals i verticals dels diferents nivells observats.

Descripció dels nivells

El bloc diagrama de la figura 37 (p. 182) mostra una visió de conjunt de la geometria del jaciment. Hom pot identificar tres nivells caracteritzats per la litologia, estratigràfica, estructures sedimentàries i contingut arqueològic.

Nivell 1- Graves heteromètriques. Es tracta de materials gravosos de caràcter heteromètric, abunden els còdols rodats carbonàtics i silícics, així com fragments conglomeràtics; la matriu és molt poc representativa i està formada per materials llimosos i sorrencs; en alguns fragments de taperot s'hi observa una pàtina roginosa que recorda els efectes d'un incendi; la geometria del conjunt d'aquests materials posa de manifest que formen part d'un pendent de l'ordre de 15-20°, per la qual cosa s'atribueixen a sediments col·luvials de vessant.

Nivell 2- Correspon a un bloc poligènic. El bloc és d'ordre decamètric i ocupa un lloc similar a molts altres blocs que es poden reconèixer als marges de l'actual vall del riu Ebre. Es tracta d'un bloc de conglomerats caigut des de la terrassa més antiga sobre els materials col·luvials dels vessants.

El desprendiment de blocs forma part del retrocés dels talussos que formen l'antiga terrassa, la qual cosa s'afavoreix a partir de caigudes de blocs com el que tractem.

Hi ha molts motius que acceleren aquestes caigudes de blocs, cal recordar les pluges copioses, l'alteració de les arrels de la vegetació entre les escletxes dels talussos, possibles moviments sísmics, etc. El cert és que al llarg de la història la caiguda de blocs és un fet, solament cal fer referència als desprendiments de blocs prop del Seminari durant la dècada dels anys vuitanta.

Anteriorment a la sedimentació dels nivells arqueològics o bé sincrònicament a l'assentament de les comunitats humanes que varen donar lloc a l'acumulació d'aquestes restes arqueològiques, es produeix un desprendiment del bloc. És evident que la caiguda d'aquest bloc, a causa de les seves dimensions, ha de deixar una marca compressiva en els sediments tous i no consolidats dels materials infrajacentes. Paral·lelament, es pot comprendre que en el moment de caure, el bloc no té perquè assolir el seu punt d'equilibri i en conseqüència es bellugui una mica per aconseguir-ho.

D'aquesta manera pot originar-se una petita cavitat entre ell i el sediment infrajacent. Aquest buit es pot reblir posteriorment de materials que s'esllavissin al seu interior, tot afavorint una certa classificació de les mides de gra que hi cauen.

També es pot reblir de sediments posteriors a la seva caiguda, en aquest cas de restes arqueològiques, com són un fragment de ceràmica, gasteròpodes terrestres del gènere *Helix* sp., juntament amb abundant matèria orgànica.

Nivell 3- Correspon als nivells arqueològics pròpiament dits, ja que tots els seus components així ho posen de manifest. Aquests materials, segurament amb molt poca continuïtat lateral, estan formats per sediments detrítics molt heteromètrics, amb abundants acumulacions localitzades de fragments de ceràmica, ossos d'aus i mamífers, gasteròpodes terrestres del gènere *Helix* sp., una valva dreta d'*Anodonta*

sp., zones amb concentració de carbó i abundant matèria orgànica. La matriu del conjunt està formada per materials sorrencs i llimosos de colors marronosos. S'observen poques estructures sedimentàries, tot i que alguns nivells es tallen entre ells, cosa que ens suggereix que l'acumulació d'aquesta tipologia de dipòsits s'ha fet de manera temporal i de forma sobtada. En conseqüència, hom s'inclina per atribuir el conjunt d'aquests materials com el resultat d'un abocador d'escombraries.

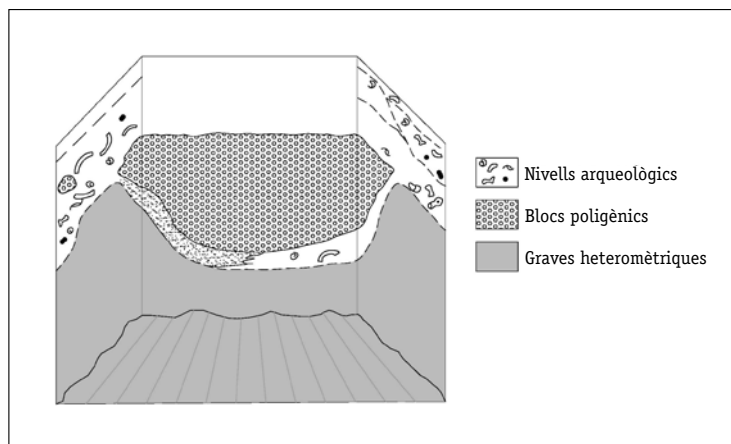

Fig. 37.

Conclusions

El jaciment de la Costa dels Capellans, situat al vessant de l'antiga terrassa fluvial del riu Ebre, sota del Parador Nacional de Turisme, es caracteritza per:

- Sòcol de conglomerats poligènics d'origen fluvial que s'atribueix a la terrassa del riu Ebre.
- Nivell de materials col·luvials sense restes fòssils, però amb evidències de possibles incendis.
- Presència de blocs poligènics a causa de desprendiments del talús de la terrassa antiga. La seua caiguda origina petits espais entre ells i l'infrajacent, que són susceptibles de reblir-se amb materials posteriors.
- Acumulació de restes orgàniques i arqueològiques que en algun moment poden ocupar els intersticis originats pel desprendiment de blocs.

ESTUDI DE LES RESTES FAUNÍSTIQUES

Per Eva Orri i Jordi Nadal

En aquest estudi presentem els resultats obtinguts de l'anàlisi de les restes òssies i malaco-faunístiques procedents d'un possible abocador d'època romana corresponent al jaciment de la Costa dels Capellans situat a la localitat de Tortosa.

El conjunt faunístic ens ha arribat agrupat en quadres i nivells, fet pel qual hem respectat aquesta distribució de les restes a l'hora d'analitzar el material. Així doncs, presentem primerament els resultats tant de nombre de restes com de nombre mínim d'individus obtinguts dels diferents quadres, seguidament unificats en els tres nivells documentats a l'abocador, per unificar finalment totes les dades i oferir uns resultats globals donada la sincronia cultural que presenten les restes.

El conjunt faunístic apareix format majoritàriament per restes de mamífers, tot i que també hem identificat, en una quantitat molt inferior, algunes restes d'aus i peixos. Hem distingit el material osteològic del material malacològic, ja que suposen metodologies d'anàlisi diferents i, a més, la quantitat de restes d'un i altre grup és molt diferent, tot i això, les conclusions finals de caire paleoeconòmic reflecteixen els resultats d'ambdós estudis. Cal esmentar, pel que fa a les restes de peixos i aus, que simplement hem realitzat una aproximació a una determinació i que caldria una identificació taxonòmica d'aquestes, fet que podria alterar substancialment el NMI.

L'anàlisi s'ha centrat en la identificació anatòmica i taxonòmica de les restes, mitjançant la contrastació de morfologies amb la nostra col·lecció de referència i amb diversos atlas

osteològics. Hem realitzat una discriminació parasagital (dreta/esquerra) de cada element, la determinació de l'edat i del sexe –sempre que ha estat possible–, l'estudi dels patrons de fragmentació, de les termoalteracions, de les traces i d'altres aspectes més puntuals.

L'edat ha estat calculada pel grau d'epifisació dels ossos i per la presència o absència de dents decidues i definitives i pel desgast d'aquestes últimes. Tot i que ens hem basat en el treball de Silver (SILVER, 1971), sempre que hem pogut hem defugit de donar edats de sacrifici exactes, deixant la determinació com infantils, joves i adults. La determinació del sexe, en els individus que ha estat possible, s'ha fet per característiques morfològiques (morfologia dels ullals en suïds).

Per a la diferenciació dels ovicaprins entre *Ovis aries* i *Capra hircus* hem utilitzat les claus de determinació proposades per Boessneck (BOESSNECK, 1971).

Les dades obtingudes en l'anàlisi osteològica han estat introduïdes en una base de dades Filemaker des de la qual hem calculat el nombre de restes (NR), el nombre mínim d'individus (NMI) i el pes de la biomassa. Aquest últim ha estat calculat mitjançant el NMI i un pes mig aproximatiu per a cada espècie, basat en el pes d'animals actuals de races pròximes a les que tenim documentades.

Cal puntualitzar que aquests tres sistemes de recompte són merament aproximatius, i que ens permeten calibrar la importància que tindria cada espècie dins de l'economia del grup, però mai hem de considerar-los com a valors absoluts que donin el nombre real d'individus que conformarien una població.

La metodologia de l'estudi arqueomalacològic s'especifica en una altre punt d'aquest treball.

Estudi osteològic

En conjunt, hem analitzat un total de 912 restes òssies, de les quals 442 (48,46%) han estat determinades, mentre que 470 (51,54%), han restat com a no determinades anatòmicament i/o taxonòmicament.

Presentem ara les taules corresponents als resultats de nombre de restes i nombre mínim d'individus de les diferents espècies agrupades en quadres.

NIVELL 1

- QUADRES A3-A4

Nombre de restes:	75	
Determinades:	38	50,66%
Indeterminades:	37	49,34%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	20	52,63	4	57,15
<i>Sus domesticus</i>	6	17,79	1	14,28
<i>Bos taurus</i>	11	28,94	1	14,28
Aus	1	00,64	1	14,28
TOTAL	38	100	7	100

- QUADRE A4

Nombre de restes:	191	
Determinades:	76	39,79%
Indeterminades:	115	60,21%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	36	47,36	2	28,57
<i>Capra hircus</i>	1	1,31	1	14,28
TOT O/C+ Cahí	37	48,68	3	42,88
<i>Sus domesticus</i>	9	11,84	2	28,56
<i>Bos taurus</i>	9	11,84	1	14,28
<i>Canis familiaris</i>	21	27,54	1	14,28
TOTAL	76	100	7	100

NIVELL 2

- QUADRES A1-A-2

Nombre de restes:	146	
Determinades:	60	41,09%
Indeterminades:	86	58,91%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	31	51,66	4	36,36
<i>Capra hircus</i>	1	01,66	1	09,09
TOT O/C+ Cahi	32	53,33	5	45,45
<i>Sus domesticus</i>	24	40,00	3	27,28
<i>Bos taurus</i>	1	01,66	1	09,09
<i>Canis familiaris</i>	2	03,35	1	09,09
<i>Oryctolagus cun</i>	1	01,66	1	09,09
TOTAL	60	100	11	100

- QUADRES B3-B4

Nombre de restes:	17	
Determinades:	6	35,29%
Indeterminades:	11	64,71%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	3	50,00	1	33,33
<i>Sus domesticus</i>	3	50,00	2	66,67
TOTAL	6	100	3	100

- QUADRES B3-C3

Nombre de restes:	37	
Determinades:	16	43,24%
Indeterminades:	21	56,76%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	10	62,50	1	25
<i>Sus domesticus</i>	4	25,00	2	50
<i>Bos taurus</i>	2	12,50	1	25
TOTAL	16	100	4	100

- QUADRE C1

Nombre de restes:	20	
Determinades:	11	55,00%
Indeterminades:	9	45,00%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	8	72,72	1	50,00
<i>Oryctolagus cun</i>	3	27,28	1	50,00
TOTAL	11	100	2	100

NIVELL 3

- QUADRES A1-A2

Nombre de restes:	23	
Determinades:	21	91,30%
Indeterminades:	2	8,70%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	10	47,61	2	40,00
<i>Sus domesticus</i>	8	38,09	1	20,00
<i>Oryctolagus cun.</i>	1	04,76	1	20,00
Aus	2	09,54	1	20,00
TOTAL	21	100	5	100

- QUADRES B3-B4

Nombre de restes:	73	
Determinades:	22	30,13%
Indeterminades:	51	69,87%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	12	54,54	1	25
<i>Sus domesticus</i>	8	36,36	2	50
Aus	2	09,10	1	25
TOTAL	22	100	4	100

- QUADRES B1-C1/B2-C2

Nombre de restes:	6	
Determinades:	6	100,00%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	6	100	1	100
TOTAL	6	100	1	100

Presentem ara els resultats del material agrupat en els 3 nivells documentats en l'abocador juntament amb les dades obtingudes de l'anàlisi de les restes procedents del garbellat general de les terres.

GARBELLAT DE TERRES

Nombre de restes:	324	
Determinades:	186	57,40%
Indeterminades:	135	42,60%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	90	48,38	5	26,31
<i>Capra hircus</i>	5	02,68	1	05,26
TOT O/C+ Cahi	95	51,07	6	31,57
<i>Sus domesticus</i>	56	30,10	4	21,05
<i>Bos taurus</i>	16	08,60	1	05,26
<i>Canis familiaris</i>	3	01,61	1	05,26
<i>Felis catus</i>	3	01,61	2	10,52
<i>Oryctolagus cun.</i>	5	02,68	3	15,82
Aus	7	03,76	1	05,26
Peix	1	00,57	1	05,26
TOTAL	186	100	19	100

NIVELL 1

Nombre de restes:	266	
Determinades:	114	42,85%
Indeterminades:	152	57,15%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	56	49,12	6	42,85
<i>Capra hircus</i>	1	00,87	1	07,14
TOT O/C+ Cahi	57	50,00	7	50,00
<i>Sus domesticus</i>	15	13,15	3	21,42
<i>Bos taurus</i>	20	17,54	2	14,30
<i>Canis familiaris</i>	21	18,44	1	07,14
Aus	1	00,87	1	07,14
TOTAL	114	100	14	100

NIVELL 2

Nombre de restes:	220	
Determinades:	93	42,27%
Indeterminades:	127	58,73%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	52	55,91	7	35,00
<i>Capra hircus</i>	1	01,07	1	05,00
TOT O/C+ Cahi	53	56,98	8	40,00
<i>Sus domesticus</i>	31	33,33	7	35,00
<i>Bos taurus</i>	3	03,22	2	10,00
<i>Canis familiaris</i>	2	02,15	1	05,00
<i>Oryctolagus cun.</i>	4	04,32	2	10,00
TOTAL	93	100	20	100

NIVELL 3

Nombre de restes:	102	
Determinades:	49	48,03%
Indeterminades:	53	51,07%

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	28	57,14	4	40,00
<i>Sus domesticus</i>	16	32,65	3	30,00
<i>Oryctolagus cun.</i>	1	02,04	1	10,00
Aus	4	08,17	2	20,00
TOTAL	49	100	10	100

Finalment, en aquestes taules reflectim el global de NR, NMI, edat de sacrifici i pes de la biomassa del global del material corresponent a aquest abocador.

	NR	%	NMI	%
Ovicaprins	226	51,13	22	34,92
<i>Capra hircus</i>	7	01,58	3	04,76
TOT O/C+ Cahi	233	52,71	25	39,68
<i>Sus domesticus</i>	118	26,69	17	26,98
<i>Bos taurus</i>	39	08,82	5	07,93
<i>Canis familiaris</i>	26	05,88	3	04,76
<i>Felis catus</i>	3	00,67	2	03,17
<i>Oryctolagus cun.</i>	10	02,26	6	09,52
Au	12	02,71	4	06,34
Peix	1	00,26	1	01,62
TOTAL	442	100	63	100

	Perinatal	Infantil	Inf.-Jov.	Jove	Adult	Indet
Ovicaprins		1	1	1	17	2
<i>Capra hircus</i>					3	
TOT O/C+ Cahi		1	1	1	20	2
<i>Sus domesticus</i>	1	1	4	2	8 (2 masc.-1 fem.)	1
<i>Bos taurus</i>					5	
<i>Canis familiaris</i>					3	
<i>Felis catus</i>					2	
TOTAL	1	2	5	3	38	3

	PES DE LA BIOMASSA
Ovicaprins	1.000 kg
<i>Sus domesticus</i>	960 kg
<i>Bos taurus</i>	2.500 kg
<i>Oryctolagus cun.</i>	84 kg
TOTAL	4.544 kg

Un cop exposades totes les dades i donada la sincronia cultural de tots els nivells documentats dins d'aquesta estructura, considerem oportú oferir una interpretació general.

L'espèctre faunístic representat apareix format per 6 espècies de mamífers. Aquestes són la cabra, dintre del grup dels ovicaprins, el bou/vaca/toro, el porc, el gos, el gat i el conill. D'altra banda, també han aparegut restes d'aus i de peixos, de les quals només donem constància sense arribar a determinar l'espècie, i restes malacològiques.

Donades les característiques que presenten la gran majoria de les restes faunístiques, aquestes tindrien una procedència de caràcter alimentari. La resta d'elements sembla tenir diferent origen tafonòmic. Així doncs, diferenciarem entre:

- **Aportacions antròpiques:** en aquesta categoria trobaríem la majoria de les restes estudiades, aportades per l'home i que tindrien una funció primordialment subsistencial –elements abocats amb posterioritat a l'activitat del tractament dels aliments preculinària i/o postculinària.

- **Altres restes:** aquí inclouríem aquelles restes d'espècies no destinades a la subsistència, procedents probablement de la neteja de l'indret o dipositades per qüestions sanitàries –restes de gos i de gat.

Ens centrarem primerament en aquelles espècies que formarien part de la base subsistencial del grup:

Dins de la cabana dels ovicaprins, sempre que ha estat possible, hem discriminat entre les restes corresponents a *Ovis aries* i *Capra hircus*. Aquelles que no han pogut ser identificades com a pertanyents a alguna d'aquestes dues categories han restat determinades genèricament dins de la categoria d'ovicaprins. Tan sols hem pogut determinar restes corresponents a l'espècie *Capra*.

Els patrons d'edat que ens proporciona aquesta espècie presenten un domini dels individus sacrificats en edat adulta envers dels infantils i joves. Aquesta dinàmica ens demostra la voluntat d'explotar els recursos en vida d'aquesta espècie –llet i llana–; la resta d'individus sacrificats joves estarien destinats bàsicament al consum.

Entre els grup dels bovins, els patrons d'edat són molt clars. L'elevada proporció d'animals sacrificats en edat adulta ens indica la importància d'aquest grup en quant a l'aportació de productes secundaris, com el cuir, la llet i la força del treball.

A diferència de la resta de cabanes, la porcina presenta un elevat nombre d'efectius sacrificats joves, quan aquests han assolit el seu òptim carni, la resta d'animals mantinguts amb vida fins a edat adulta serien emprats per a la reproducció. Estem davant d'una espècie orientada fonamentalment al consum. D'entre els 17 individus d'aquesta espècie hem pogut determinar el sexe de dos d'ells –2 mascles i 1 femella. Cal esmentar també la presència d'un individu perinatal (tots els ossos desepifisats), mort al voltant del seu naixement.

Cal dir, pel que fa als patrons d'edat de sacrifici dels diferents grups d'animals domèstics, que hem agrupat les diferents edats de mort en tres grans grups: animals infantils i joves –sacrificats abans o als voltants de l'edat que suposa l'òptim carni–, i animals adults –un cop han superat aquest òptim. Cal puntualitzar que fins ara, el terme adult o jove ha estat establert en funció del grau de fusió epifisària. Tot i això, quan parlem de sistemes ramaders, la condició d'adult d'un animal ve donada per la maduresa sexual, que és la que determina les possibilitats de reproducció del ramat i que sempre es completa molt abans que la primera.

Les espècies *Canis familiaris* –representada per 26 restes– i *Felis catus* –documentada a partir de 3 restes– creiem que es tractarien d'animals domèstics que conviurien amb el grup i la seva presència entre les deixalles d'alimentació respondria a una deposició de tipus sanitari posterior a la mort de l'animal.

La pràctica de la cacera apareix representada per la presència de petits animals, com el conill, –que per la seva mida creiem que no correspondrien a animals domèstics, tot i que podrien ser animals mantinguts en captivitat– i que considerem com un complement a la dieta.

Més enllà de les dades purament taxonòmiques i anatòmiques del conjunt del jaciment, altres informacions que es desprenen del nostre estudi faunístic són:

En general, la gran majoria de les restes presenten un elevat grau de fragmentació, fet que demostra un aprofitament màxim dels recursos carnis: de les 912 restes estudiades, 470 (51,54%) presenten fractures intenses que deixen els elements com estelles, és a dir, que no conserven cap secció longitudinal ni transversal neta, pocs són els casos d'ossos sencers, a part d'aquells que presenten, ja per ells mateixos, una estructura massiva (falanges, astràgals) o que són de natura més forta (dentició). Com ja hem esmentat, tal fracturació es deu fonamentalment, segons es dedueix de les alteracions tafonòmiques, a processos relacionats amb l'extracció de l'aliment: desmembrament i esquarterament de l'animal i posterior aprofitament d'altres nutrients com el moll de l'os. Juntament a la fragmentació, tenim marques d'esquarterament (amb desplaçament de massa òssia) i de descarnació (amb incisions a la superfície dels ossos).

Un altre factor que ha influït en la fragmentació o alteració d'aquests és l'activitat carronyera de carnívors; hem localitzat algun element amb marques d'haver estat mossegats per l'acció molt probablement de gossos –*thooth marks*.

Trobem una relativa homogeneïtat pel que fa a la representació de les diferents parts de l'esquelet, fet que ens faria pensar que el sacrifici i escorxament de l'animal es realitzaria en el mateix indret i no seria fruit de la importació de parts per al seu consum. Així doncs, es tractaria de ramats vinculats al lloc.

Pel que fa a la termoalteració dels ossos, aquesta és mínima, únicament 21 restes apareixen cremades o calcinades. Aquest fet no implica que les restes no cremades no tinguin una procedència culinària, sinó que algunes d'elles van patir certa alteració calòrica accidental

durant el processament, o que un cop consumida la carn les parts òssies no consumibles foren abocades a algun focus de calor.

Estudi de les restes malacofaunístiques

En aquest estudi analitzem les restes malacofaunístiques recuperades al jaciment de la Costa dels Capellans (Tortosa, el Baix Ebre).

Les restes malacofaunístiques han estat analitzades al Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòrics (SERP), depenent de la Universitat de Barcelona. L'estudi s'ha realitzat mitjançant la identificació morfològica de les conques a nivell macroscòpic, mitjançant la contrastació amb la nostra col·lecció de referència d'espècies actuals. Per a algunes identifications hem utilitzat també els criteris proposats en diversos atles i catàlegs d'identificació (ABBOTT & DAN-CE, 1986; FECHTER & FALKNER, 1993; LINDNER, 1983; RIEDL, R. 1986; POPPE, G.T. & GOTO, T. 1991; POPPE, G.T. & GOTO, Y. 2000), pel que fa a la malacofauna marina (FECHTER & FALKNER, 1993; BECH, M. 1990) i per a l'estudi de les restes de malacofauna continental. L'estudi arqueomalacofaunístic s'ha completat amb l'anàlisi de la fragmentació de les restes, la discriminació parasagital en el cas dels bivalves, l'estudi de diferents agents tafonòmics i la biometria.

Resultats de l'estudi de les restes malacofaunístiques

Malacofauna marina

Quadre	Nivell	Taxonomia	Ct	Mesures	Observacions
A1/A2	2	<i>Glycymeris</i> sp.			
		<i>Acanthocardia tuberculata</i>			Garbellat terres
		<i>Cerastoderma edule</i>			Garbellat terres
		<i>Cerastoderma edule</i>	D	L.30; A.28	Garbellat terres
		<i>Glycymeris violascens</i>	E		Garbellat terres
		<i>Glycymeris violascens</i>	D	L.48; A:46	Garbellat terres
		<i>Glycymeris violascens</i>	D	L.58; A:43	Garbellat terres
		<i>Glycymeris violascens</i>	D		Garbellat terres
		<i>Glycymeris violascens</i>	D		Garbellat terres
		<i>Ostrea edulis</i>			Garbellat terres
		<i>Glycymeris</i> sp.			Garbellat terres

		<i>Cf Callista chione</i>			Garbellat terres
B3/B4	2	<i>Glycymeris</i> sp.			
C3	3	<i>Mytilus</i> sp.			
C3	3	<i>Mytilus</i> sp.			
C3	3	<i>Acanthocardia tuberculata</i>	E		

Malacofauna terrestre

Quadre	Nivell	Taxonomia	Ct	Mesures	Observacions
A1/A2	2	<i>Otala punctata</i>		L:38; A:19	
A1/A2	2	<i>Otala punctata</i>		L:36; A:20	
		<i>Hellicid nd</i>			Garb terres.13 fr
		<i>Helix aspersa</i>			Garb terres.3 fr
		<i>Helix aspersa</i>		L:40; A:33	Garbellat terres
		<i>Otala punctata</i>			Garbellat terres
		<i>Otala punctata</i>			Garbellat terres
		<i>Otala punctata</i>			Garbellat terres
		<i>Otala punctata</i>			Garbellat terres
		<i>Otala punctata</i>		L:36; A:20	Garbellat terres
		<i>Otala punctata</i>		L:35; A:20	Garbellat terres
		<i>Otala punctata</i>		L:38; A: 22	Garbellat terres
B1/B2	2	<i>Otala punctata</i>		L:31; A:18	
B3/B4	2	<i>Hellicid nd</i>			
B3/B4	2	<i>Iberus alonensis</i>		L:32; A:18	
B3/B4	3	<i>Otala punctata</i>		A:21	

La fauna malacològica recuperada a aquest jaciment podria considerar-se sense gaires dubtes com a aportacions antròpiques relacionades amb el consum, tant en el cas de les restes d'origen marí com en la majoria de les restes continentals.

Les restes marines són en tots els casos bivalves, amb un clar predomini dels taxons de fons sorrenc (*Glycymeris*, *Acanthocardia* i *Callista*) i solament *Ostrea* i *Mytilus* serien gèneres aconseguits en fons rocallosos.

Les espècies terrestres són de gran mida i que es consumeixen actualment. De les tres presents, solament *Iberus alonensis* es pot considerar clarament autòctona. *Otala punctata* i *Helix aspersa*, tot i que no es coneix clarament la història de llur introducció a la Península ibèrica, sembla que estaria clarament relacionat amb la romanització, la introducció d'alguns productes d'horta i nous costums alimentaris centrats en aquestes espècies.

El nombre de restes és escàs per poder fer interpretacions paleoculturals més acurades o recolzades amb tractament estadístic. Tanmateix, la seva sola presència és prou interessant i aporta un punt de diversitat a la dieta humana.

4. Consideracions finals

De l'estudi de les restes faunístiques recuperades a l'abocador o abocament de la Costa dels Capellans, podem extreure diferents conclusions de tipus paleocultural. El gruix de les dades obtingudes ens aporten informació sobre les estratègies econòmiques i comportaments ramaders que adoptarien les poblacions en època romana.

En aquest cas, la ramaderia sembla orientada, tot i que no de forma exclusiva, a la cria d'ovicaprins, animals ben adaptats al tipus de pastura mediterrània. D'altra banda, les cabanes de bovins i suïds es troben ben representades, i aquesta és l'última –tot i que amb menor nombre d'efectius– la que aportaria un major volum carni a la dieta alimentària del grup. Les edats de mortalitat reflecteixen un equilibri del ramat per a la producció de diferents recursos: carn, llet, llana, força de treball. Segons suposem de la representativitat de les diferents parts anatòmiques, els animals serien criats al mateix indret o en àrees properes.

Si comparem les nostres dades amb els patrons de representativitat de les espècies amb les d'altres conjunts faunístics d'època romana a Catalunya trobem moltes similituds. En aquest sentit són prou definidors els resultats obtinguts en un abocador de context rural a la vil·la romana de l'Espelt, Òdena (NADAL, inèdit), i en un altre abocador, en aquest cas ubicat en context urbà a Tarragona (MIRÓ, 1989), on es dona, a diferència del nostre jaciment, un predomini dels bovins sobre els suïds.

Tot i trobar algunes restes d'animals que no correspondrien a deixalles d'alimentació –restes de gos i gat– el nostre conjunt és producte clarament de les restes d'alimentació, com es dedueix de l'alt grau de fragmentació dels ossos i de la clara tendència a ser els ossos amb menys aportació càrnia els més ben conservats.

El conjunt faunístic es veuria completat amb algunes restes d'aus i peixos, tot i que creiem que la seva importància seria major que la que ens aporta el registre, ja que molts ossos poden desaparèixer durant el consum o en els diversos processos postdeposicionals.

La valoració de la importància que tindrien els recursos alimentaris d'animals invertebrats (mol·luscs marins i terrestres) és difícil de valorar. Evidentment, pel que fa a una comparativa entre aquest tipus de material i les restes de vertebrats, els mol·luscs suposarien una ínfima part dels recursos d'origen animal. Tanmateix, caldria saber si el material estudiat representa o no la quantitat d'individus consumits i, d'altra banda, la importància social que aquests poguessin assolir. Sabem, per textos de gastronomia romana, que tant els mol·luscs aquàtics com els terrestres s'haurien de classificar dins de les menses de luxe.

Bibliografía

- ABBOTT, R. T. & DANCE, S.P. 1986: *Compendium of sea shells*, American Malacologists, Inc. Burlington, MA.
- ALTUNA, J. 1980: "Historia de la domesticación en el País Vasco desde sus orígenes hasta la romanización", *Munibe*, 32, p. 1-164.
- BLASCO, F. 1992: *Tafonomía y Prehistoria. Métodos y procedimientos de investigación*. Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 254 p.
- BOESSNECK, J. 1980: "Diferencias osteológicas entre ovejas (*Ovis aries L.*) y cabras (*Capra hircus L.*)", *Ciencia en Arqueología*. F.C.E. Madrid, p. 338-366.
- FETCHER, R. & FALKNER, G. 1993: *Moluscos*, Guías de Naturaleza Blume, Barcelona.
- LINDNER, G. 1983: *Moluscos y caracoles de los mares del mundo*, Omega, Barcelona.
- MIRÓ, J. M. 1989: "La Fauna", a TEDA *Un abocador del segle V d.C. en el Fòrum provincial de Tarraco*, Ajuntament de Tarragona, p. 403-414.
- NADAL, J. "Estudi de les restes faunístiques recuperades a l'abocador de la Vil·la romana de l'Espelt (Òdena, Anoia)". Treball inèdit realitzat l'any 1997.
- POPPE, G. T. & GOTO, Y. 1991: *European Seashells*, vol. I.
- POPPE, G. T. & GOTO, Y. 2000: *European Seashells*, Conchbooks vol. II.
- PRUMMEL, W. & FRISCH, H. J. 1986: "A guide for the distinction of species, sex and body side in bones of sheep and goat", a *Journal of Archaeological Science*, 13, p. 567-577.
- RIEDL, R. 1986: *Fauna y Flora del Mar Mediterráneo*, Ed. Omega, Barcelona.
- SCHMID, E. 1972: *Atlas of animal Bones-Tierknocheatlas*, Elsevier Publishing Company, Londres.

SILVER, I. A. 1980: "La determinación de la edad de los animales domésticos" a BROTHWELL & HIGGS com. *Ciencia en Arqueología*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, p. 289-309.

ESTUDI DE LES RESTES ANTRACOLÒGIQUES

Per Ethel Allué

L'objectiu d'aquest estudi ha estat la identificació taxonòmica d'un fragment de carbó recuperat al jaciment de la Costa dels Capellans (Tortosa). Aquest jaciment excavat l'any 1985 va proporcionar nombroses restes entre les quals s'ha pogut recuperar recentment aquest fragment de carbó (GENERA, 1985).

Per a l'estudi d'aquesta resta s'ha utilitzat la tècnica antracològica, malgrat que com que es tracta d'un sol fragment, no s'ha pogut realitzar un estudi antracològic complet. L'antracologia és una disciplina que s'emmarca dins de l'arqueobotànica i té com a objectiu l'anàlisi dels carbons en contextos arqueològics. Els seus objectius es basen en dos plantejaments teòrics. D'una banda, la perspectiva paleoecològica que implica el coneixement del medi vegetal i les seves transformacions, condicionades per les activitats humanes o els canvis climàtics. D'altra banda, la perspectiva paleoeconòmica basada en que els carbons són residus d'origen antròpic que impliquen dades sobre l'ús i explotació dels recursos forestals.

L'estudi del fragment de carbó s'ha realitzat amb un microscopi metal·logràfic de llum reflexada (x50, x200 i x500) (Olympus BX-41). El carbó s'ha fragmentat amb la mà i s'han observat les tres seccions anatòmiques de la fusta (transversal, tangencial i radial). Per la identificació és necessari sovint una col·lecció de referència i un atlas d'anatomia de la fusta (SCHWEINGRUBER, 1990).

A partir de l'observació hem pogut identificar aquest carbó com *Olea europaea* (olivera/ullastre). Aquesta fusta es caracteritza per uns pors difusos, la majoria agrupats en fileres

de fins a 4 pors. Els radis són biseriats curts i heterogenis, i els porus dels vasos són petites. Les perforacions dels vasos són simples. Pel que fa a la distinció entre l'ullastre/olivera, només es pot realitzar aplicant tècniques específiques (TERRAL 2000). Aquest taxó apareix de forma contínua al litoral mediterrani des del neolític antic. La seva versatilitat com a espècie productora de fruits, fusta, alimentació per al ramat, etc., fa que la seva explotació, per la seva importància econòmica, sigui significativa.

Bibliografia

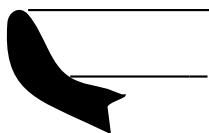
GENERA, M. 1985: *Resultats dels estudis al carrer Costa dels Capellans, 5. 1985*, Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre, Generalitat de Catalunya, memòria inèdita.

SCHWEINGRUBER, F. H. 1990: *Anatomie europäischer Hölzer ein Atlas zur Bestimmung europäischer Baum-, Strauch- und Zwergstrauchhölzer Anatomy of European woods an atlas for the identification of European trees shrubs and dwarf shrubs*. Stuttgart, Verlag Paul Haupt.

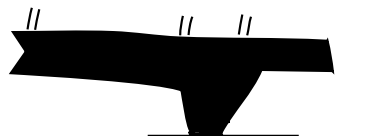
TERRAL, J. F. 2000: "Exploitation and management of the olive tree during prehistoric times in Mediterranean France and Spain", *Journal of Archaeological Science* 27:1-7.

LÀMINES

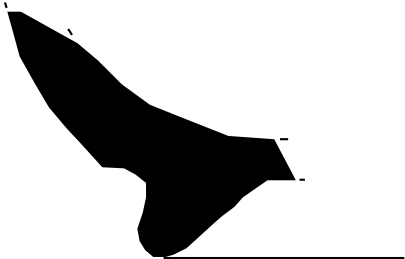
1.

2.

3.

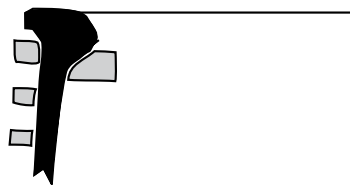
4.

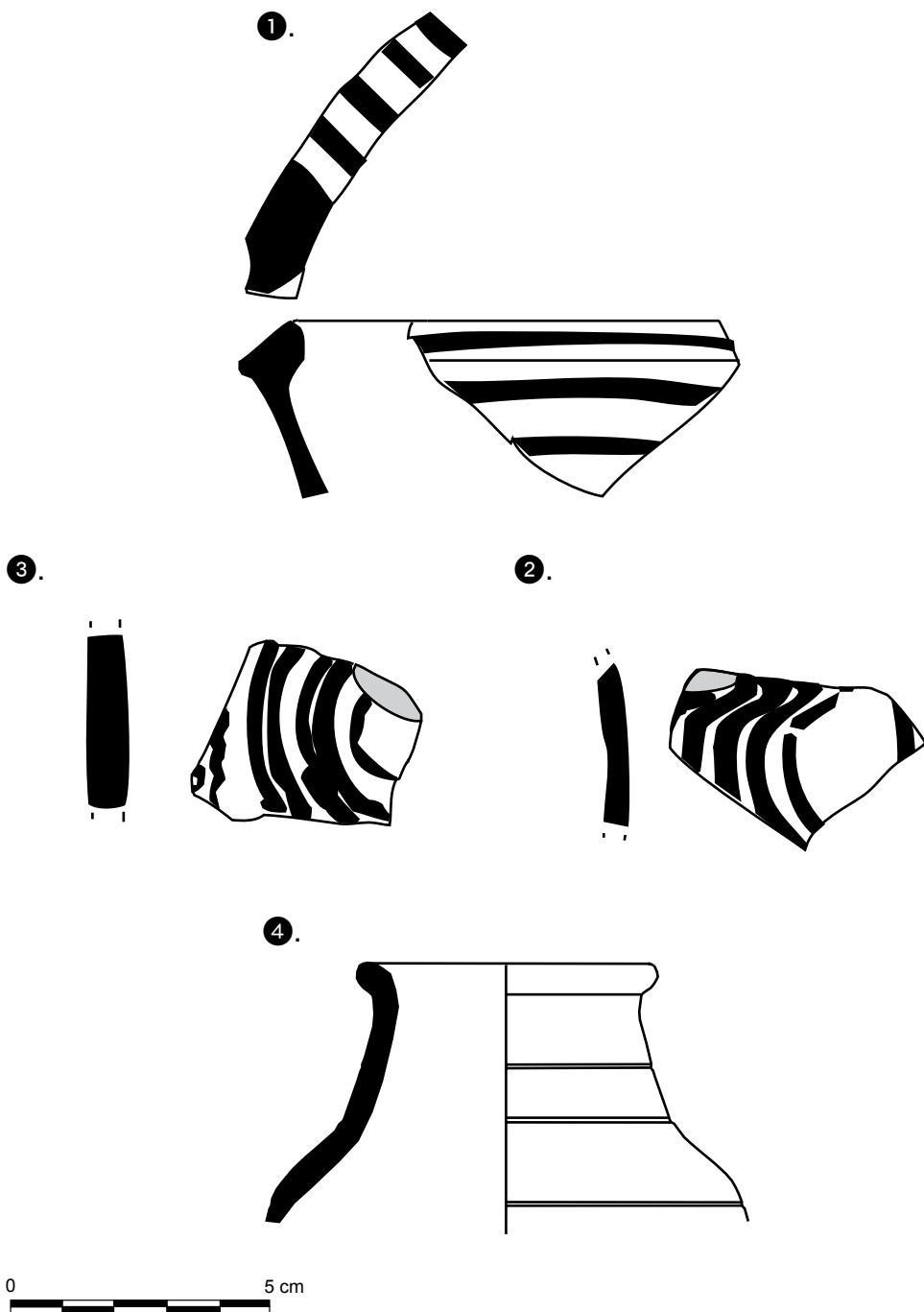
5.

6.

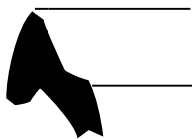

1. Vora de campaniana A, forma Lamboglia 5/7. 2. Base de campaniana A, forma Lamboglia 5/7. 3. Base de campaniana B-oïde, forma Lamboglia 1. 4. Base de campaniana B-oïde, forma Lamb 5. 5. Vora de ceràmica ibèrica pintada (*kalathos*), forma Mata 2711. 6. Vora de ceràmica ibèrica pintada (*kalathos*), Mata 2711.

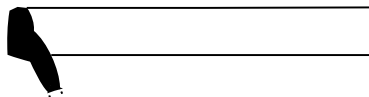

❶ Vora de ceràmica ibèrica pintada. ❷ Fragment informe de ceràmica ibèrica pintada. ❸ Fragment informe de ceràmica ibèrica pintada. ❹ Vora de ceràmica grisa, identificable amb la grisa emporitana (tot i que no presenta cap acabat exterior brillant, sinó mat), del tipus Aranegui 7

1.

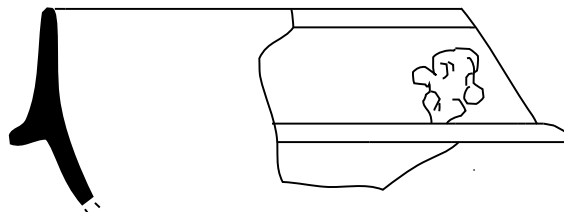
2.

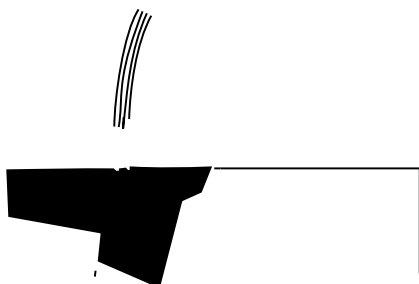
3.

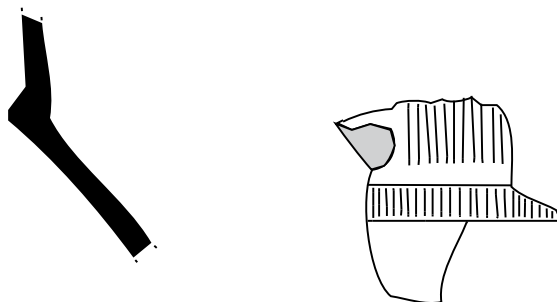
4.

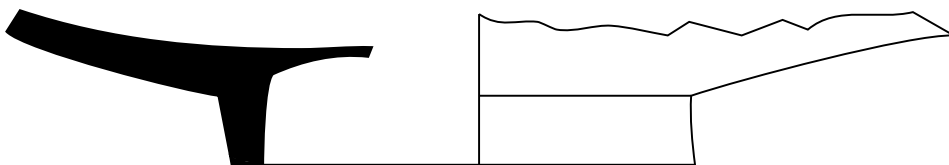
5.

6.

7.

0 5 cm

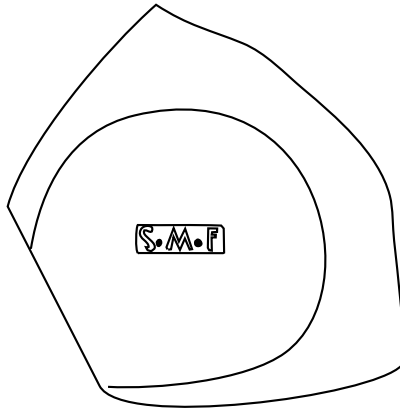
1. Vora de sigil·lata itàlica. 2. Vora de sigil·lata itàlica, probablement de la forma R-3. 3. Vora de sigil·lata itàlica, forma Conspectus 181. 4. Vora de sigil·lata itàlica, forma Conspectus 341 (30/90), amb decoració de barbotina. 5. Carena de sigil·lata itàlica, forma Conspectus 17.1. 6. Fons de sigil·lata itàlica, forma Conspectus 1 o 4. 7. Fons de sigil·lata itàlica, forma Conspectus 22 o 23.

1.

ASINPIS

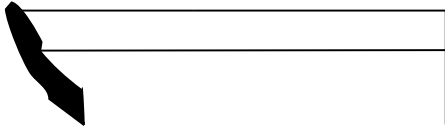

2.

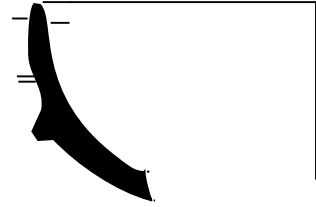

1 136 - Fons de sigil·lata tardoitàlica, amb el segell ASIN PIS. 2 131 - Fons de sigil·lata tardoitàlica, amb el segell SMF.

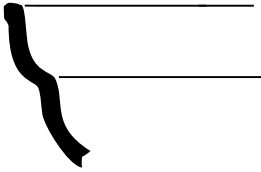
1.

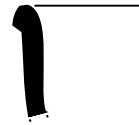
2.

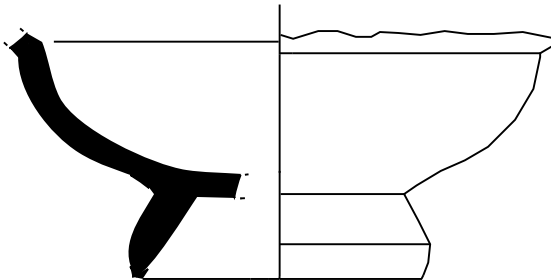
3.

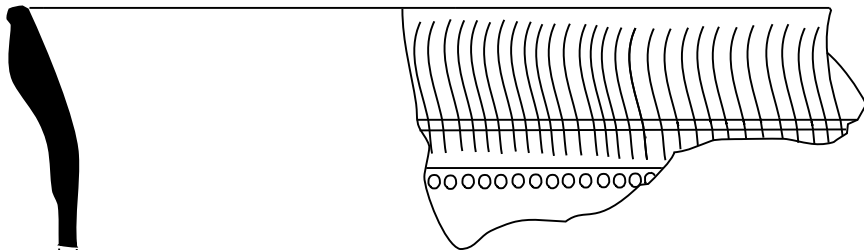
4.

5.

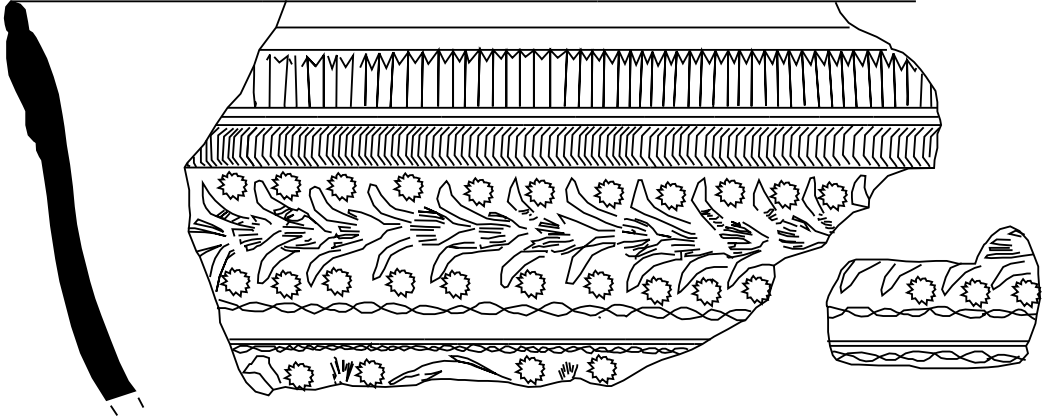

6.

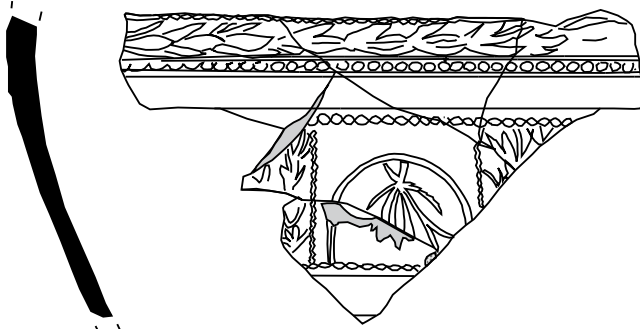

1. Vora de sigil·lata gæl·lica, forma Haltern 70 o Ritterling 5. 2. Vora de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 24/25 B. 3. Vora de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 27 C. 4. Vora de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 27 C. 5. Peu de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 27, probablement A. 6. Vora de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 29 B.

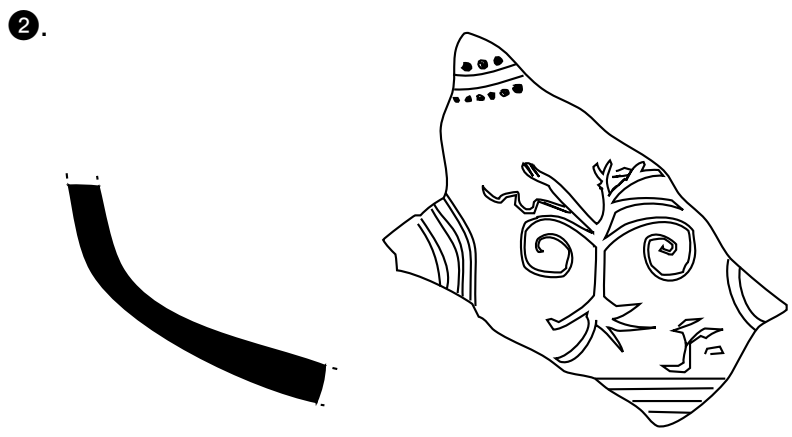
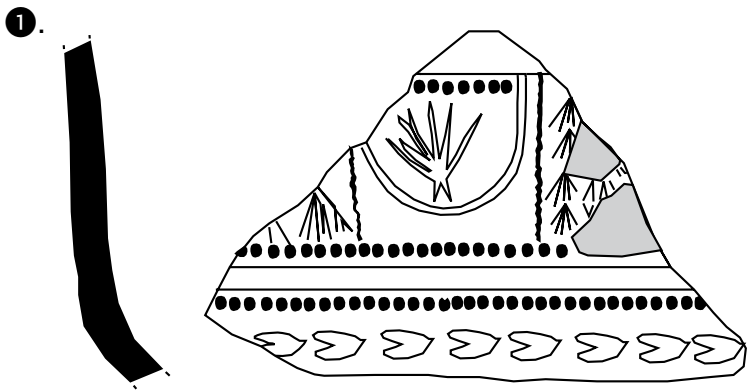
1.

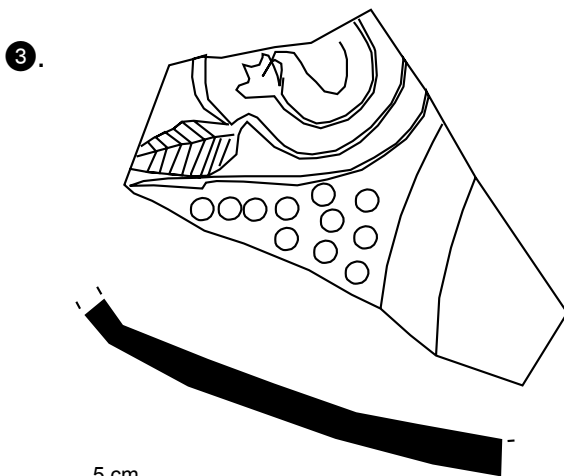
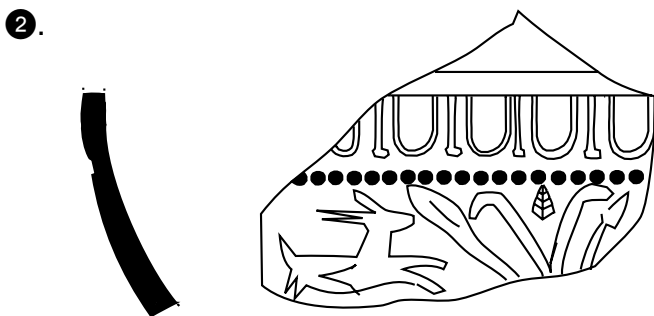
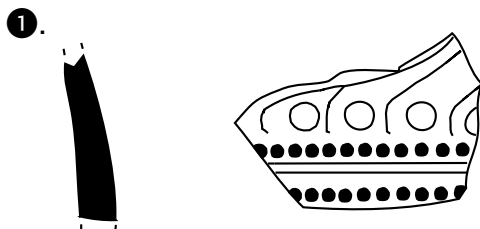
2.

1. Vora de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 29 B, decorada. 2. Paret de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 29 decorada.

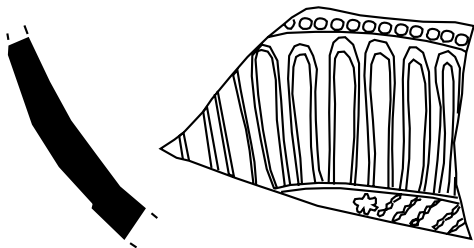

❶ Paret de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 29, decorada. ❷ Paret de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 29 decorada.

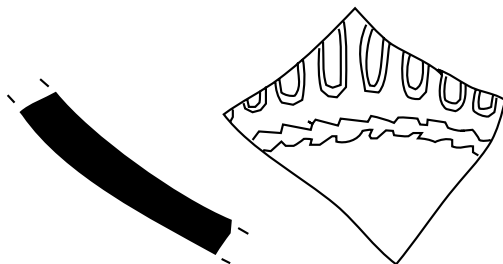

❶ Paret de sigil·lata gâl·lica, probablement forma Dragendorff 29 decorada. ❷ Paret de sigil·lata gâl·lica, probablement forma Dragendorff 37 decorada. ❸ Paret de sigil·lata gâl·lica, probablement forma Dragendorff 29 decorada.

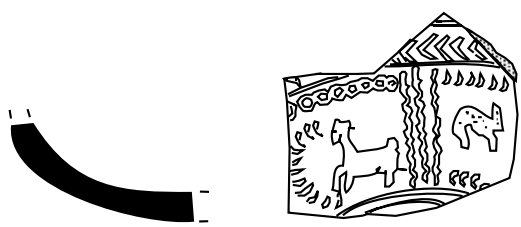
1.

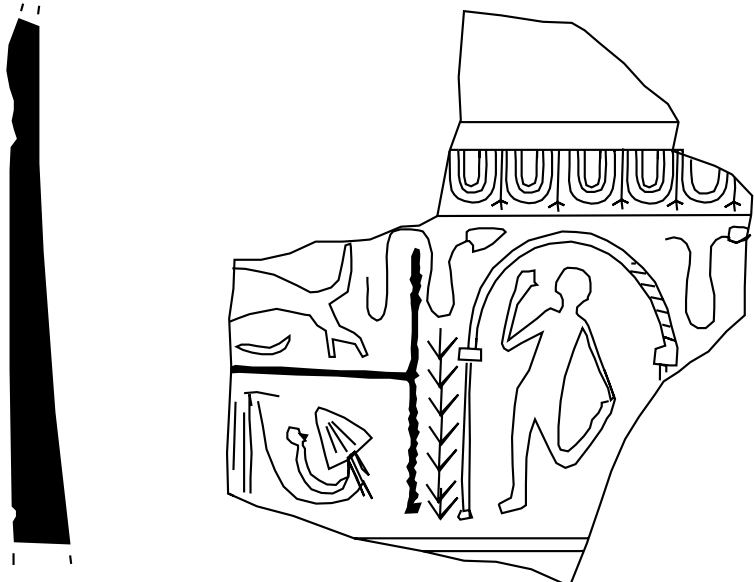
2.

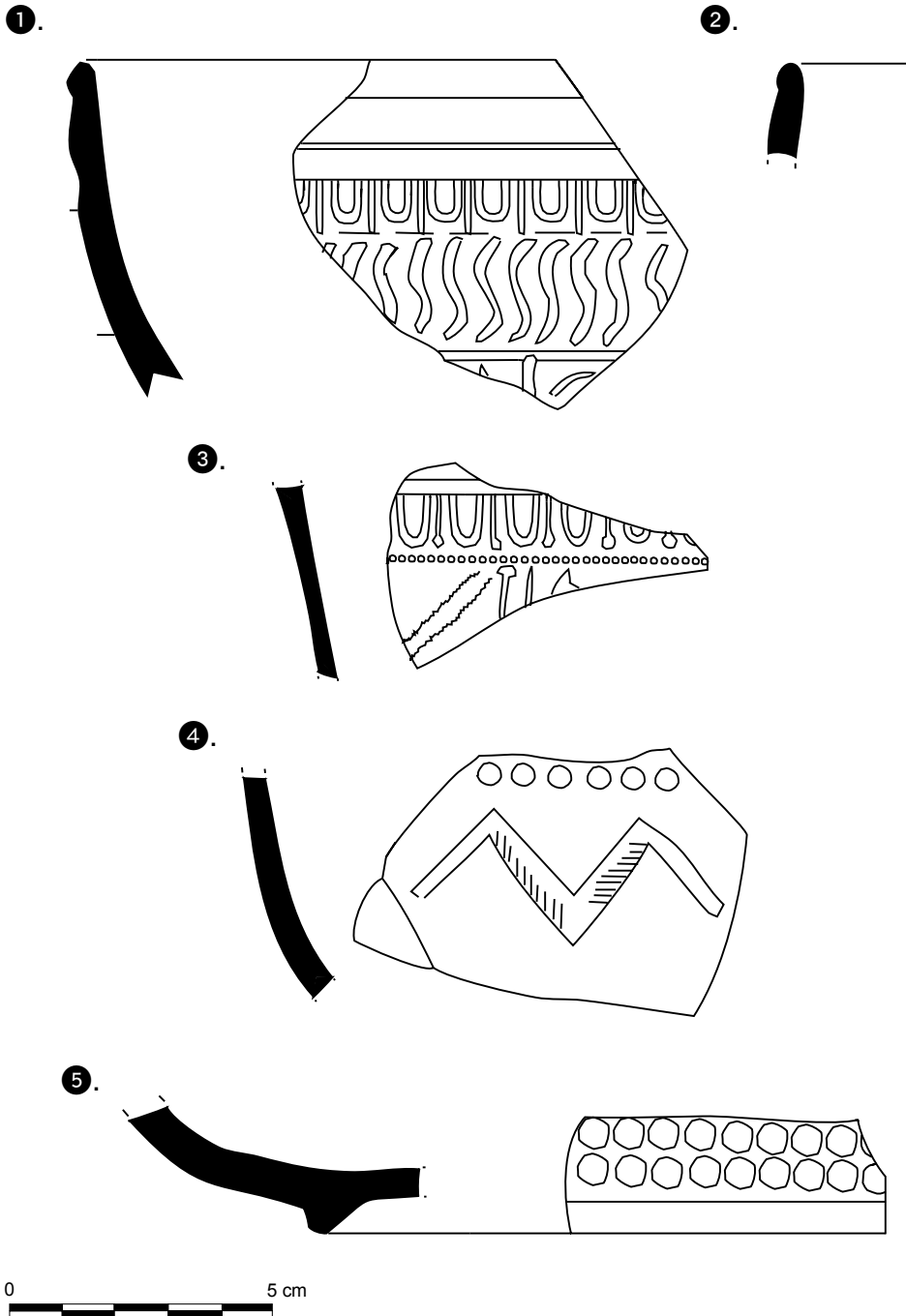
3.

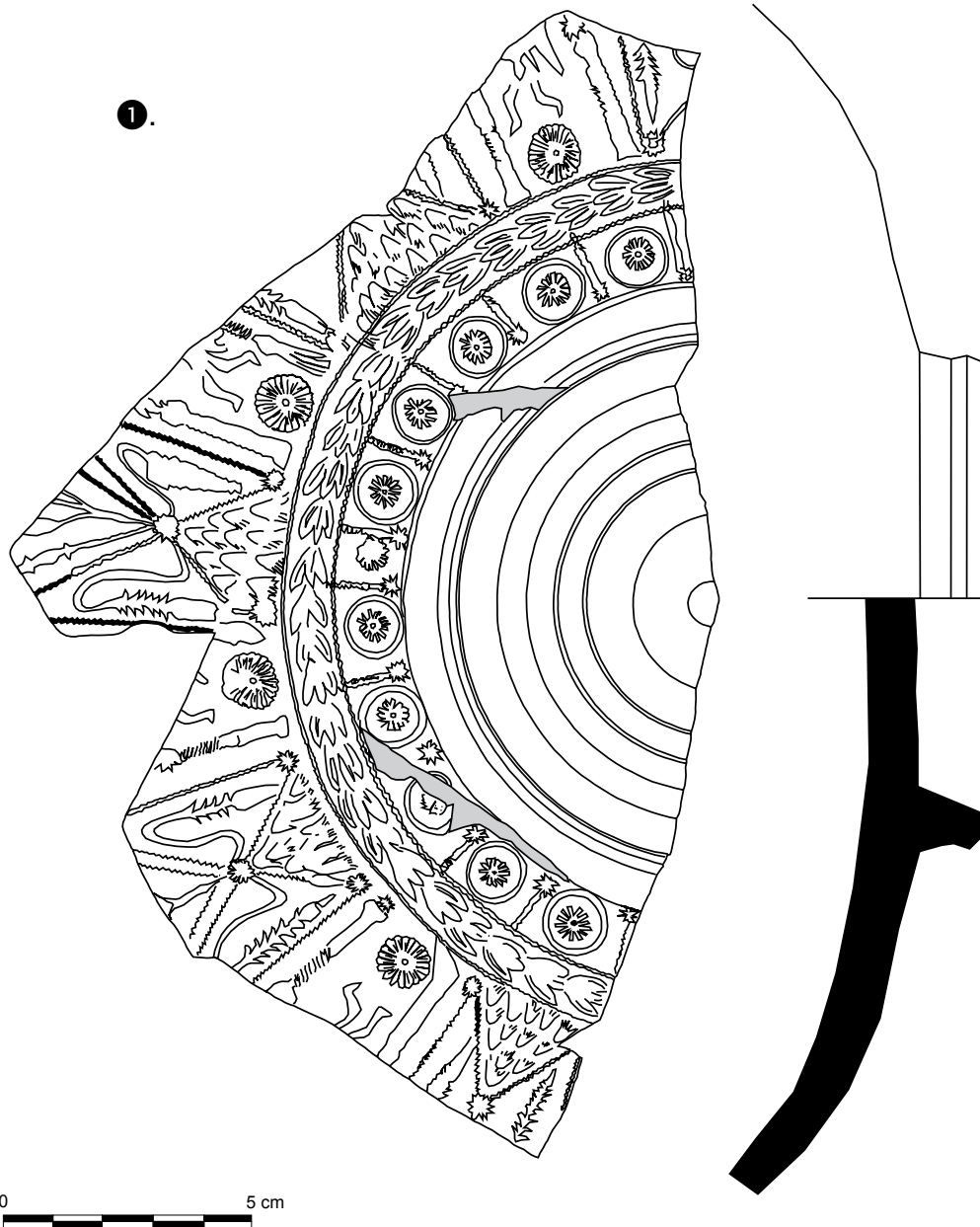
4.

1. Paret de sigil·lata gæl·lica decorada, forma Dragendorff 29. 2. Paret de sigil·lata gæl·lica decorada, forma Dragendorff 29. 3. Carena de sigil·lata gæl·lica decorada, forma Dragendorff 29 o 37. 4. Paret de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 30 B, amb decoració de mètopes.

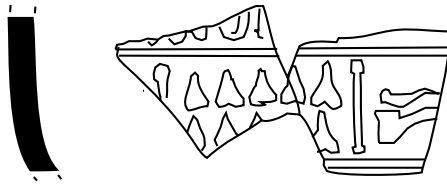

1 Vora de sigil·lata gâl·lica, forma Dragendorff 37 A decorada. **2** Vora de sigil·lata gâl·lica, forma Dragendorff 37. **3** Paret decorada de sigil·lata gâl·lica, probablement forma Dragendorff 30. **4** Paret de sigil·lata gâl·lica, probablement forma Dragendorff 37, decorada. **5** Peu de sigil·lata gâl·lica, probablement forma Dragendorff 37, decorada.

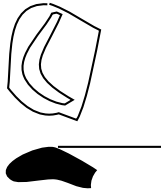

❶ Fons de sigil·lata gal·lica, forma Dragendorff 37 decorada.

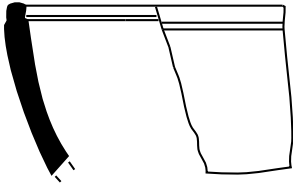
1.

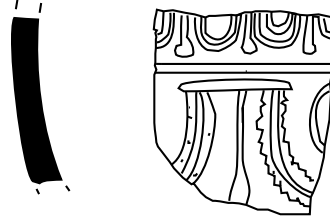
2.

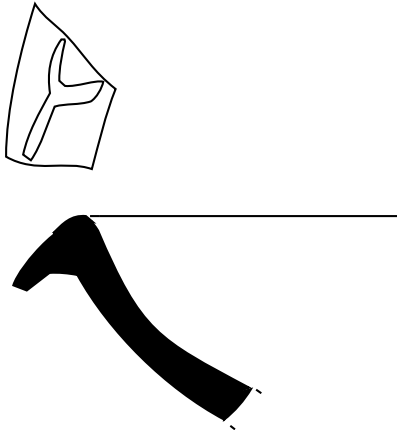
3.

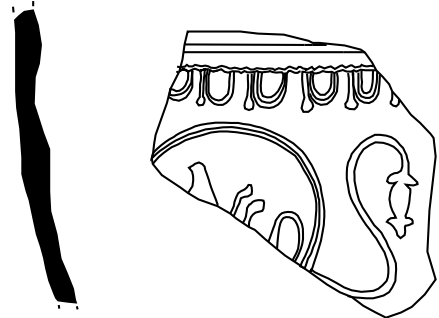
4.

5.

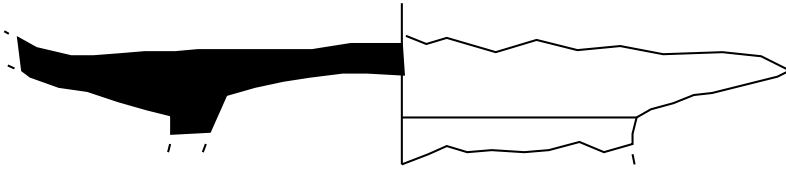
6.

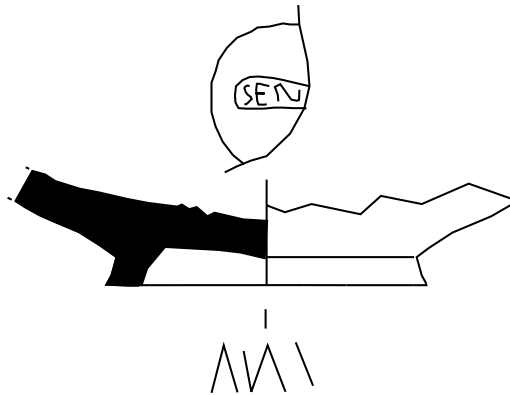
1 Paret de sigil·lata gàl·lica decorada, forma Dragendorff 37. 2 Vora de sigil·lata gàl·lica, forma Dragendorff 35 o 36 (60/160) Decoració barbotina. 3 Vora de sigil·lata gàl·lica, forma Ritterling 8 B. 4 Paret de sigil·lata gàl·lica decorada, forma Dragendorff 37. 5 Vora de sigil·lata gàl·lica, forma Dragendorff 36 (60/160). 6 Fragment informe de sigil·lata gàl·lica decorada.

1.

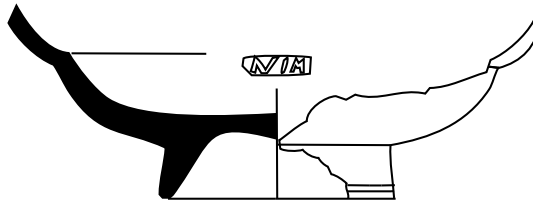
SENILIS

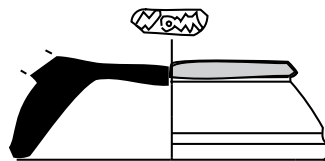
2.

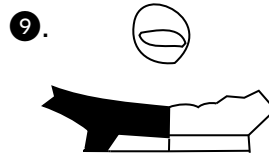
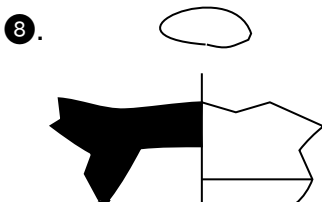
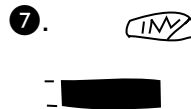
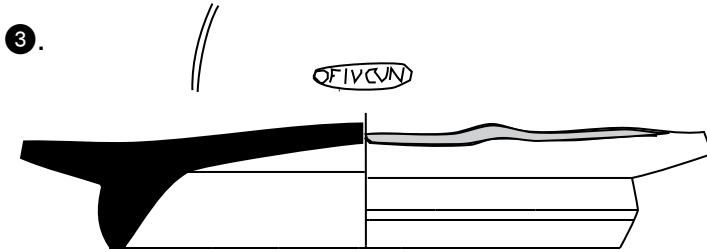
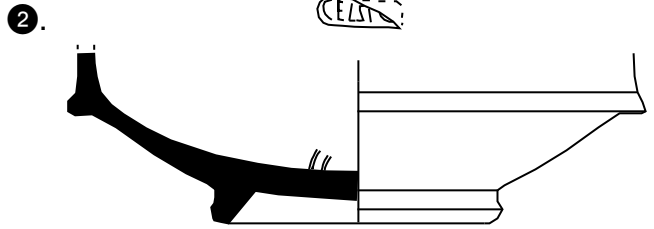
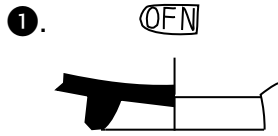
3.

4.

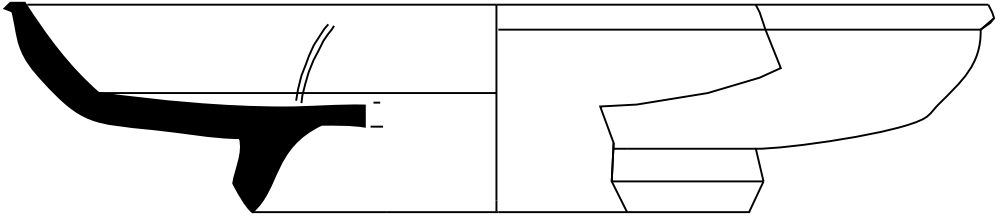

1 Base de sigil·lata gàl·lica, amb el segell SENILIS. 2 Base de sigil·lata gàl·lica, possible forma Ritterling 8, amb la marca SEN (lectura insegura) A la part inferior de la base presenta un grafit *post cocturam*, de lectura dubtosa (IVIV..., o potser un numeral). 3 Base i carena de sigil·lata gàl·lica, forma Dragendorff 27, amb un segell, probablement IVNI. 4 Base de sigil·lata gàl·lica, forma Dragendorff 27, amb un segell al fons marca NOM (NOMI).

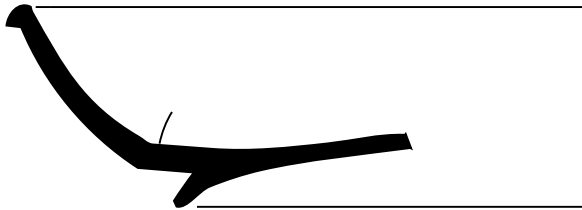

- ❶ Base de sigil·lata gæl·lica, forma Haltern 7 o Ritterling 15, amb el segell OF M (la M no és segura). ❷ Fons de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 24/25 B, marca CELSI/O. ❸ Base de sigil·lata gæl·lica, amb el segell OF IVCVN
 ❹ Fons de sigil·lata gæl·lica de forma indeterminada, marca fragmentada il·legible. ❺ Base de sigil·lata gæl·lica, amb el segell OF NIGI (amb nexa entre N i I). ❻ Base de sigil·lata gæl·lica, amb el segell OPM. ❼ Fons de sigil·lata gæl·lica de forma indeterminada, amb un segell, probablement INV. ❽ Base de sigil·lata gæl·lica, forma Dragendorff 27 (?) marca il·legible. ❾ Base de sigil·lata gæl·lica, amb un segell il·legible.

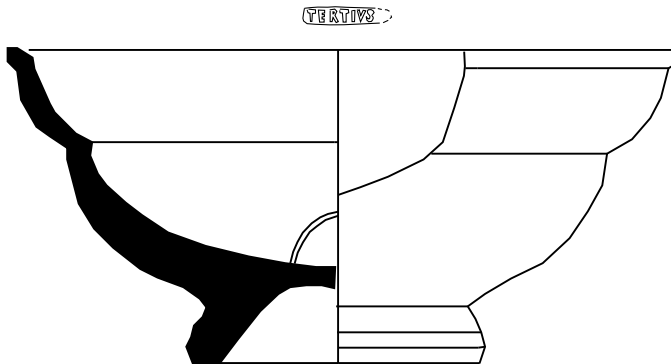
1.

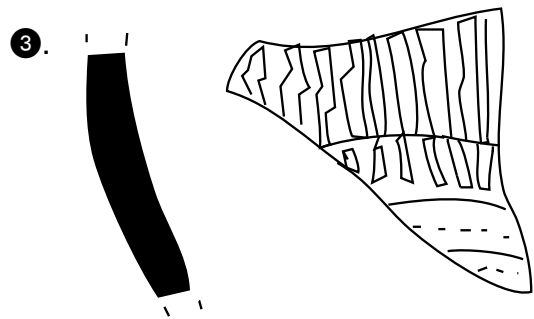
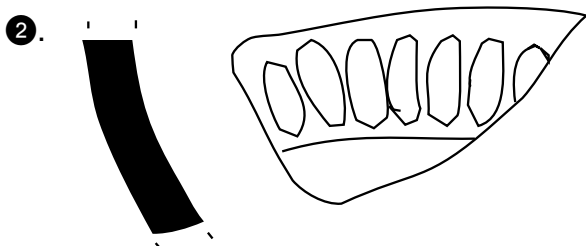
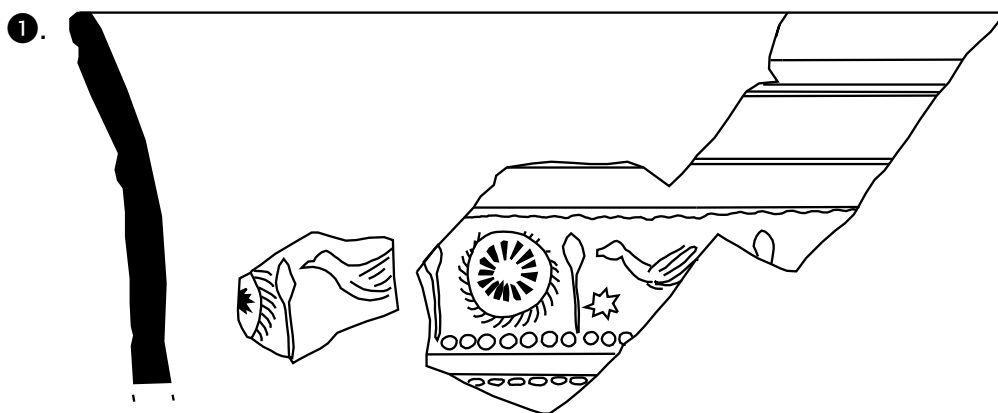
2.

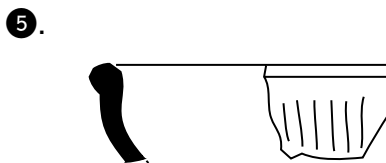
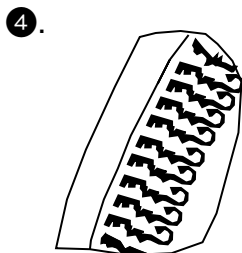
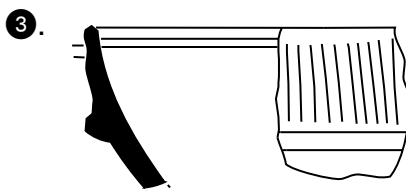
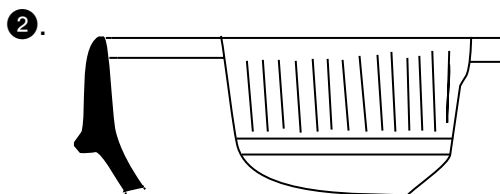
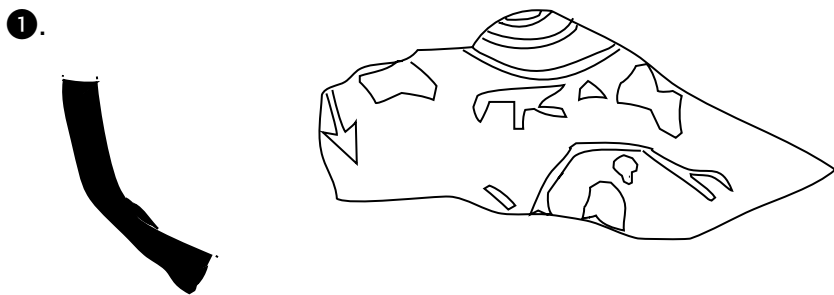
3.

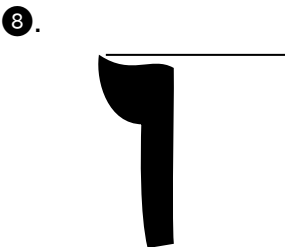
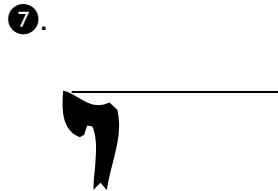
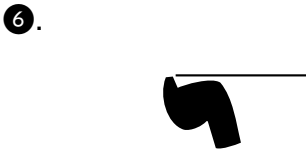
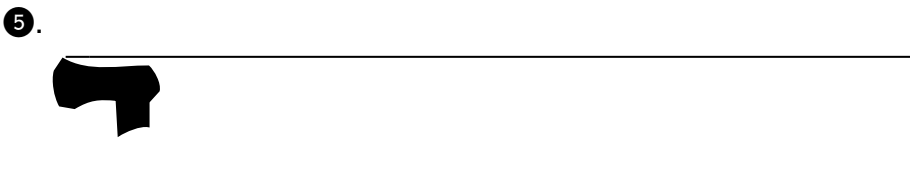
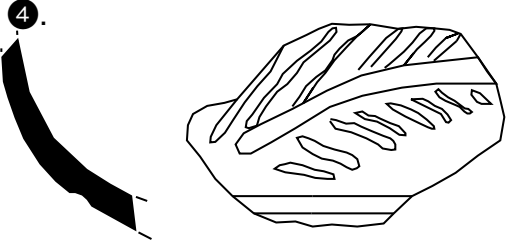
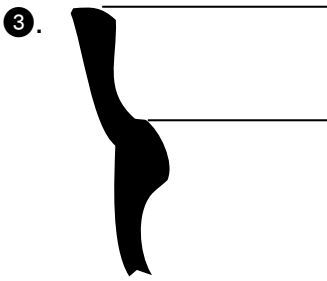
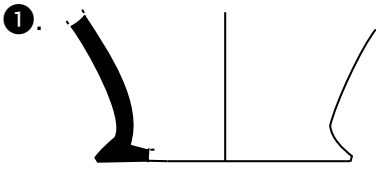
1. Vora de sigil·lata gà·lica *marmorata*, forma Dragendorff 18 A. 2. Vora de sigil·lata gà·lica *marmorata*, forma Dragendorff 18 A. 3. - 103 - Un perfil sencer de sigil·lata gà·lica *marmorata*, forma Dragendorff 27 B, marca TERTIVS.

❶ Vora de sigil·lata gæl·lica *marmorata*, forma Dragendorff 29 B, decorada. ❷ Paret de sigil·lata gæl·lica *marmorata*, forma Dragendorff 29, decorada. ❸ Paret de sigil·lata gæl·lica *marmorata*, forma Dragendorff 29, decorada.

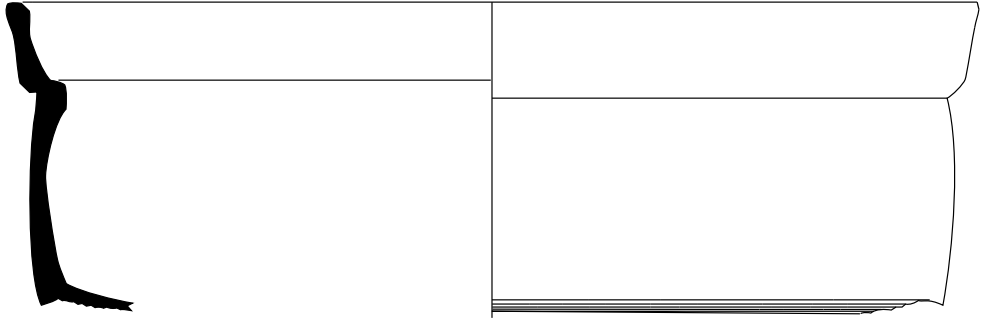

1. Paret de sigil·lata gäl·lica o més probablement sigil·lata hispànica decorada, forma probablement Dragendorff 29. 2. Vora de sigil·lata hispànica, forma Dragendorff 24/25 C. 3. Vora de sigil·lata hispànica, forma Dragendorff 24/25 C. 4. Vora de sigil·lata hispànica, forma Mezquíriz 4, amb decoració de rodeta. 5. Vora de sigil·lata hispànica, forma Dragendorff 27 C.

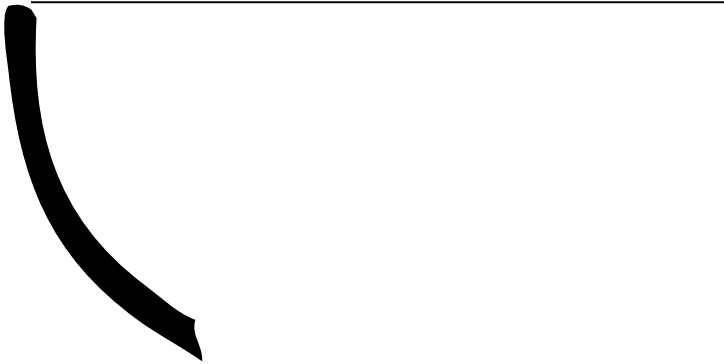
1 Base de sigil·la africana A, Hayes 136 o 140. **2** Vora de ceràmica de parets fines, forma Mayet 36. **3** Vora de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 19/194. **4** Fragment informe decorat de ceràmica de parets fines. **5** Vora de ceràmica africana de cuina, forma Ostia II, 312. **6** Vora de ceràmica africana de cuina. **7** Vora de ceràmica africana de cuina. **8** Vora de ceràmica africana de cuina.

1.

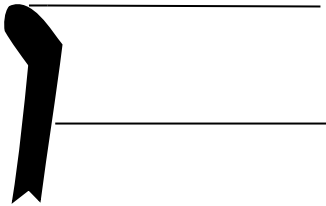

0 5 cm

2.

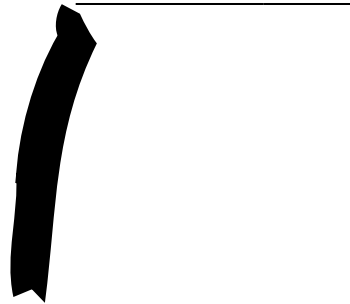

3.

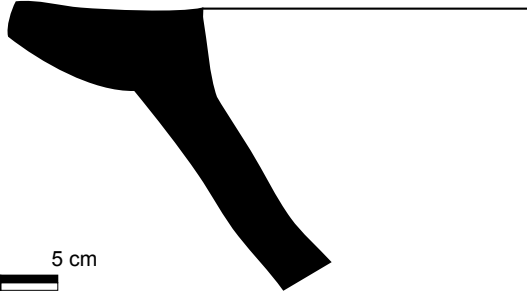
0 5 cm

4.

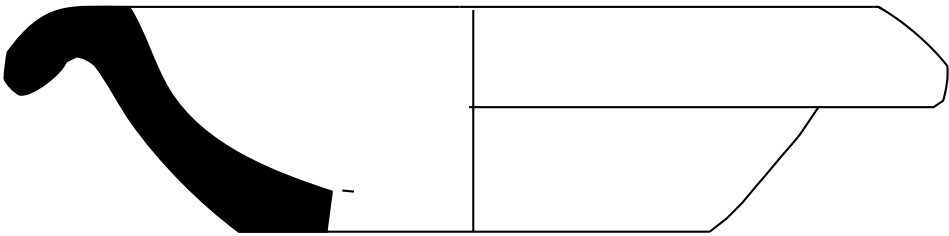
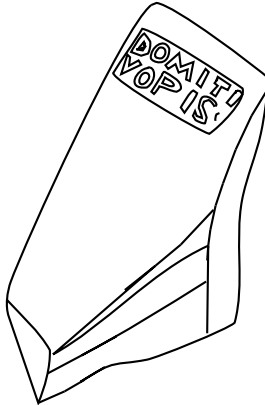

1 Vora de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 19/194. 2 Vora de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 181.
3 Vora de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 200? 4 Vora de ceràmica africana de cuina, forma Hayes 200.

1.

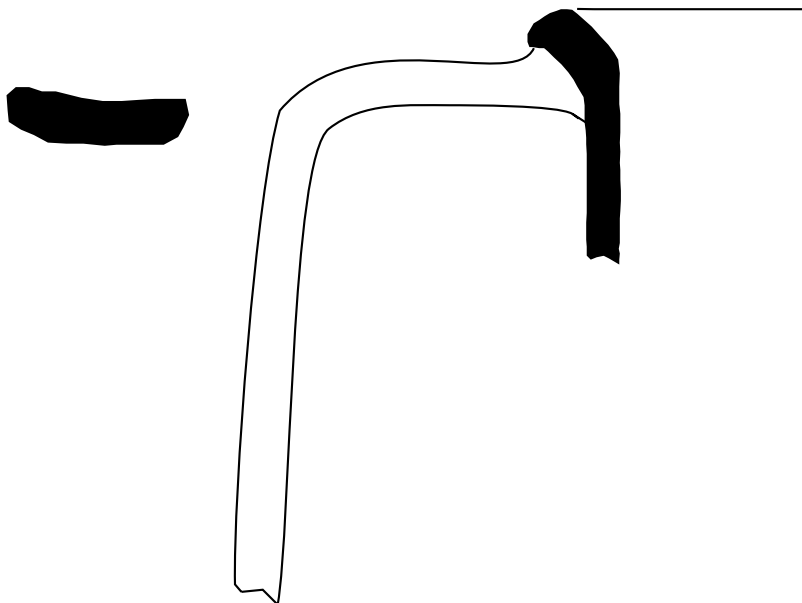

2.

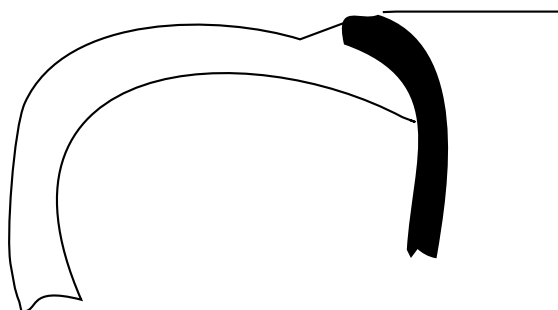

1 Vora comuna, morter. 2 Vora de morter itàlic amb la marca DOMITI / VOPIS(ci).

1.

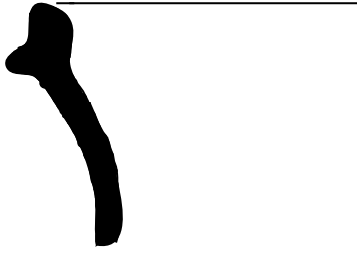

2.

1. Vora de ceràmica comuna d'engalba roja. 2. Vora de ceràmica d'engalba roja.

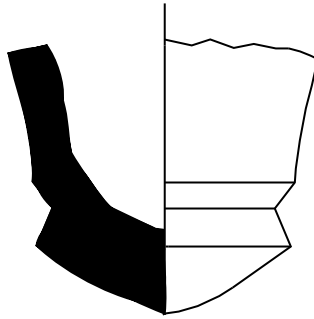
1.

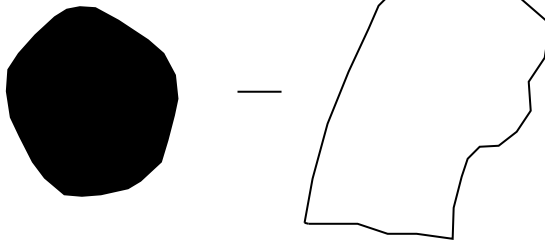
2.

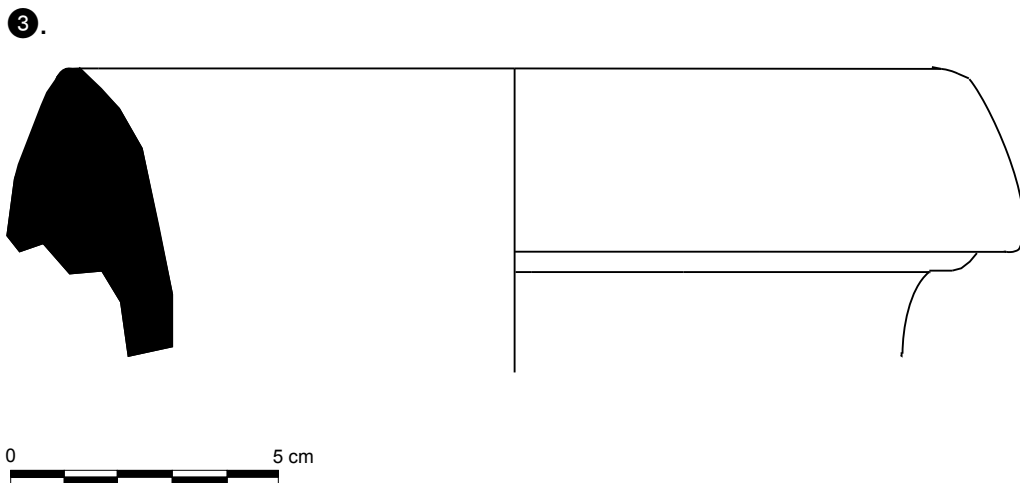
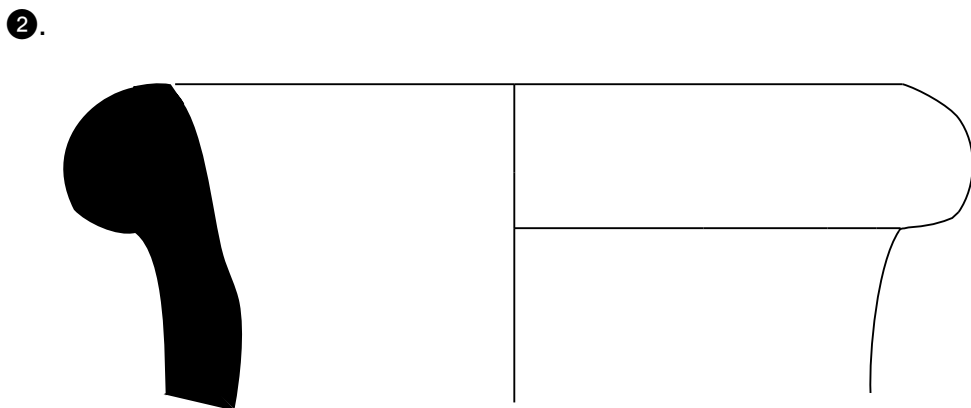
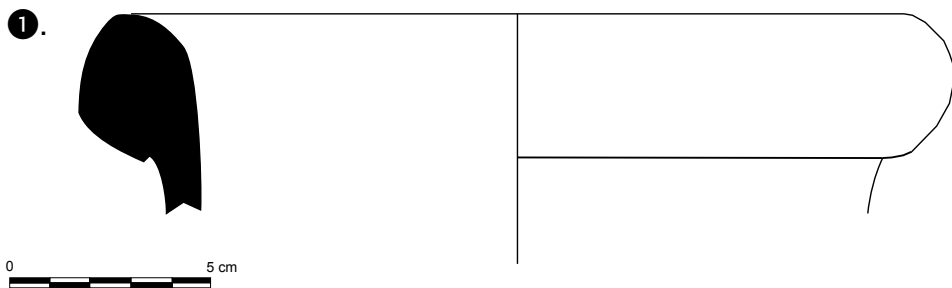
3.

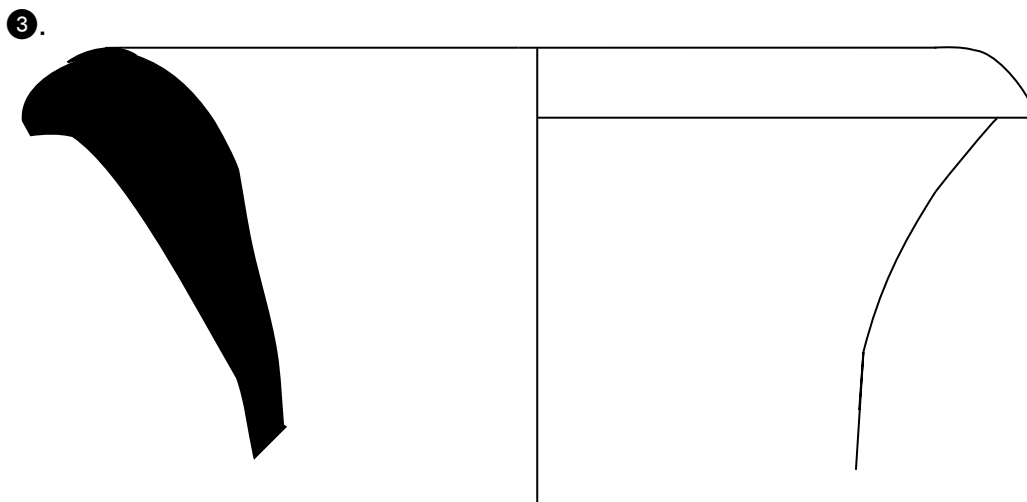
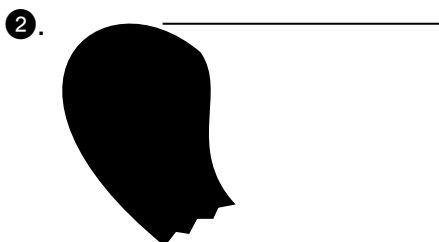
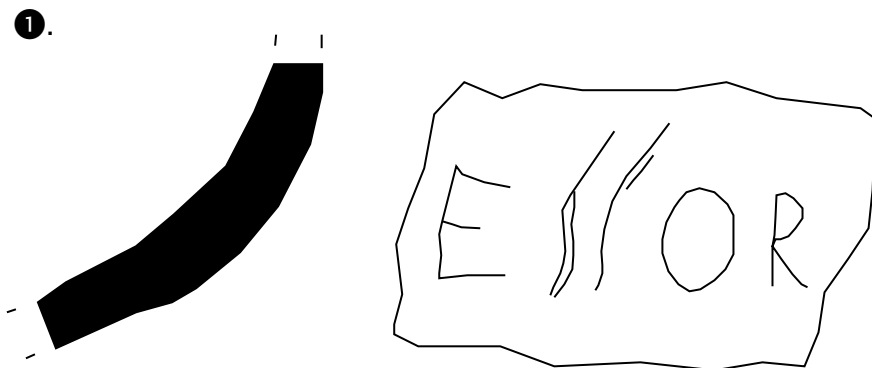
4.

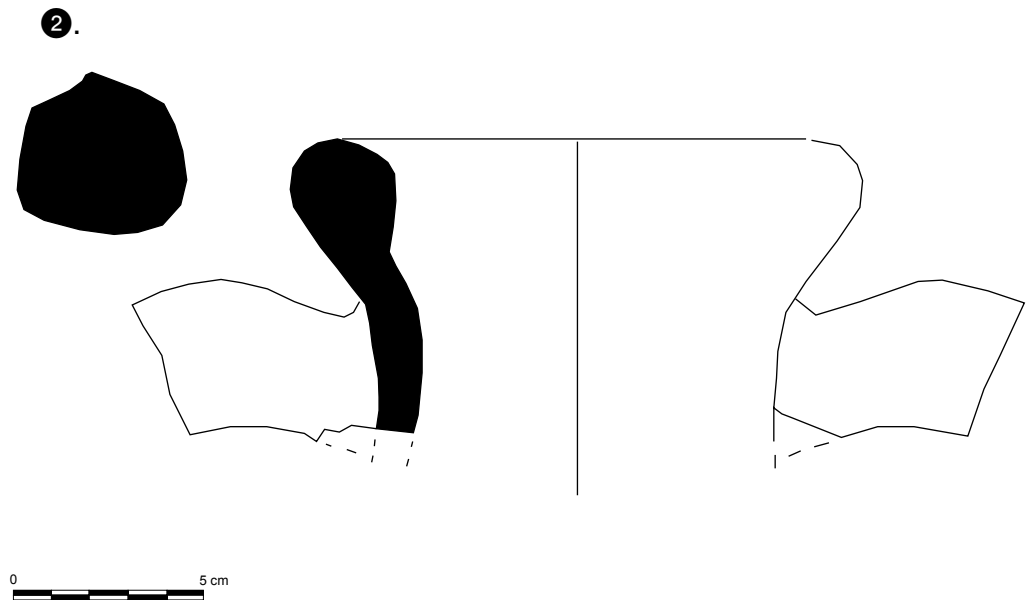
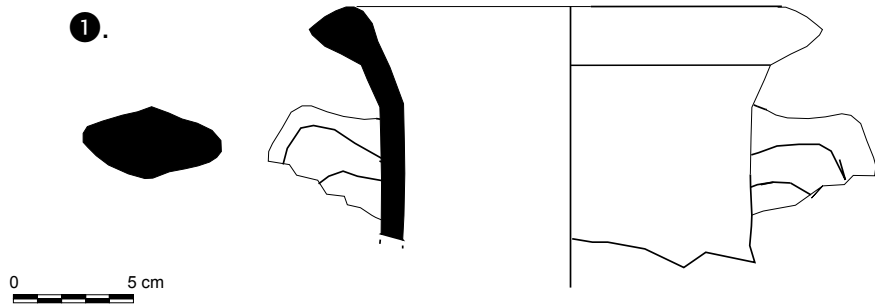
1. Vora de ceràmica d'engalba roja, forma Guissona 2 C. 2. Vora de ceràmica d'engalba roja de Guissona. 3. Pivot d'àmfora púnicoebussitana, forma PE-25, 26 o 41. 4. Nansa d'àmfora ròdia, Dressel 43.

❶ Vora d'àmfora tarraconense, forma Dressel 2-4. ❷ Vora d'àmfora tarraconense, Dressel 2-4. ❸ Vora d'àmfora tarraconense, Dressel 2-4, variant.

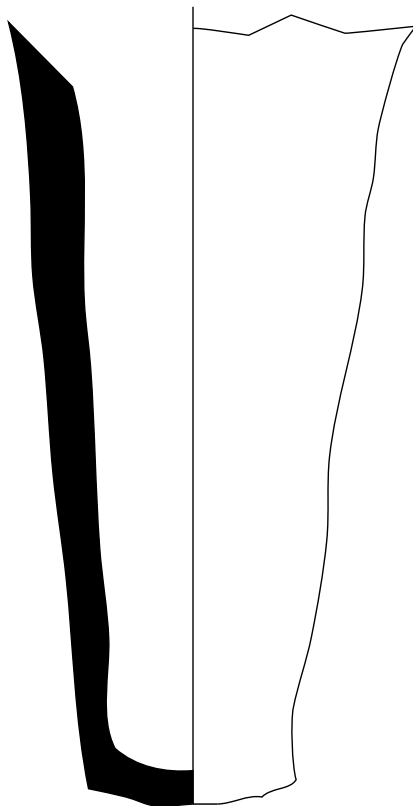

1. Fragment de paret de possible àmfora tarraconense, amb un grafit que presenta el text ESSOR. 2. Vora d'àmfora bètica, forma Dressel 20 B. 3. Vora d'àmfora bètica, forma Beltrán 2.

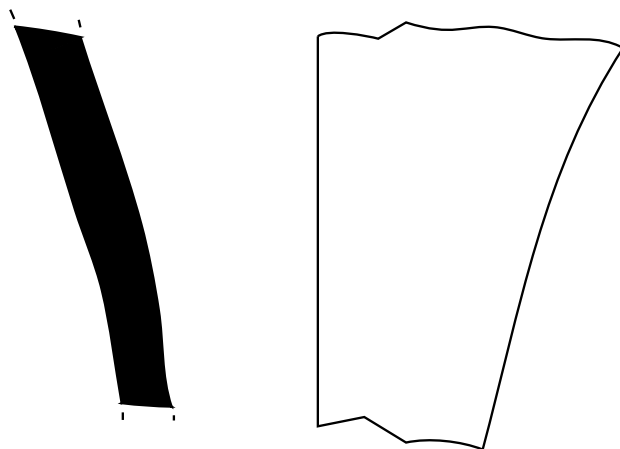
① Vora i arrencament de nansa d'àmfora bètica, forma Dressel 7-11. ② Vora d'àmfora bètica, forma Dressel 20 B.

1.

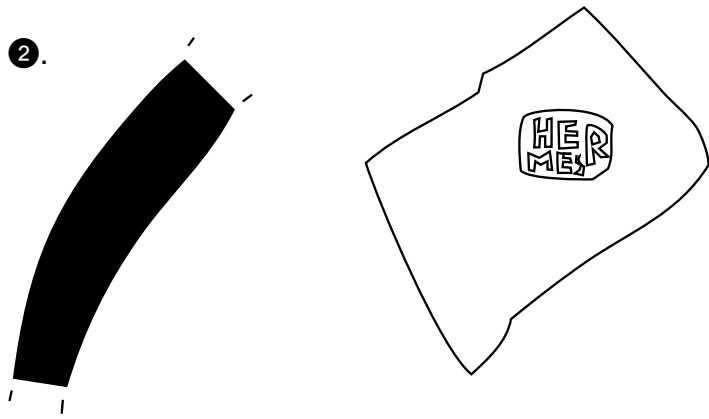
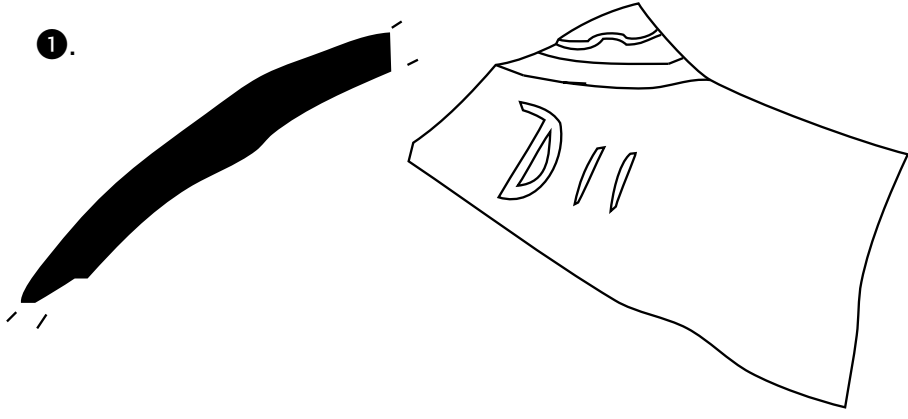
0 5 cm

2.

0 5 cm

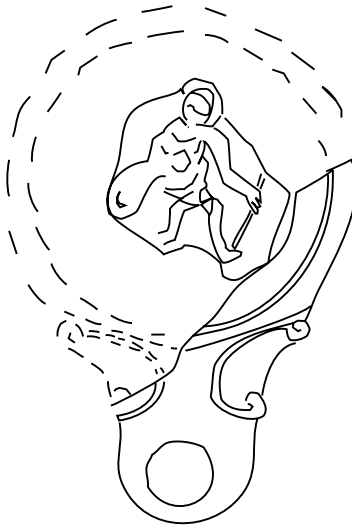
1 Pivot d'àmfora bètica, forma Beltrán 2. 2 Part baixa del cos d'àmfora bètica, probablement Beltrán 2.

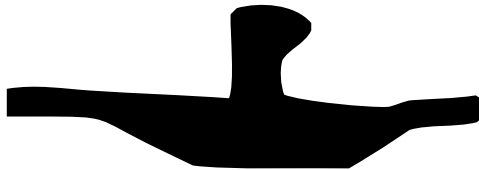
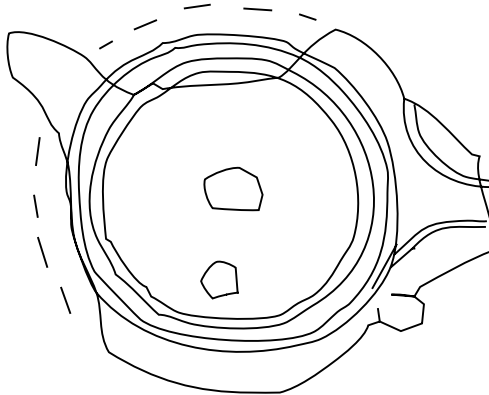
0 5 cm

1. Espatlla d'àmfora indeterminada o gran vas, amb un grafit incís amb el text DII. 2. Paret d'àmfora o gran recipient, amb el segell HERMES.

1.

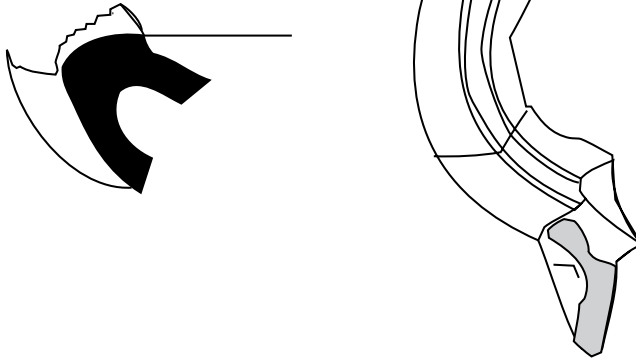

2.

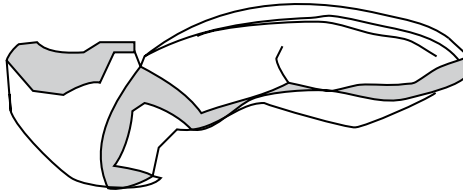

1. Llàntia de volutes amb decoració del disc amb una representació d'Hèrcules. 2. Llàntia amb element de pressió central al disc.

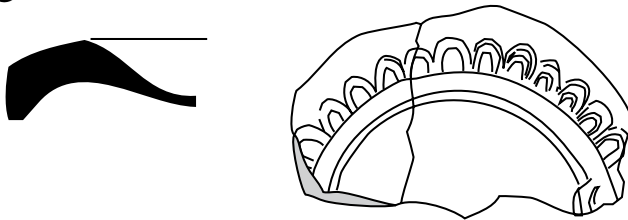
1.

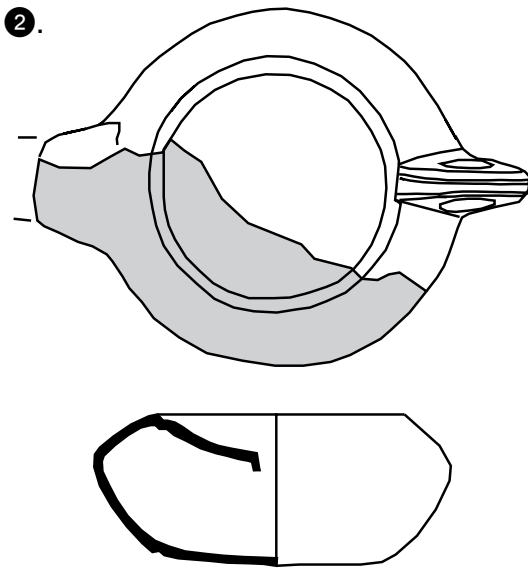
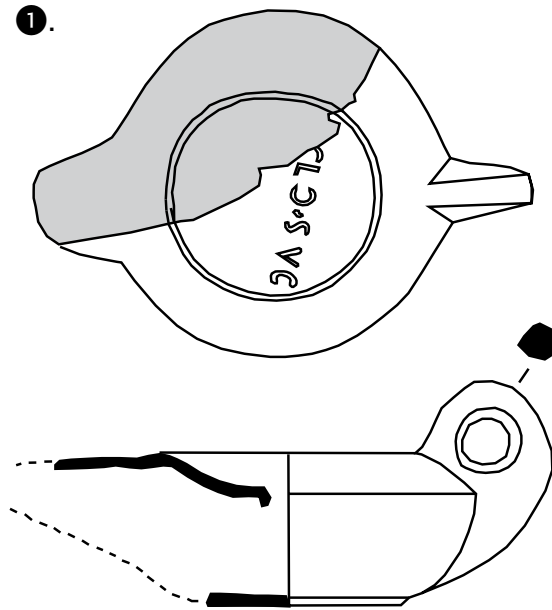
2.

3.

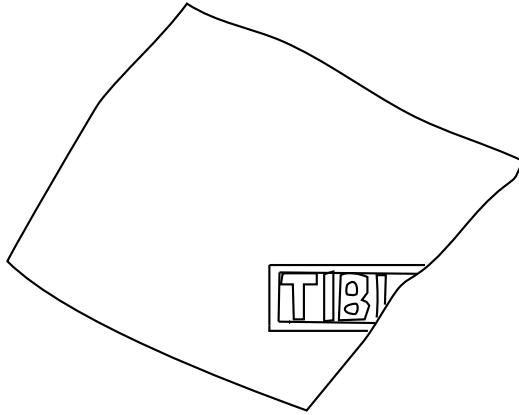
1. Fragment de disc de llàntia de volutes o de disc. 2. Fragment de disc de llàntia de volutes o de disc. 3. Fragment de disc de llàntia de volutes o de disc (probablement de volutes, a jutjar per la decoració).

0 5 cm

1 Llàntia de disc amb la marca CLCSVC. La tercera lletra pot ésser una *C* retrògrada, o bé part d'una *O*. En tot cas, es podria interpretar com a Cl(audius) o Clo(dius) Suc(cessus).

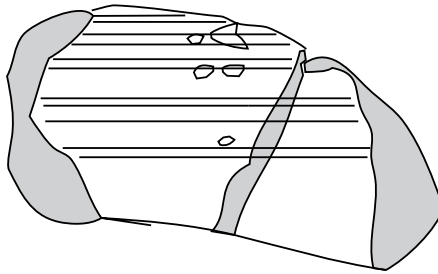
1.

2.

3.

1. Fragment de tégula, amb marca TIBISI. 2. Fragment de terra cuita; presenta una engalba similar a la de la sigil·lata africana D, però és una peça amb decoració aplicada. Probablement es tracti d'un fragment d'antefixa. 3. Fragment d'estuc (vegeu fig. 26).

Fig. 38. Bol de sigil·lata gâl·lica *marmorata*, forma Dragendorff 27.

Fig. 39. Espatlla d'âmfora indeterminada o gran vas amb grafit incís.

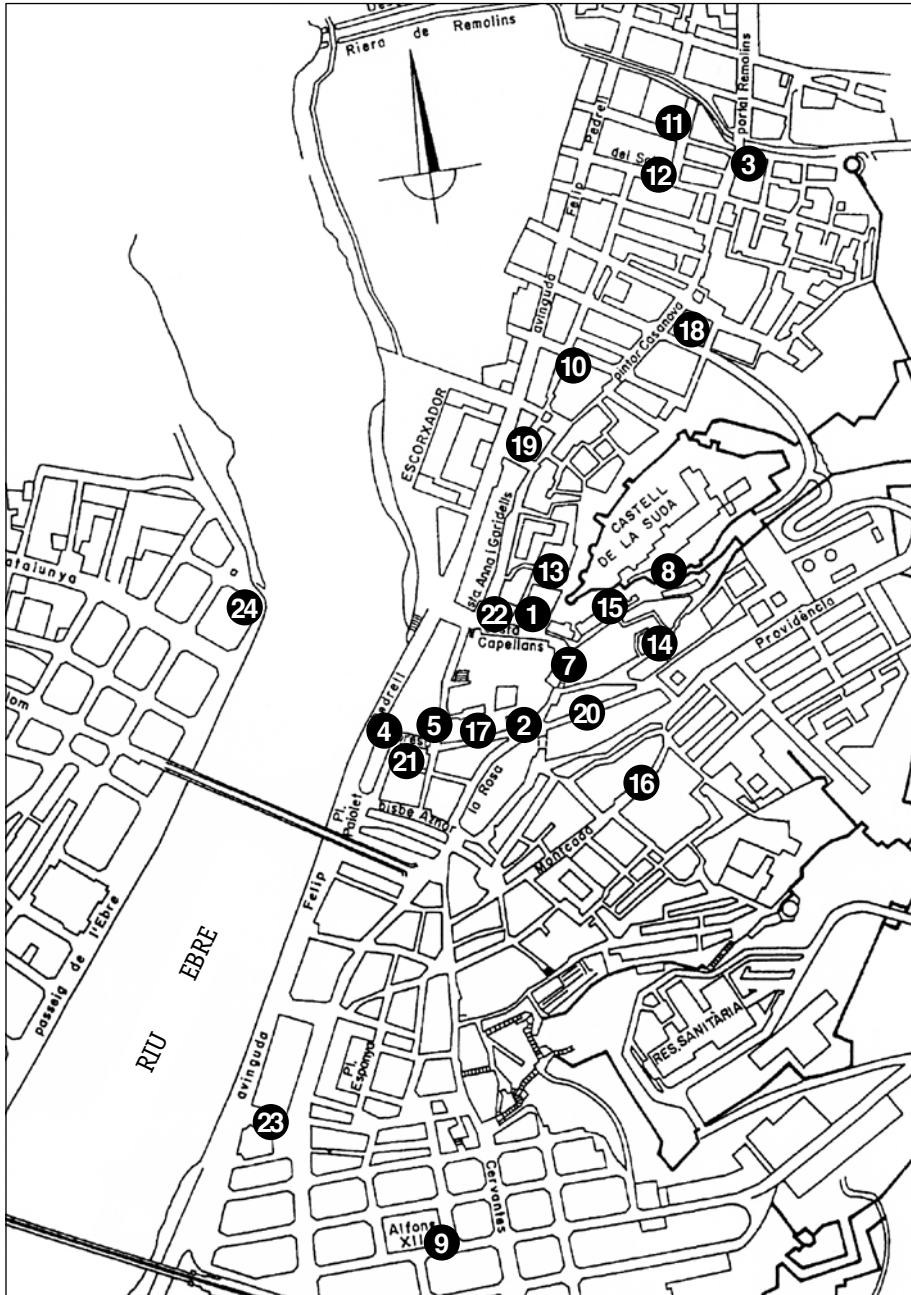
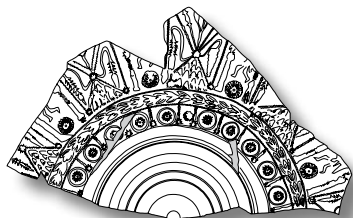

Fig. 40. Plànol actual de la ciutat de Tortosa amb indicació dels indrets més importants fins ara estudiats dins del nucli antic.

Principals indrets de Tortosa fins ara estudiats:

- 1 Costa dels Capellans, núm. 5
- 2 Plaça de l'Olivera o de Nostra Senyora de la Cinta
- 3 Edifici, segons la tradició oral, considerat com la Sinagoga
- 4 Pont de Barques
- 5 Cantonada dels carrers de la Creuera / de la Ciutat
- 6 Làpides del carrer de la Ciutat, núm. 10
- 7 La Costa dels Capellans, núm. 4
- 8 Castell de la Suda
- 9 Plaça d'Alfons XII
- 10 Carrer de l'Hospital / de Rasquera
- 11 Carrers de Ginestar / travessia Mur
- 12 Carrer del Sol, núm. 18
- 13 Escorxador Vell / passeig de Ronda
- 14 Carrer de Sant Domènec
- 15 Carrer de Sant Felip Neri
- 16 Carrer de Montcada
- 17 Conjunt catedralici
- 18 Plaça de la Immaculada
- 19 Plaça de Sant Jaume
- 20 Carrer de la Mercè
- 21 Carrer de les Taules Velles
- 22 Costa dels Capellans / carrer de Santa Anna
- 23 Mercat del Peix (plaça de Barcelona)
- 24 Baluard del Cap de Pont

Altres col·laboracions:

Josep Bestraten (arquitecte) i Ramon Tucho (topògraf).
I també: Josep M. Guinovart, Paco Lavega, M. Cinta Montañés,
Joan Hilari Muñoz, Maite Roig, Ximo Romeu, Maite Prades,
Lluís González i Lluís Sant.

